

ХМЕЛЬНИЦЬКА ОБЛАСНА РАДА
ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ УПРАВЛІННЯ ТА ПРАВА
ІМЕНІ ЛЕОНІДА ЮЗЬКОВА

Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису

КСЬОНДЗИК Юрій Юрійович

УДК 340.5:347.4(48)

ДИСЕРТАЦІЯ

**ПРИНЦИП ДОБРОСОВІСНОСТІ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ДОГОВІРНИМ ПРАВОМ
УКРАЇНИ ТА СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇН**

Спеціальність 081 Право
Галузь знань 08 Право

Подається на здобуття ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело

_____ **Ю. Ю. Ксьондзик**

Науковий керівник:
Гринько С. Д.
докторка юридичних наук, професорка

АНОТАЦІЯ

Ксьондзик Ю.Ю. Принцип добросовісності за цивільним договірним правом України та скандинавських країн. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 Право. – Хмельницький університет управління та права імені Леоніда Юзькова Хмельницької обласної ради, Хмельницький, 2026.

У дисертації проведено комплексний теоретико-правовий та порівняльно-правовий аналіз принципу добросовісності за цивільним договірним правом України та скандинавських країн, а також розроблено пропозиції щодо вдосконалення концепції принципу добросовісності у договірному праві України з урахуванням скандинавського правового досвіду.

Обґрунтовано, що для цивільного договірного права України доцільним є запозичення скандинавського функціонального підходу до розуміння джерел права, відповідно до якого визначальним критерієм їх застосування є не формальна належність до системи джерел права, а здатність забезпечувати справедливе, передбачуване та економічно обґрунтоване вирішення договірних спорів.

Визначено, що принцип добросовісності в цивільному договірному праві України та принцип лояльності у скандинавських країнах, незважаючи на відмінності у формах нормативного закріплення та особливостях доктринального розуміння, мають спільне функціональне призначення та спрямовані на забезпечення чесності, справедливості, взаємної довіри й стабільності договірних відносин. В обох правових системах вони виступають універсальними критеріями оцінки поведінки учасників цивільного обороту, інструментами запобігання зловживанню правом, захисту обґрунтованих очікувань сторін і досягнення справедливого балансу їхніх інтересів.

Водночас український підхід характеризується нормативним закріпленням добросовісності як загальної засади цивільного законодавства та норми прямої дії, тоді як у скандинавських країнах аналогічні функції реалізуються переважно через принцип лояльності, зміст якого формується насамперед судовою практикою, системою додаткових договірних обов'язків та окремими законодавчими нормами..

Виявлено особливості принципу лояльності у скандинавському договірному праві: 1) принцип лояльності виступає скандинавською модифікацією принципу добросовісності та має переважно поведінкову спрямованість; 2) його правова природа характеризується поєднанням ознак оціночного нормативного стандарту поведінки та системоутворюючого принципу договірному права; 3) реалізація принципу здійснюється переважно через судову практику, конкретні законодавчі норми та вторинні (додаткові) обов'язки сторін; 4) зміст принципу розкривається через категорії довіри, легітимних очікувань, співпраці, пропорційності та врахування інтересів контрагента; 5) принцип виконує регулятивну, превентивну, інтерпретаційну, коригувальну та інтегративну функції; 6) він функціонує у взаємозв'язку з принципами справедливості, розумності, пропорційності та заборонаю зловживання правом; 7) орієнтований переважно на оцінку поведінки сторін на всіх стадіях договірних відносин, а не лише на контроль змісту договору; 8) його інтенсивність має контекстуально зумовлений характер і залежить від типу договору, тривалості правовідносин, рівня взаємної залежності сторін та специфіки договірному процесу.

Сформульовано визначення принципу добросовісності у цивільному праві України як загальної засади цивільного законодавства та універсального стандарту поведінки учасників цивільних правовідносин, відповідно до якого сторони повинні діяти чесно, відкрито, розумно, послідовно та з урахуванням законних інтересів контрагента, утримуючись від зловживання правом, суперечливої поведінки та отримання неправомірних переваг, а також сприяти досягненню мети договору, забезпеченню справедливості, правової визначеності та стабільності цивільного обороту.

Розкрито значення принципу лояльності у скандинавському договірному праві як стандарту поведінки учасників та принципу конструкції договору. На етапі формування договірної конструкції принцип лояльності впливає на вибір між жорсткою та гнучкою моделями договірному регулювання, виступає підґрунтям для легітимації гнучких договірних конструкцій, спрямованих на збереження договірному зв'язку та адаптацію зобов'язань до змінених обставин. При цьому рівень взаємної довіри між сторонами та характер договірних відносин (короткострокові чи довгострокові) визначають спосіб застосування принципу лояльності через правову

визначеність і деталізацію умов договору або через механізми адаптації, співпраці та переговорного врегулювання.

Визначено основні критерії встановлення моменту виникнення обов'язку лояльності: 1) інтенсивність переговорів; 2) конкретність переговорів; 3) обґрунтованість очікувань; 4) здійснення підготовчих дій до виконання майбутнього договору. При цьому суд оцінює всю сукупність обставин справи для визначення моменту виникнення обов'язку лояльності. Цей підхід відображає гнучкість скандинавської правової системи.

Охарактеризовано доктрину *culpa in contrahendo* у скандинавському праві та виокремлено низку проявів недобросовісної (нелояльної) поведінки сторін на переддоговірній стадії: 1) надання неправдивої або оманливої інформації; 2) приховування істотних обставин, про які інша сторона повинна бути поінформована; 3) нелояльне припинення переговорів на пізній стадії; 4) укладення договору з особою, яка не має повноважень або дієздатності; 5) порушення конфіденційності інформації, отриманої під час переговорів.

З'ясовано, що *culpa in contrahendo* ґрунтується на принципі обмеженої переддоговірної відповідальності, за яким відшкодуванню підлягає переважно негативний інтерес, тоді як відшкодування позитивного інтересу можливе лише у виняткових випадках, коли поведінка сторони характеризується особливо високим ступенем недобросовісності.

Підтверджено, що принцип добросовісності на стадії виконання договору у цивільному праві України виступає універсальним стандартом належної договірної поведінки. Його дія охоплює весь процес виконання договору, конкретизується через заборону зловживання правом, виникнення вторинних (додаткових) обов'язків та вимогу послідовності поведінки сторін.

Виявлено, що у скандинавських країнах на стадії виконання договору принцип добросовісності функціонує як багатокomпонентний регулятивний механізм, який через обов'язок лояльності, вимоги пропорційності та заборону зловживання правом забезпечує належне здійснення договірних прав і обов'язків сторін.

Узагальнено, що принцип добросовісності у праві України та скандинавських країн виконує подвійну функцію у сфері зміни договірних правовідносин: з одного

боку, він обмежує необгрунтоване втручання сторін у погоджені умови договору, а з іншого - допускає їх коригування у випадках, коли це зумовлено необхідністю збереження мети, економічної рівноваги та справедливості договірної зобов'язання.

Встановлено закономірність, відповідно до якої принцип добросовісності на стадії відмови від договору виступає критерієм правомірності реалізації права на одностороннє припинення зобов'язання та забезпечує недопущення його використання всупереч призначенню суб'єктивного права.

Розкрито, що на стадії розірвання договору принцип добросовісності виконує функцію матеріально-правового орієнтира для оцінки обгрунтованості припинення договірних правовідносин. Він визначає межі допустимого втручання у договірний зв'язок, слугує підставою для визнання окремих порушень істотними, забезпечує захист довіри та легітимних очікувань сторін, а також підтримує справедливу рівновагу їхніх інтересів.

Показано, що на стадіях зміни та припинення договору принцип лояльності у скандинавському договірному праві виконує функцію забезпечення справедливого балансу між свободою договору та необхідністю захисту сторін від несправедливих наслідків договірної регулювання. Він слугує підставою для адаптації договірних відносин до змінених обставин, дозволяє судам оцінювати справедливість договірних умов і, за необхідності, коригувати їх або відмовляти у їх застосуванні у випадках непропорційних чи нелояльних наслідків.

Простежено спільну тенденцію до застосування принципу добросовісності у модельних актах європейського договірних прав. Джерела європейського договірних права мають подвійне функціональне значення: для правової системи України є засобами гармонізації та модернізації приватного права, а для скандинавських країн виконують, як правило, функцію систематизації та узагальнення вже сформованих принципів справедливості, добросовісності й розумності.

Доведено, що в актах європейської та міжнародної уніфікації договірних прав принцип добросовісності функціонує як самостійний наднаціональний регулятор договірних відносин, який визначає стандарти поведінки учасників цивільного обороту на всіх стадіях договірної процесу - від переговорів до припинення договору,

виконуючи функції забезпечення балансу інтересів сторін, справедливість договірному регулюванню та запобігання зловживанню суб'єктивними цивільними правами.

Уточнено, що у європейському договірному праві правова природа принципу добросовісності виявляється у подвійній його структурі, яка поєднує суб'єктивний елемент - чесність у фактичній поведінці (*honesty in fact*) та об'єктивний стандарт чесного ведення справ (*fair dealing*).

Ключові слова: *принцип добросовісності, лояльність, договір, цивільне договірне право, право України, право скандинавських країн, джерело правового регулювання, європейське право, укладення договору, виконання договору, зміна договору, припинення договору, DCFR.*

Ksondzyk Y. Y. The Principle of Good Faith in Civil Contract Law in Ukraine and the Nordic Countries. – Qualifying scientific paper, manuscript copyright.

Dissertation for the Doctor of Philosophy degree in specialty 081 Law. – Leonid Yuzkov Khmelnytskyi University of Management and Law of the Khmelnytskyi Oblast Council, Khmelnytskyi, 2026.

This dissertation conducts a comprehensive theoretical-legal and comparative-legal analysis of the principle of good faith in the civil contract law of Ukraine and the Nordic countries. It develops proposals for improving the concept of the principle of good faith in Ukrainian contract law, taking into account Nordic legal experience.

It is argued that Ukrainian civil contract law should adopt the Nordic functional approach to understanding the sources of law, according to which the decisive criterion for their application is not formal affiliation with the system of sources of law, but the ability to ensure a fair, predictable, and economically sound resolution of contractual disputes.

It is determined that the principle of good faith in Ukrainian civil contract law and the principle of loyalty in the Nordic countries, despite differences in the forms of their codification and the specifics of their doctrinal understanding, share a common functional purpose and are aimed at ensuring honesty, fairness, mutual trust, and stability in contractual relations. In both legal systems, they serve as universal criteria for evaluating the conduct of

parties to civil transactions, as tools for preventing the abuse of rights, protecting the parties' legitimate expectations, and achieving a fair balance of their interests.

At the same time, the Ukrainian approach is characterized by the statutory enshrinement of good faith as a general principle of civil law and a rule of direct application. In contrast, in the Nordic countries, similar functions are primarily realized through the principle of loyalty, whose content is shaped by judicial practice, a system of ancillary contractual obligations, and specific legislative provisions.

The following features of the principle of loyalty in Scandinavian contract law have been identified: 1) the principle of loyalty serves as a Scandinavian modification of the principle of good faith and is predominantly behaviorally oriented; 2) its legal nature is characterized by a combination of features of an evaluative normative standard of conduct and a system-forming principle of contract law; 3) the principle is implemented primarily through judicial practice, specific legislative norms, and secondary (additional) obligations of the parties; 4) the content of the principle is revealed through the categories of trust, legitimate expectations, cooperation, proportionality, and consideration of the counterparty's interests; 5) the principle performs regulatory, preventive, interpretive, corrective, and integrative functions; 6) it functions in conjunction with the principles of fairness, reasonableness, proportionality, and the prohibition of abuse of rights; 7) it is primarily focused on assessing the parties' conduct at all stages of contractual relations, rather than merely on controlling the content of the contract; 8) its intensity is context-dependent and depends on the type of contract, the duration of the legal relationship, the level of mutual dependence between the parties, and the specifics of the contractual process.

A definition of the principle of good faith in Ukrainian civil law has been formulated as a general foundation of civil legislation and a universal standard of conduct for participants in civil legal relations, according to which the parties must act honestly, openly, reasonably, consistently, and with due regard for the legitimate interests of the counterparty, refraining from abuse of rights, contradictory behavior, and obtaining unlawful advantages, as well as contribute to the achievement of the contract's purpose, ensuring fairness, legal certainty, and stability in civil transactions.

The significance of the principle of loyalty in Scandinavian contract law is explored as a standard of conduct for parties and a principle of contract construction. At the stage of

contract design, the principle of loyalty influences the choice between rigid and flexible models of contractual regulation. It serves as the basis for legitimizing flexible contract structures that preserve the contractual relationship and adapt obligations to changing circumstances. At the same time, the level of mutual trust between the parties and the nature of the contractual relationship (short-term or long-term) determine how the principle of loyalty is applied – either through legal certainty and detailed contract terms or through mechanisms of adaptation, cooperation, and negotiated settlement.

The main criteria for determining the moment when the duty of loyalty arises have been identified: 1) the intensity of negotiations; 2) the specificity of negotiations; 3) the reasonableness of expectations; 4) the performance of preparatory actions for the execution of the future contract. In doing so, the court assesses the totality of the circumstances of the case to determine the moment when the duty of loyalty arises. This approach reflects the flexibility of the Scandinavian legal system.

This work describes the doctrine of *culpa in contrahendo* in Scandinavian law and identifies several instances of bad-faith (disloyal) conduct by the parties during the pre-contractual stage: 1) providing false or misleading information; 2) concealment of material circumstances that should have been disclosed to the other party; 3) disloyally terminating negotiations at a late stage; 4) entering into a contract with a person who lacks authority or legal capacity; 5) breaching the confidentiality of information obtained during negotiations.

It has been established that *culpa in contrahendo* is based on the principle of limited pre-contractual liability, under which compensation is primarily awarded for negative (reliance) interest. In contrast, compensation for positive (expectation) interest is possible only in exceptional cases where a party's conduct is characterized by a particularly high degree of bad faith.

It has been confirmed that the principle of good faith during contract performance in Ukrainian civil law serves as a universal standard for proper contractual conduct. Its scope covers the entire process of contract performance, is specified through the prohibition of abuse of rights, the emergence of secondary (additional) obligations, and the requirement of consistency in the parties' conduct.

It has been found that in the Nordic countries, at the stage of contract performance, the principle of good faith functions as a multi-component regulatory mechanism which, by

virtue of the duty of loyalty, the requirement of proportionality, and the prohibition of abuse of rights, ensures the proper exercise of the parties' contractual rights and obligations.

It is summarized that the principle of good faith in the law of Ukraine and the Scandinavian countries performs a dual function in the sphere of changes to contractual legal relations: on the one hand, it limits unjustified interference by the parties in the agreed terms of the contract, and on the other, it permits their adjustment in cases where this is necessitated by the need to preserve the purpose, economic balance, and fairness of the contractual obligation.

A pattern has been identified whereby the principle of good faith at the stage of contract withdrawal serves as a criterion for the legitimacy of exercising the right to terminate an obligation unilaterally and ensures that it is not exercised contrary to the core purpose of such legal entitlement.

It is revealed that at the stage of contract termination, the principle of good faith serves as a substantive legal benchmark for assessing the validity of the termination of contractual legal relations. It defines the limits of permissible interference in the contractual relationship, serves as a basis for recognizing certain breaches as material, protects the parties' trust and legitimate expectations, and maintains a fair balance of their interests.

It is demonstrated that during the stages of contract modification and termination, the principle of loyalty in Scandinavian contract law serves to ensure a fair balance between contractual freedom and the need to protect the parties from the unfair consequences of contractual regulation. It serves as the basis for adapting contractual relationships to changed circumstances, allows courts to assess the fairness of contractual terms and, if necessary, to adjust them or refuse to apply them in cases of disproportionate or unfair consequences.

A common trend toward applying the principle of good faith in model acts of European contract law has been identified. Sources of European contract law have a dual functional significance: for the legal system of Ukraine, they serve as a means of harmonizing and modernizing private law, while for the Nordic countries, they generally perform the function of systematizing and generalizing already established principles of fairness, good faith, and reasonableness.

It has been demonstrated that in acts of European and international unification of contract law, the principle of good faith functions as an independent supranational regulator

of contractual relations, defining standards of conduct for parties in civil transactions at all stages of the contractual process – from negotiations to termination of the contract – while performing the functions of ensuring a balance of interests between the parties, ensuring the fairness of contractual regulation, and preventing the abuse of rights.

It is clarified that in European contract law, the legal nature of the principle of good faith is manifested in its dual structure, which combines a subjective element – *honesty in fact* – and an objective standard of *fair dealing*.

Keywords: *the principle of good faith, loyalty, contract, civil contract law, Ukrainian law, Scandinavian law, source of legal regulation, European law, conclusion of a contract, performance of a contract, amendment of a contract, termination of a contract, DCFR.*

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Ксьондзик Ю. Ю. Закон як основне джерело цивільного договірною права скандинавських країн. *Наукові записки. Серія: Право*. 2025. № 19. С. 230-237. URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/663/691>
2. Ксьондзик Ю. Ю. Правова природа добросовісності як загального принципу цивільного договірною права України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2026. № 1: частина 1. С. 244-250. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2026/02/41.pdf>
3. Ксьондзик Ю. Ю. Принцип добросовісності на стадії укладення цивільно-правового договору в скандинавських країнах. *Журнал східноєвропейського права*. 2026. № 143. С. 256-266. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2026/02/ksondzyk_143.pdf
4. Гринько С. Д., Ксьондзик Ю. Ю. Принцип добросовісності у модельних актах європейського договірною права. *Журнал східноєвропейського права*. 2026. № 144. С. 28-38. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2026/03/hrynko_ksondzyk_144.pdf
5. Ксьондзик Ю. Ю. Добросовісність і зловживання правом у цивільному праві України. Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни : матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 3 груд. 2025 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. Є. Харитонова ; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2025. С. 131-136. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/1260bc04-51da-4930-9ffc-3f23ac406935>

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ.....	14
ВСТУП.....	15
РОЗДІЛ 1. ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА ПРИНЦИПУ ДОБРОСОВІСНОСТІ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ДОГОВІРНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ ТА СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇН	26
1.1. Джерела цивільного договірною права України та скандинавських країн.....	26
1.1.1. Джерела цивільного договірною права України.....	26
1.1.2. Джерела цивільного договірною права скандинавських країн.....	37
1.2. Поняття та правова природа добросовісності як загального принципу цивільного договірною права України.....	46
1.2.1. Історико-правові витоки принципу добросовісності: римсько-правова концепція <i>bona fide</i>	46
1.2.2. Добросовісність як загальна засада цивільного законодавства.....	50
1.2.3. Основні концепції добросовісності у цивільному праві.....	60
1.2.4. Загально-правовий характер принципу добросовісності.....	73
1.2.5. Добросовісність як нормативно-оціночний стандарт поведінки.....	78
1.2.6. Співвідношення принципів добросовісності, розумності, справедливості та заборони зловживання правом.....	82
1.3. Принцип лояльності як скандинавський феномен континентального принципу добросовісності у договірному праві	90
Висновки до розділу 1.....	107
РОЗДІЛ 2. ПРИНЦИП ДОБРОСОВІСНОСТІ НА СТАДІЯХ УКЛАДЕННЯ, ВИКОНАННЯ, ЗМІНИ ТА ПРИПИНЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ В УКРАЇНІ ТА СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇНАХ.....
2.1. Принцип добросовісності на стадії укладення цивільно-правового договору в Україні та скандинавських країнах.....	112
2.1.1. Принцип добросовісності на стадії укладення цивільно-правового договору в Україні.....	112
2.1.2. Принцип добросовісності на стадії укладення цивільно-правового договору в скандинавських країнах.....	120
2.2. Значення принципу добросовісності на стадії виконання цивільно-правового договору в Україні та скандинавських країнах.....	138
2.2.1. Значення принципу добросовісності на стадії виконання цивільно-правового договору в Україні.....	138
2.2.2. Значення принципу добросовісності на стадії виконання цивільно-правового договору в скандинавських країнах.....	149
2.3. Особливості застосування принципу добросовісності на стадіях зміни та припинення цивільно-правового договору в Україні та скандинавських країнах.....	156
2.3.1. Особливості застосування принципу добросовісності на стадіях зміни та припинення цивільно-правового договору в Україні.....	156

2.3.2. Особливості застосування принципу добросовісності на стадіях зміни та припинення цивільно-правового договору в скандинавських країнах.....	176
Висновки до розділу 2.....	191
РОЗДІЛ 3. ДЖЕРЕЛА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОГОВІРНОГО ПРАВА ЯК ПІДГРУНТЯ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ДОБРОСОВІСНОСТІ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ ТА СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇН.....	199
3.1. Характеристика джерел європейського договірного права.....	199
3.2. Принцип добросовісності у модельних актах європейського договірного права.....	218
Висновки до розділу 3.....	228
ВИСНОВКИ.....	230
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ.....	236
ДОДАТКИ.....	259

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ ПОЗНАЧЕНЬ

DCFR – Проєкт загальної довідкової схеми європейського приватного права (*Draft Common Frame of Reference*);

culpa in contrahendo – «вина при укладенні договору»; сторони на стадії переговорів повинні діяти добросовісно та враховувати законні інтереси одна одної, тому відповідальність може виникати навіть тоді, коли договір ще не був укладений – переддоговірна відповідальність;

estoppel – принцип естопелю; це позбавлення особи права посилалися на певні фактичні обставини чи правові аргументи на обґрунтування своїх вимог у разі, якщо її попередня поведінка об'єктивно свідчила про дотримання протилежної правової позиції;

ЄС – Європейський Союз;

PECL – Принципи європейського договірного права (*Principles of European Contract Law*);

Принципи UNIDROIT – Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА (*Principles of International Commercial Contracts*);

pacta sunt servanda – «договори повинні виконуватися»; належним чином укладений договір є обов'язковим для його сторін і повинен добросовісно виконуватися;

soft law – «м'яке право»; це сукупність правил, рекомендацій та стандартів, які не мають прямої юридичної обов'язковості, на відміну від «жорсткого права» (*hard law*), але спрямовують поведінку суб'єктів права, особливо в міжнародному та корпоративному регулюванні, створюючи основу для майбутнього законодавства та добровільних зобов'язань;

venire contra factum proprium – «ніхто не може діяти всупереч своїй попередній поведінці»; це заборона суперечливої поведінки;

ст. – стаття, статті;

ЦК України – Цивільний кодекс України.

ВСТУП

Актуальність теми. Сучасний розвиток цивільного договірної права характеризується посиленням ролі загальних принципів права як засобів забезпечення справедливості, правової визначеності та стабільності цивільного обороту. Особливого значення у цьому контексті набуває принцип добросовісності, який поступово трансформується із загальної засади цивільного законодавства у самостійний регулятивний механізм, здатний впливати на зміст, тлумачення, виконання, зміну та припинення договірних зобов'язань. Зростання ролі добросовісності зумовлене необхідністю забезпечення балансу між свободою договору та захистом законних інтересів його учасників, запобіганням зловживанню правом, захистом довіри та легітимних очікувань сторін.

В умовах європейської інтеграції України особливого значення набуває гармонізація національного приватного права із сучасними підходами європейського договірної права, у яких принцип добросовісності посідає центральне місце серед засобів забезпечення справедливості та ефективності договірної регулювання. У таких актах, як Принципи УНІДРУА, PECL та DCFR, принцип добросовісності набув статусу універсального стандарту договірної поведінки, що поширюється на всі стадії договірної процесу та виконує системоутворюючу функцію у механізмі договірної регулювання [50, с. 8; 104, с. 1]. Водночас практика застосування цих підходів у національних правопорядках залишається неоднорідною, що зумовлює необхідність пошуку оптимальних моделей їх імплементації у вітчизняне право.

Особливий науковий інтерес становить скандинавська модель договірної права, у межах якої функції принципу добросовісності реалізуються переважно через принцип лояльності. На відміну від українського підходу, що базується на нормативному закріпленні добросовісності як загальної засади цивільного законодавства та норми прямої дії, скандинавські правопорядки розвинули поведінково орієнтовану концепцію лояльності, зміст якої формується судовою практикою, додатковими договірними обов'язками та функціональним підходом до джерел права. Дослідження цієї моделі відкриває можливості для вдосконалення українського договірної права, зокрема у питаннях переддоговірної відповідальності,

тлумачення договору, заповнення прогалін у договірному регулюванні, адаптації договорів до змінених обставин та оцінки недобросовісної поведінки сторін.

Особливого значення зазначена проблематика набуває у зв'язку з розвитком практики Верховного Суду, який дедалі частіше використовує принцип добросовісності як самостійний критерій оцінки поведінки учасників цивільних правовідносин через застосування доктрин *venire contra factum proprium*, *estoppel*, заборони зловживання правом та захисту обґрунтованих очікувань. Водночас у національній доктрині досі відсутній єдиний підхід до визначення правової природи добросовісності, її функцій, співвідношення із принципами справедливості, розумності та заборони зловживання правом, а також до меж її застосування на окремих стадіях договірному процесу.

Таким чином, актуальність теми дисертації зумовлена потребою теоретичного осмислення сучасної концепції принципу добросовісності за цивільним договірним правом України, необхідністю врахування європейських та скандинавських підходів до його розуміння і застосування.

Теоретичну основу дослідження становлять праці учених у сфері цивільного та договірному права, а також наукові дослідження, присвячені принципам цивільного права та принципу добросовісності.

Значний внесок у розвиток теорії цивільного договірному права України зробили С. М. Бервено, В. І. Борисова, Т. В. Блащук, Т. В. Боднар, С. О. Бородовський, Н. О. Весна, В. А. Васильєва, К. М. Воронов, А. С. Довгерт, О. В. Дзера, І. А. Діковська, С. Д. Гринько, Р. В. Гринько, А. Б. Гриняк, Н. Ю. Голубєва, В. О. Горєв, А. В. Зеліско, І. Р. Калаур, А. А. Карнаух, Н. С. Кузнєцова, В. В. Луць, Р. А. Майданик, М. В. Менджул, О. І. Міхно, С. В. Панченко, Л. Г. Паращук, О. О. Первомайський, С. О. Погрібний, С. П. Погребняк, В. Д. Примак, З. В. Ромовська, І. Л. Сердечна, Н. В. Федорченко, Є. О. Харитонов, О. І. Харитонова, О. Ю. Черняк, Я. С. Яворська, та інші вчені.

Окремий напрям наукових досліджень становлять праці, присвячені принципу добросовісності як фундаментальній засаді цивільного (приватного) права. Питання цієї проблематики отримали ґрунтовне висвітлення у працях учених Н. І. Атаманчук, О. О. Бакалінська, І. Г. Бабич, А. Г. Байбак, О. В. Басай, М. Ю. Бурдін, С. Ю. Бурлаков,

К. Валігура, С. В. Галкевич, О. О. Гайдулін, І. В. Давидова, О. О. Кот, В. І. Крат, К. О. Кузьменко, І. В. Назарова, К. Г. Некіт, О. С. Олійник, Д. Г. Павленко, Ю. П. Пацурківський, С. П. Погребняк, Н. Ю. Сакара, М. О. Стефанчук, І. М. Шаркова, Д. В. Тимошенко, Ю. А. Тобота, А. О. Монаєнко, В. Д. Примак, Н. Ф. Чубоха та інші науковці.

Важливе значення для формування теоретичної основи дослідження мали також праці представників скандинавської цивілістичної та договірно-правової доктрини, зокрема А. Аарніо, А. Адлеркрейц, Л. Л. Андерсен, М. Б. Андерсен, У. Берніц, Ф. Бідлінські, Г. Бьорглін, М. Бьоркдаль, М. Б. Олесен, М. Брюде, Т. Вільгельмссон, В. Гагстрьом, А. Гольм, Л. Гортон, К. Грюнфорс, Р. Дотевалль, Є. Евальд, А. Колехмайнен, С. Кулмала, Б. Лерберг, К. Ліллегольт, Е. Лінделль-Франц, П. Б. Мадсен, М. Мунк, Й. Мунукка, А. Назарян, Г. Нікандер, Т. Ньюманн, К. Рамберг (Гультмарк), Я. Рамберг, Е. М. Рунессон, Й. Самуельссон, М. Ю. Серенсен, Ф. Станг, О.-А. Сухонен, П. Сунд-Норргорд, Л. Е. Такселл, Г. Уссінг, Б. Флодгрєн, М. Шульц та інших.

Незважаючи на значну кількість наукових праць, присвячених договірному праву та принципу добросовісності, комплексне порівняльно-правове дослідження принципу добросовісності у цивільному договірному праві України та принципу лояльності у скандинавських країнах дотепер відсутнє. Недостатньо дослідженими залишаються питання співвідношення зазначених принципів, особливостей їх реалізації на різних стадіях договірної процедури, впливу європейських модельних актів на їх розвиток, а також можливостей використання скандинавського досвіду для вдосконалення українського договірної права. Це зумовлює необхідність проведення самостійного комплексного дослідження зазначеної проблематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано відповідно до теми науково-дослідної роботи кафедри цивільного права та процесу на 2017–2023 роки «Актуальні питання правового регулювання особистих немайнових та майнових відносин у контексті приведення законодавства України до європейських стандартів» (державний реєстраційний номер 0117U000105), а також на 2024–2030 роки «Актуальні питання правового регулювання здійснення та захисту особистих немайнових і майнових прав суб'єктів приватного права» (державний

реєстраційний номер 0124U002539), що є складовою наукової теми Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова «Управлінські та правові засади забезпечення сталого розвитку України як європейської держави» на 2017–2026 роки (державний реєстраційний номер 0117U000103).

Тему дисертації затверджено у вченій раді Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова (протокол № 6 від 28 жовтня 2023 року).

Мета і завдання дослідження. *Метою* дисертаційного дослідження є комплексний теоретико-правовий та порівняльно-правовий аналіз принципу добросовісності за цивільним договірним правом України та скандинавських країн, а також розроблення пропозицій щодо вдосконалення концепції принципу добросовісності у договірному праві України з урахуванням скандинавського правового досвіду.

Для досягнення зазначеної мети передбачено розв'язати такі завдання:

- охарактеризувати джерела цивільного договірного права України та скандинавських країн
- визначити поняття та правову природу добросовісності як загального принципу цивільного договірного права України;
- розкрити принцип лояльності як скандинавський феномен континентального принципу добросовісності у договірному праві;
- визначити особливості застосування принципу добросовісності на стадії укладення цивільно-правового договору в Україні та скандинавських країнах;
- охарактеризувати значення принципу добросовісності на стадії виконання цивільно-правового договору в Україні та скандинавських країнах;
- з'ясувати особливості застосування принципу добросовісності на стадіях зміни та припинення цивільно-правового договору в Україні та скандинавських країнах;
- охарактеризувати джерела європейського договірного права як підґрунтя для формування концепції добросовісності в цивільному праві України та скандинавських країн;
- розробити пропозиції щодо вдосконалення концепції принципу добросовісності у договірному праві України з урахуванням скандинавського правового досвіду.

Об'єктом дисертаційного дослідження є правовідносини, пов'язані з застосуванням принципів у цивільному праві України та скандинавських країн.

Предметом дослідження є принцип добросовісності за цивільним договірним правом України та скандинавських країн.

Методи дослідження. Методологічну основу дисертаційного дослідження становить сукупність загальнонаукових та спеціально-юридичних методів пізнання (формально-логічного (догматичного), системно-функціонального, історичного та порівняльного аналізу, тлумачення норм права, аксіоматичний, герменевтичний, правового моделювання, правового прогнозування) застосування яких забезпечило всебічне дослідження принципу добросовісності у цивільному договірному праві України та скандинавських країн, а також виявлення закономірностей його розвитку в умовах європейської правової інтеграції.

Формально-логічний (догматичний) метод використано для аналізу змісту принципу добросовісності, визначення його правової природи, ознак, функцій та місця у системі принципів цивільного права, а також для дослідження співвідношення добросовісності з категоріями розумності, справедливості, лояльності та заборони зловживання правом (підрозділи 1.2, 1.3, розділ 2). За допомогою прийомів аналізу, синтезу, індукції та дедукції сформульовано авторські висновки щодо сутності принципу добросовісності та особливостей його застосування на різних стадіях договірною правовідношення.

Історико-правовий метод застосовано для дослідження генезису принципу добросовісності від римсько-правової концепції *bona fides* до його сучасного закріплення у цивільному законодавстві України, скандинавських країн та європейських модельних актах договірною права (підрозділ 1.2.1, розділ 3). Використання цього методу дозволило простежити еволюцію уявлень про добросовісність як морально-правову категорію та загальний принцип договірною права.

Метод системно-функціонального аналізу використано для визначення місця принципу добросовісності у системі джерел цивільного договірною права, встановлення його взаємозв'язку з іншими засадами цивільного законодавства, а також

для з'ясування функціонального призначення добросовісності на стадіях укладення, виконання, зміни та припинення цивільно-правового договору (розділи 1–3).

Порівняльно-правовий метод став одним із ключових у дослідженні та був використаний для зіставлення правового регулювання принципу добросовісності в Україні та скандинавських країнах, аналізу особливостей скандинавської концепції лояльності, порівняння підходів до застосування принципу добросовісності у судовій практиці та доктрині, а також для дослідження впливу джерел європейського договірного права на національні правопорядки (підрозділи 1.1, 1.3, розділи 2 і 3).

Метод тлумачення норм права використано під час аналізу положень ЦК України, законодавства скандинавських країн, міжнародно-правових актів, модельних правил європейського договірного права, зокрема Принципів UNIDROIT, PECL та DCFR, а також під час дослідження практики їх застосування судами (розділи 1–3).

Аксіологічний метод використано для дослідження ціннісних засад принципу добросовісності, з'ясування його зв'язку з ідеями справедливості, свободи договору, рівності учасників цивільних відносин, захисту обґрунтованих очікувань сторін та забезпечення балансу приватних інтересів (підрозділи 1.2–1.3, розділ 3).

Аксіоматичний метод дав змогу проаналізувати усталені доктринальні підходи до розуміння принципів цивільного права, категорій добросовісності, справедливості та розумності, а також на їх основі сформулювати висновки щодо змісту добросовісності як нормативно-оціночного стандарту поведінки у договірних правовідносинах (підрозділи 1.2.3–1.2.6).

У процесі підготовки дисертації для перекладу текстових матеріалів з іноземних мов використовувався інструмент штучного інтелекту ChatGPT. Остаточний варіант перекладу був перевірений і відредагований автором.

Наукова новизна одержаних результатів полягає у тому, що дисертація є першим в Україні комплексним дослідженням принципу добросовісності за цивільним договірним правом України та скандинавських країн.

За результатами дослідження сформульовано висновки та пропозиції, що виносяться на захист.

Вперше:

1) визначено поняття принципу лояльності у скандинавському договірному праві; це загальний поведінковий принцип договірного права, що функціонує як скандинавська модифікація принципу добросовісності та визначає обов'язок сторін здійснювати свої договірні права й обов'язки з урахуванням легітимних очікувань, взаємної довіри, пропорційності та необхідності забезпечення справедливого балансу інтересів сторін;

2) виділено та охарактеризовано особливості принципу лояльності у скандинавському договірному праві, які полягають у тому, що: 1) принцип лояльності виступає скандинавською модифікацією принципу добросовісності та має переважно поведінкову спрямованість; 2) його правова природа характеризується поєднанням ознак оціночного нормативного стандарту поведінки та системоутворюючого принципу договірного права; 3) реалізація принципу здійснюється переважно через судову практику, конкретні законодавчі норми та вторинні (додаткові) обов'язки сторін; 4) зміст принципу розкривається через категорії довіри, легітимних очікувань, співпраці, пропорційності та врахування інтересів контрагента; 5) принцип виконує регулятивну, превентивну, інтерпретаційну, коригувальну та інтегративну функції; 6) він функціонує у взаємозв'язку з принципами справедливості, розумності, пропорційності та заборонаю зловживання правом; 7) орієнтований переважно на оцінку поведінки сторін на всіх стадіях договірних відносин, а не лише на контроль змісту договору; 8) його інтенсивність має контекстуально зумовлений характер і залежить від типу договору, тривалості правовідносин, рівня взаємної залежності сторін та специфіки договірного процесу;

3) встановлено, що скандинавська модель переддоговірної відповідальності ґрунтується на оціночному підході до визначення моменту виникнення обов'язку лояльності, за якого суд враховує сукупність фактичних обставин переговорного процесу, а не формальні критерії вступу сторін у договірні відносини;

4) зроблено висновок, що у скандинавському договірному праві лояльність є стандартом поведінки учасників та принципом конструкції договору; на етапі формування договірної конструкції принцип лояльності впливає на вибір між жорсткою та гнучкою моделями договірного регулювання, виступає підґрунтям для

легітимації гнучких договірних конструкцій, спрямованих на збереження договірного зв'язку та адаптацію зобов'язань до змінених обставин;

5) встановлено, що у скандинавському договірному праві рівень взаємної довіри між сторонами та характер договірних відносин (короткострокові чи довгострокові) визначають спосіб застосування принципу лояльності через правову визначеність і деталізацію умов договору або через механізми адаптації, співпраці та переговорного врегулювання;

б) скандинавська доктрина *culpa in contrahendo* ґрунтується на принципі обмеженої переддоговірної відповідальності, за яким відшкодуванню підлягає переважно негативний інтерес, тоді як відшкодування позитивного інтересу можливе лише у виняткових випадках, коли поведінка сторони характеризується особливо високим ступенем недобросовісності;

7) зроблено висновок, що у судовій практиці скандинавських країн принцип лояльності на стадії виконання договору виконує системоутворюючу функцію, що виявляється через заборону зловживання правом, формування вторинних (додаткових) обов'язків і вимогу договірної пропорційності, яка забезпечує баланс між автономією волі та захистом взаємних інтересі;

8) обґрунтовано доцільність запозичення для українського договірного права скандинавського функціонального підходу до розуміння джерел права, відповідно до якого визначальним критерієм їх застосування є не формальна належність до системи джерел права, а здатність забезпечувати справедливе, передбачуване та економічно обґрунтоване вирішення договірних спорів;

9) зроблено висновок про спільну тенденцію у правових системах України та скандинавських країн до застосування принципу добросовісності у модельних актах європейського договірного права; встановлено подвійне функціональне значення джерел європейського договірного права: для правової системи України є засобами гармонізації та модернізації приватного права, а для скандинавських країн виконують, як правило, функцію систематизації та узагальнення вже сформованих принципів справедливості, добросовісності й розумності;

удосконалено:

9) підхід до розуміння принципу добросовісності у договірному праві України шляхом обґрунтування доцільності врахування скандинавської моделі балансу між нормативною визначеністю та гнучкістю договірного регулювання;

10) розуміння у договірному праві України значення принципу добросовісності для тлумачення договору шляхом обґрунтування можливості врахування переддоговірної поведінки сторін при визначенні змісту, меж здійснення та справедливості договірних умов; обґрунтовано доцільність використання скандинавської моделі добросовісності (лояльності) як засобу заповнення прогалин у договорі та оцінки нелояльної (недобросовісної) поведінки сторін на переддоговірній стадії;

11) наукові підходи до розуміння правової природи принципу добросовісності у європейському договірному праві шляхом обґрунтування його подвійної структури, яка поєднує суб'єктивний елемент - чесність у фактичній поведінці (*honesty in fact*) та об'єктивний стандарт чесного ведення справ (*fair dealing*);

дістало подальший розвиток:

12) доктринальне розуміння переддоговірної добросовісності (лояльності) шляхом обґрунтування того, що сама по собі відмова від укладення договору не є підставою для відповідальності, якщо вона не супроводжується недобросовісною (нелояльною) або оманливою поведінкою сторони переговорів;

13) положення про добросовісність у договірному праві України як універсального стандарту поведінки на стадії виконання цивільно-правового договору; обґрунтовано, що принцип добросовісності є підставою виникнення вторинних (додаткових) обов'язків сторін, які можуть прямо не передбачатися умовами договору, але впливають із природи зобов'язання, мети договору та необхідності забезпечення належного захисту інтересів контрагента;

14) положення про те, що в актах європейської та міжнародної уніфікації договірного права принцип добросовісності функціонує як самостійний наднаціональний регулятор договірних відносин, який визначає стандарти поведінки учасників цивільного обороту на всіх стадіях договірного процесу - від переговорів до припинення договору, виконуючи функції забезпечення балансу інтересів сторін,

справедливість договірному регулюванню та запобігання зловживанню суб'єктивними цивільними правами.

Практичне значення одержаних результатів полягає в тому, що їх можна використати:

– у науково-дослідній сфері для подальшого розвитку загальнотеоретичних наукових досліджень проблем договірному права, принципів цивільного права та джерел цивільного права України та скандинавських країн зокрема;

– в освітньому процесі під час викладання навчальних дисциплін «Цивільне право», «Порівняльне цивільне право», «Порівняльне правознавство», «Право Європейського Союзу»;

– у нормотворчому процесі для вдосконалення законодавства у сфері правового регулювання договірних відносин;

– у правозастосовній діяльності судових органів для вирішення спорів, пов'язаних з договірними зобов'язаннями.

Наукові концепції, висновки та пропозиції дисертаційної роботи використано для підготовки лекцій та навчально-методичних матеріалів у Хмельницькому університеті управління та права імені Леоніда Юзькова (*Акт про реалізацію результатів наукових досліджень від 28 травня 2026 року – Додаток Б*).

Особистий внесок здобувача. Дисертаційне дослідження виконано самостійно, сформульовані в ньому положення та висновки обґрунтовано на основі особистих досліджень автора. Наукову новизну одержаних результатів дослідження автор отримав особисто.

У науковій статті «Принцип добросовісності у модельних актах європейського договірному права» особистим внеском здобувача є здійснення порівняльно-правового аналізу змісту принципу добросовісності у Принципах UNIDROIT, PECL та DCFR, а також обґрунтування його значення як універсального стандарту договірної поведінки у сучасному європейському договірному праві.

Апробація результатів дисертації. Основні теоретичні положення та результати дисертаційного дослідження висвітлено та обговорено на: Всеукраїнській науковій конференції «Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни» (Одеса, 3 груд. 2025 р.).

Публікації. Основні результати дисертаційного дослідження викладено у шести наукових працях, зокрема чотирьох наукових статтях у виданнях України, визначених фаховими з юридичних наук, одних тезах доповіді на всеукраїнській науковій конференції.

Структура та обсяг дисертації зумовлені метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел, додатків. Повний обсяг дисертації становить 263 сторінки. Список використаних джерел містить 227 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ПОНЯТТЯ ТА ПРАВОВА ПРИРОДА ПРИНЦИПУ ДОБРОСОВІСНОСТІ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ДОГОВІРНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ ТА СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇН

1.1. Джерела цивільного договірною права України та скандинавських країн

1.1.1. Джерела цивільного договірною права України

Питання визначення поняття «джерело права» має фундаментальне значення для дослідження джерел цивільного договірною права, оскільки саме через нього розкривається сутність правових форм, їх місце у правовій системі та механізм впливу на суспільні відносини. Без з'ясування змісту цієї категорії неможливо належним чином визначити особливості функціонування договірною права, зокрема співвідношення нормативних та індивідуальних регуляторів.

Історично термін «джерело права» бере свій початок ще з часів Стародавнього Риму, де Тіт Лівій, характеризуючи Закони XII таблиць, назвав їх «джерелами всього публічного і приватного права», підкреслюючи їх значення як витоків правового регулювання. Таке розуміння відповідає первинному лінгвістичному значенню поняття «джерело» як початку або основи певного явища [42, с. 179]. Водночас у науковій літературі сформувалося й інше трактування, відповідно до якого джерела права розглядаються як джерела пізнання права, тобто сукупність історичних, письмових та матеріальних пам'яток, що дають змогу дослідити зміст права у різні історичні періоди [42, с. 179].

Полісемантичність поняття «джерело права» підкреслює Є. О. Харитонов, який зазначає, що цим терміном позначають як чинники формування права (економічні, соціальні, культурні), так і самі правові норми або форми їх вираження, а також джерела інформації про право [88, с. 13]. Таким чином, у правовій доктрині існує декілька концепцій розуміння цього поняття, що зумовлює необхідність їх характеристики.

Узагальнюючи наукові підходи, В. А. Ватрас виділяє три основні концепції розуміння джерела права: матеріальну, відповідно до якої джерелом права є соціальні та ідеологічні передумови його виникнення; комплексну, що поєднує матеріальні чинники та зовнішні форми їх вираження; та формально-юридичну, яка зводить джерело права до зовнішньої форми закріплення правових норм у відповідних актах або санкціонованих формах [20, с. 39]. Саме останній підхід тривалий час домінував у радянській та пострадянській правовій доктрині, що призвело до фактичного ототожнення понять «джерело права» і «форма права» та зведення їх до нормативно-правових актів як вираження державної волі [20, с. 39].

Разом з тим сучасні наукові підходи відходять від такого спрощеного розуміння. Зокрема, В. А. Ватрас наголошує на необхідності розмежування понять «джерело права» і «форма права», вказуючи, що форма є способом зовнішнього вираження правових приписів, тоді як джерелом виступає зміст цих приписів, який набуває юридичного значення лише за умови його офіційного закріплення або санкціонування державою [20, с. 39]. Таким чином, джерело права слід розглядати у єдності змістовного та формального аспектів.

У системі категорій права поняття «джерело права» виконує подвійну функцію: воно, з одного боку, дозволяє відмежувати правові норми від інших соціальних регуляторів, а з іншого – визначає ієрархію джерел права та співвідношення їх юридичної сили. У цьому контексті важливим є формально-юридичне визначення, запропоноване Н. М. Пархоменко, яка розглядає джерела права як обов'язкові до виконання акти уповноважених суб'єктів, що містять норми права, а також інші форми волевиявлення, які породжують юридичні наслідки. До їх основних ознак вона відносить публічність, нормативність, формальну визначеність, юридичну силу та зв'язок із державою [85, с. 361].

Водночас сучасне праворозуміння, на думку Н. М. Пархоменко, передбачає визнання множинності джерел права, багаторівневості їх системи та необхідності інтегративного підходу до їх дослідження, що поєднує формально-юридичні та ціннісні аспекти, зокрема такі категорії, як справедливість, свобода та реальні суспільні відносини [85, с. 361]. Розвиток системи джерел права України відбувається

у напрямі її модернізації, розширення ролі судової практики, нормативного договору та гармонізації з європейським правовим простором [85, с. 361].

Отже, узагальнюючи наведені наукові підходи, доцільно визначити джерело права як обумовлену соціальними чинниками та санкціоновану державою форму об'єктивації правових приписів і правових позицій, яка забезпечує їх загальнообов'язковість та здатність регулювати суспільні відносини. До основних ознак джерела права слід віднести: нормативність або регулятивність, формальну визначеність, публічність, загальнообов'язковість, забезпеченість державним впливом, а також функціональний зв'язок із правовою системою та її ієрархічною структурою. Таке розуміння дозволяє комплексно охарактеризувати джерела цивільного права та цивільного договірної права.

У цивілістичній доктрині поняття джерела цивільного права традиційно розглядається як похідне від загальнотеоретичного розуміння джерел права. Водночас особливості джерел цивільного права в європейському контексті зумовлені належністю держави Україна до певної правової традиції – західної чи східної, що історично формувалися під впливом римського приватного права та християнської правової культури [152, с. 25]. Саме ці чинники визначають характер джерел цивільного права, їх структуру та зміст.

Формування та еволюція правової системи України, подібно до інших слов'янських держав, значною мірою відбувалися під впливом рецепції римського приватного права. Особливості геополітичного положення українських земель і тривала відсутність єдності державної території спричинили проникнення римсько-правових традицій як із західноєвропейського, так і зі східного напрямів. У середньовічний період під «Заходом» розуміли держави Європи, розташовані на захід від Галицько-Волинської держави, тоді як «Схід» асоціювався спочатку з Візантією, а згодом – із Московською державою. У зв'язку з цим вплив східної правової традиції надходив в Україну спершу через південний, а пізніше через північний напрям [132, с. 191]. Як зазначає С. Д. Гринько, українська правова традиція формувалася під впливом двох взаємопов'язаних правових традицій – західної та східної. Західна традиція базувалася переважно на візантійсько-римському та візантійсько-канонічному праві, тоді як східна спиралася на візантійсько-римські й римсько-

канонічні правові засади. Такий вплив був тривалим і багатоступеневим процесом, що здійснювався протягом різних історичних етапів [32, с. 96].

На сучасному етапі розвитку Україна орієнтується на європейську правову традицію, генетично пов'язану з римською цивілізацією. Саме тому концептуальною основою сучасного цивільного права України стала рецепція римського приватного права у його західноєвропейському розумінні.

Рецепція римського приватного права та історичне входження України до європейського правового простору зумовили формування національної правової системи відповідно до засад романо-германської правової сім'ї. Це позначилося не лише на змісті цивільно-правового регулювання, а й на системі джерел права, їх ієрархії та способах нормативного закріплення правових приписів. Саме належність українського права до континентальної правової традиції визначає особливості побудови сучасної системи джерел цивільного та цивільного договірної права.

Генетичний зв'язок правової системи України з романо-германською правовою сім'єю обумовлює наявність характерних для неї ознак у сфері джерел права. Насамперед ідеться про домінуюче значення нормативно-правових актів як основної форми зовнішнього вираження правових норм. Для української правової системи також властивими є загальний та абстрактний характер правових норм, кодифікація основних галузей права, а також традиційний поділ права на публічне та приватне [94, с. 53–54]. Саме ці риси визначають специфіку побудови та функціонування системи джерел цивільного договірної права України.

Узагальнюючи наукові підходи, Р. А. Майданик визначає джерело цивільного права як зовнішню форму вираження і закріплення цивільно-правових норм, що приймаються або санкціонуються уповноваженими суб'єктами з метою регулювання цивільних відносин [67, с. 329]. Таким чином, ключовими ознаками джерел цивільного права виступають їх нормативний характер, формальна визначеність, зв'язок із правотворчою діяльністю держави та спрямованість на регулювання приватноправових, передусім майнових, відносин.

Джерела цивільного права призначені здійснювати правового регулювання цивільних відносин. У зв'язку з цією обставиною, специфіка джерел цивільного права визначається через предмет та метод цивільно-правового регулювання.

Предмет цивільно-правового регулювання становлять суспільні відносини, що охоплюють дві взаємопов'язані групи. По–перше, це майнові відносини, які виникають між суб'єктами з приводу матеріальних та інших благ, що мають економічну цінність і функціонують у формі товару. Такі блага можуть відчужуватися, переходити від однієї особи до іншої, формуючи процес майнового обігу, що становить основу цивільного обороту. По–друге, до предмета цивільного права належать особисті немайнові відносини, які виникають щодо нематеріальних благ, нерозривно пов'язаних із особою їх носія. Особливістю таких благ є їх невідчужуваність та неможливість передачі іншим особам, у зв'язку з чим правове регулювання у цій сфері спрямоване передусім на їх охорону та захист від неправомірних посягань. Йдеться, зокрема, про забезпечення прав на честь, гідність, ділову репутацію, ім'я, особисту недоторканність, а також інші особисті немайнові права.

Обидві зазначені групи відносин об'єднуються спільними ознаками: вони ґрунтуються на юридичній рівності учасників, їх автономії волі та майновій самостійності. Це означає, що такі відносини виникають між незалежними один від одного суб'єктами, які виступають носіями приватного інтересу та діють у межах приватноправового регулювання. Саме ці характеристики дозволяють визначити їх як відносини приватного права, що становлять зміст предмета цивільно-правового регулювання.

Метод цивільно-правового регулювання суспільних відносин традиційно розкривається через сукупність ключових ознак, що характеризують спосіб впливу права на поведінку їх учасників. До таких ознак належать: правове становище суб'єктів відповідних відносин, особливості виникнення правовідносин між ними, специфіка вирішення конфліктів, а також характер заходів примусового впливу у разі порушення прав.

У сфері цивільного права ці ознаки набувають особливого змісту, зумовленого природою приватно-правового регулювання. Передусім визначальною ознакою є юридична рівність учасників цивільних відносин, яка відображає їх економічну самостійність і незалежність. При цьому йдеться саме про формально-юридичну рівність, що означає відсутність владного підпорядкування та можливості одностороннього примусу з боку одного суб'єкта щодо іншого. Водночас така рівність

не передбачає однакового обсягу прав і обов'язків у конкретних правовідносинах, оскільки їх зміст визначається характером відповідного зобов'язання.

Іншою важливою ознакою є особливості виникнення цивільних правовідносин, які, як правило, формуються на основі взаємного волевиявлення сторін. Саме тому договір виступає основною юридичною підставою виникнення прав і обов'язків у цивільному обороті. Односторонні дії також можуть породжувати правові наслідки, однак переважно у вигляді виникнення або припинення обов'язків, що, як правило, стосуються самого суб'єкта, який їх вчинив.

Характерною ознакою методу цивільно-правового регулювання є переважання диспозитивних норм, які надають учасникам можливість самостійно визначати зміст своїх правовідносин, обирати найбільш доцільну модель поведінки та вирішувати питання щодо використання способів захисту своїх прав. Це зумовлює ініціативний характер цивільних правовідносин, у межах яких досягнення результату значною мірою залежить від активності самих суб'єктів, їх здатності організовувати взаємодію та враховувати можливі ризики, притаманні цивільному обороту.

Особливістю методу є також порядок вирішення спорів, що виникають між учасниками цивільних відносин. Враховуючи їх рівність і незалежність, такі спори підлягають розгляду незалежними юрисдикційними органами, насамперед судами, які не перебувають у відносинах підпорядкування з жодною зі сторін. Судовий порядок захисту забезпечує об'єктивність розгляду та ефективне відновлення порушених прав.

Водночас особливістю цивільно-правового методу регулювання є можливість здійснення позасудового захисту цивільних прав та інтересів. Такий захист дозволяє учасникам цивільних правовідносин оперативно реагувати на порушення своїх прав без звернення до юрисдикційних органів, що сприяє мінімізації часових і матеріальних витрат. Одним із проявів неюрисдикційної форми захисту є самозахист цивільних прав, передбачений ст. 19 ЦК України, який полягає у самостійному застосуванні особою дозволених законом способів припинення порушення або запобігання йому.

У сфері договірних відносин поширеним є використання заходів оперативного впливу, зокрема відмови від договору, відмови від прийняття неналежного виконання чи відмови від зустрічного виконання зобов'язання. Такі способи захисту мають неюрисдикційний характер і реалізуються сторонами самостійно, без застосування

державного примусу, що відповідає принципам диспозитивності та автономії волі учасників цивільних правовідносин.

Таким чином, метод цивільно-правового регулювання характеризується поєднанням юридичної рівності сторін, автономії їх волі, диспозитивності правового впливу, ініціативності учасників, судового способу та позасудового захисту цивільних прав, що в сукупності забезпечує гнучкість і ефективність регулювання приватноправових відносин.

У цьому контексті джерела цивільного договірної права є похідними від системи джерел цивільного права, але мають власну специфіку, обумовлену особливостями договірної регулювання.

Підтримуючи наукову позицію С. В. Панченка, вважаємо обґрунтованим виокремлення спеціальних ознак джерел цивільного договірної права, які відрізняють їх від інших джерел цивільного права. До таких ознак належать: обов'язковість їх дії лише для конкретних учасників договірних правовідносин; спрямованість на врегулювання майнових відносин; визнання сторін договору безпосередніми учасниками правотворчого процесу, оскільки вони самостійно формують зміст договірних умов у межах, визначених законом; а також вплив засад природного права та моральних принципів на формування й реалізацію договірних приписів [83, с. 45–46].

У зв'язку з цим поділяємо висновок С. В. Панченка про те, що джерела цивільного договірної права слід розуміти як форми зовнішнього закріплення норм цивільного права, спрямованих на регулювання майнових відносин, що виникають із цивільно-правового договору між визначеними суб'єктами. Особливістю таких джерел є те, що учасники договірних відносин наділені можливістю самостійно визначати зміст взаємних прав та обов'язків у межах, установлених законом, із урахуванням вимог справедливості, добросовісності, розумності та інших засад природного права і моралі [83, с. 46].

Дослідження видів джерел цивільного договірної права ґрунтується на загальнотеоретичних підходах до класифікації джерел цивільного права, що сформувалися у межах романо-германської правової сім'ї, до якої тяжіє правова система України.

У теорії права, залежно від юридичної сили, соціальної значущості та ступеня поширеності, джерела права поділяють на первинні та вторинні. Такий підхід є характерним передусім для романо-германської правової традиції. Первинні джерела містять норми, обов'язкові для застосування судами та іншими правозастосовними органами, до яких традиційно належать нормативно-правові акти та санкціоновані звичаї, причому пріоритет належить саме нормативно-правовим актам. У ряді правових систем до первинних джерел також відносять загальні принципи права. Вторинні джерела (судова практика, правова доктрина) мають допоміжний характер і використовуються факультативно [42, с. 181].

З урахуванням наукових підходів, зокрема позиції С. В. Панченка, до системи джерел цивільного договірної права належать: 1) нормативно-правові акти України, передусім ЦК України, який становить основу договірної права та визначає загальні засади договірної регулювання; 2) міжнародні договори, які є складовою національної правової системи та мають пріоритет у разі колізії з національним законодавством; 3) правовий звичай, що застосовується у випадках прогалин у законодавстві або за наявності відповідного відсилання; 4) судова практика, зокрема практика Європейського суду з прав людини, яка визнається джерелом права та впливає на формування правозастосовної практики; 5) цивільно-правовий договір як особливе джерело індивідуального регулювання, зміст якого визначається сторонами [83, с. 101]. Водночас правова доктрина, незважаючи на її значний вплив на розвиток правової науки, не визнається обов'язковим джерелом цивільного договірної права через відсутність загальнообов'язковості її положень [83, с. 102].

Заслугує на увагу запропонований Т. В. Блащук поділ правового регулювання договірних відносин на нормативне (загальне) та індивідуальне. До джерел нормативного регулювання належать нормативно-правові акти, звичаї, судовий прецедент, нормативні договори та загальні принципи права. Натомість джерелом індивідуального регулювання виступає конкретний цивільно-правовий договір, який містить погоджені сторонами умови [9, с. 9].

У зв'язку з цим особливого значення набувають принципи цивільного права, які, за висновком Л. Г. Паращук, виконують орієнтуючу функцію для всіх приватноправових відносин і визначають зміст договірної регулювання [84, с. 62].

Тобто вони не лише визначають спрямованість правового регулювання, а й забезпечують узгоджене застосування окремих джерел цивільного договірної права. Саме через принципи цивільного права забезпечується подолання прогалин у правовому регулюванні, належне тлумачення договірних умов та оцінка поведінки учасників цивільних правовідносин. У цьому аспекті показовою є наукова позиція А. С. Довгерта, який підкреслює особливу роль принципів справедливості, добросовісності та розумності у системі правового регулювання, фактично займаючи вищий щабель у ієрархії правових регуляторів [39, с. 15].

Система принципів договірної права ґрунтується на положеннях ст. 3 ЦК України, яка закріплює основні засади цивільного законодавства. До них належать: неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя особи, недопустимість протиправного позбавлення права власності, свобода договору, свобода підприємницької діяльності, судовий захист цивільних прав та інтересів, а також засади справедливості, добросовісності й розумності [137]. Саме ці принципи визначають загальну спрямованість договірної регулювання та межі реалізації сторонами своїх суб'єктивних прав.

У контексті розвитку сучасного договірної права особливого значення набуває принцип добросовісності, роль якого істотно зросла під впливом процесів європейської інтеграції, глобалізації та ускладнення приватноправових відносин. Як слушно зазначає І. В. Назарова, сучасному етапу становлення механізмів застосування принципу добросовісності притаманні такі тенденції, як розширення сфери його використання у зв'язку з розвитком міжнародної торгівлі та появою нових видів правовідносин, більш гнучке й широке тлумачення цього принципу судами, закріплення відповідних положень у нормативно-правових актах ЄС та національному законодавстві багатьох держав, а також формування нових обов'язків учасників правовідносин, спрямованих на врахування інтересів контрагента, належне інформування сторін і недопущення надмірного обтяження боржника [72, с. 25]. Крім того, принцип добросовісності дедалі активніше закріплюється в міжнародно-правових актах у сфері міжнародного публічного та приватного права, що свідчить про його поступове утвердження як універсального стандарту правомірної поведінки у сучасному правовому просторі [72, с. 25].

На сучасному етапі розвитку правової системи України нормативно-правовий акт залишається домінуючим джерелом права. Водночас спостерігається посилення ролі міжнародно-правових договорів, правових звичаїв та практики Європейського суду з прав людини, яка офіційно визнається джерелом права України [42, с. 181].

Провідне місце у системі джерел цивільного договірної права посідають акти цивільного законодавства, у яких закріплюються норми, спрямовані на регулювання договірних відносин. Такий підхід зумовлений належністю правової системи України до романо-германської правової сім'ї, для якої характерними є пріоритет писаного права, кодифікація законодавства та визначальна роль нормативно-правових актів у механізмі правового регулювання. Саме нормативно-правові акти забезпечують стабільність, формальну визначеність і системність регулювання цивільного обороту.

Центральне місце серед актів цивільного законодавства займає ЦК України, який є основним кодифікованим актом приватного права та фундаментом договірної регулювання [140, с. 40]. Його положення визначають загальні засади цивільного законодавства, закріплюють принцип свободи договору, регулюють підстави виникнення, зміни та припинення договірних зобов'язань, а також встановлюють правову модель окремих видів договорів. Особливе значення для договірної права має Книга п'ята ЦК України «Зобов'язальне право», у якій системно врегульовано питання укладення, виконання, забезпечення та припинення договорів.

Системоутворююча роль ЦК України полягає у тому, що інші закони, які регулюють цивільні відносини, повинні прийматися відповідно до Конституції України та положень ЦК України. Такий підхід забезпечує єдність механізму цивільно-правового регулювання та спрямований на запобігання колізіям між нормативно-правовими актами [140, с. 38–39]. Саме норми ЦК України мають бути визначальними під час прийняття інших актів цивільного законодавства, а також спеціальних нормативно-правових актів, що регулюють окремі види договірних відносин. Однак у сучасній нормотворчій практиці системоутворююча роль ЦК України не завжди належним чином враховується, що зумовлює виникнення колізій та неузгодженості у правовому регулюванні договірної сфери [40, с. 82].

Водночас важливу роль у регулюванні окремих договірних зобов'язань відіграють кодифіковані акти спеціального характеру, зокрема Земельний кодекс

України [43], Кодекс торговельного мореплавства України [48] та Повітряний кодекс України [89]. Зазначені акти регламентують специфічні види договірних правовідносин, пов'язаних із використанням природних ресурсів, морського та повітряного транспорту. Зокрема, Земельний кодекс України визначає засади правового регулювання оренди земельних ділянок [43], тоді як Кодекс торговельного мореплавства України [48] та Повітряний кодекс України [89] встановлюють особливості укладення та виконання договорів чартеру (фрахтування) про перевезення вантажів, а також оформлення коносаменту як товаророзпорядчого документа у сфері транспортних зобов'язань.

Поряд із кодифікованими актами важливе значення у системі джерел цивільного договірного права України мають спеціальні закони, які конкретизують положення кодексів щодо окремих видів договорів. До таких актів належать, зокрема, закони України «Про фінансовий лізинг» [111], «Про захист прав споживачів» [110], «Про іпотеку» [112], «Про страхування» [113] та інші. Вони встановлюють спеціальні вимоги щодо суб'єктного складу договору, його форми, істотних умов, строку дії та порядку реалізації прав і обов'язків сторін.

Таким чином, нормативно-правовий акт є основним і найбільш формалізованим джерелом цивільного договірного права України, оскільки саме через систему актів цивільного законодавства забезпечується нормативна основа договірного регулювання, узгодженість приватноправових механізмів та реалізація принципів цивільного права у сфері договірних відносин.

Важливе значення для розвитку сучасного цивільного договірного права України мають джерела європейського договірного права, що формуються в межах права ЄС. Право ЄС охоплює систему актів первинного та вторинного права, серед яких особливу роль у сфері договірного регулювання відіграють директиви, регламенти та рішення, спрямовані на уніфікацію приватноправових стандартів у державах-членах ЄС. Водночас істотний вплив на договірне право справляють загальні принципи права ЄС і прецедентна практика Суду ЄС, зокрема у сфері комерційних та транскордонних договірних відносин.

Особливістю європейського договірного права є активне використання механізмів «м'якого права» – необов'язкових приватних кодифікацій, типових правил і

принципів договірною регулювання. Такі акти мають рекомендаційний і диспозитивний характер, однак виконують важливу гармонізуючу функцію, сприяючи зближенню національних правопорядків та подоланню відмінностей у правовому регулюванні договірних відносин. У контексті євроінтеграційного розвитку України положення та принципи європейського договірного права поступово набувають значення орієнтира для вдосконалення національного цивільного законодавства та практики його застосування.

Отже, джерела цивільного договірного права України формуються під впливом романо-германської правової традиції та європейських інтеграційних процесів, поєднуючи нормативно-правові акти, принципи права, міжнародні договори, судову практику, правові звичаї й індивідуальне договірне регулювання у цілісну систему правового забезпечення договірних відносин.

1.1.2. Джерела цивільного договірного права скандинавських країн

Правові системи скандинавських країн традиційно привертають увагу дослідників порівняльного правознавства, оскільки вони не вписуються повною мірою ані в модель романо-германського, ані в систему загального права. Саме тому в юридичній науці вони розглядаються як окрема сім'я змішаного (північноєвропейського) права – *Nordic legal family*, що сформувалася під впливом специфічних історичних, соціокультурних та інституційних чинників. Для належного аналізу джерел цивільного договірного права скандинавських країн доцільно насамперед окреслити підстави їх об'єднання в єдину правову групу та особливості правової інтеграції.

До правової системи скандинавських країн належать Данія, Ісландія, Норвегія, Фінляндія та Швеція, які в сукупності утворюють сім'ю змішаного права. Як слушно зазначає О. В. Зінченко, їх об'єднання ґрунтується на сукупності взаємопов'язаних критеріїв: спільності історичного походження та території, подібності правових джерел і методів їх тлумачення, єдності напрямів державної правової політики, активних процесах гармонізації законодавства, а також близькості мов, побуту, економіки та культури [44, с. 65].

Цю тезу поглиблює О. В. Петришин, підкреслюючи, що спільна історична доля, географічна близькість, подібність укладу життя та тісні економічні й культурні зв'язки сприяли формуванню єдиного юридичного мислення та правової культури. Саме це дозволяє розглядати правові системи північних держав Європи в межах одного концептуального підходу [94, с. 111].

У межах скандинавської правової сім'ї традиційно виокремлюють дві підгрупи. До першої належать Данія, Норвегія та Ісландія, право яких історично розвивалося на основі майже ідентичних компіляцій датського та норвезького законодавства XVII століття. Другу підгрупу утворюють Швеція та Фінляндія, правові системи яких ґрунтуються на шведському праві [94, с. 111].

Водночас, як зазначає І. М. Ситар, скандинавське право слід розглядати як єдину систему не лише з огляду на історію чи джерела права, а й з урахуванням системної законодавчої співпраці, що розпочалася ще у XIX столітті та зумовила появу значної кількості уніфікованих нормативних актів [119, с. 168].

У розвитку північноєвропейського права виокремлюють три основні етапи. Перший характеризується домінуванням звичаєвого права та локальних законів, які регулювали відносини у сільських громадах і містах. Другий етап пов'язаний із прийняттям кодифікованих актів – Датського кодексу 1683 р., Норвезького кодексу 1687 р. та Шведського кодексу 1734 р., що стали основою формування єдиного правового простору. Третій етап, який триває з середини XIX століття і донині, позначений активною міждержавною співпрацею, створенням уніфікованих норм та заснуванням у 1952 році Північної Ради, де формально домінує Швеція [118, с. 166].

Саме діяльність Північної Ради стала інституційною основою гармонізації законодавства, зокрема у сфері цивільного договірного права. При Раді функціонують експертні комісії, які розробляють модельні нормативні акти для подальшого впровадження в національні правові системи скандинавських країн [94, с. 113–114].

Найбільш послідовна уніфікація була досягнута саме у сфері договірного та зобов'язального права загалом. Ще наприкінці XIX століття була висловлена ідея комплексної уніфікації приватного права скандинавських держав з перспективою створення єдиного Скандинавського цивільного кодексу. Попри загальну підтримку цієї ініціативи з боку урядів північноєвропейських країн, розроблення проєкту єдиного

кодифікованого акта було відкладено, натомість акцент було зроблено на уніфікації окремих інститутів речового та зобов'язального права. Результатом такого підходу стало ухвалення узгодженого законодавства про купівлю-продаж рухомого майна, яке набуло чинності у Швеції у 1905 році, у Данії – 1906 році, у Норвегії – 1907 році, а в Ісландії – у 1922 році. Подальшим важливим етапом правової співпраці скандинавських країн стало прийняття закону про договори та інші правочини у сфері майнового й зобов'язального права, що був введений у дію у Швеції, Данії та Норвегії у 1915–1918 роках, а у Фінляндії – у 1929 році [94, с. 114].

Як наслідок, у правовій науці обґрунтовано стверджується, що в скандинавських країнах склалося єдине договірне право, попри збереження національних особливостей законодавчої техніки [119, с. 169; 135, с. 114].

Фундаментом договірного права Швеції є Закон (1915:218) про договори та інші правочини у сфері речового права (*Lag (1915:218) om avtal och andra rättshandlingar på förmögenhetsrättens område – Avtalslagen, AvtL*) [180], який має рамковий та універсальний характер. Він застосовується до широкого кола договірних відносин – від побутових правочинів до складних комерційних контрактів – і діє за відсутності спеціального регулювання.

Закон зосереджується на питаннях укладення договору, волевиявлення сторін, представництва (довіреності) та недійсності правочинів, залишаючи регулювання змісту зобов'язань спеціальному законодавству. Його положення побудовані на принципі добросовісності, а договір розглядається як джерело права для сторін [79, с. 159], що відповідає ідеї свободи договору.

У разі виникнення спорів щодо якості товару, наявності дефектів чи інших недоліків виконання, положення Закону про договори не підлягають застосуванню, а відповідні відносини регулюються спеціальними нормами, зокрема законами про купівлю-продаж, про продаж товарів споживачам, про споживчі послуги та іншими.

Шведський Закон про договори, попри те що з моменту його ухвалення минуло понад 110 років, і надалі зберігає практичну актуальність у сфері договірного регулювання, що зумовлено систематичним внесенням змін і доповнень до його змісту, а також гнучким характером його нормативних приписів. При цьому норми зазначеного Закону застосовуються з урахуванням розгорнутого доктринального

тлумачення, зокрема щодо сфери дії окремих правил поведінки, правових категорій та оціночних понять, яке нерозривно пов'язане з аналізом сталої договірної практики. Усі положення Закону концептуально побудовані на принципі добросовісності, що виступає ключовим критерієм оцінки правомірності поведінки сторін у договірних правовідносинах. Водночас Закон виходить з того, що укладений договір є джерелом права для його сторін, оскільки він формується на засадах свободи договору, а отже, підлягає сумлінному та належному виконанню сторонами [180].

Поряд із рамковими актами договірної права, які забезпечують загальні засади укладення та дійсності договорів, у правовій системі Швеції функціонує розгалужена система спеціального законодавства, спрямованого на деталізацію окремих інститутів речового та зобов'язального права. Одним із таких нормативних актів є Закон Швеції (1986:796) про добросовісне придбання рухомого майна (*Lag (1986:796) om godtrosförvärv av lösöre*) [181], який займає самостійне місце у системі джерел цивільного права та доповнює загальні положення договірної регулювання.

У вступному положенні зазначеного Закону чітко визначено сферу його застосування: він регулює відносини, пов'язані з добросовісним набуттям прав на рухоме майно, і не підлягає застосуванню у випадках, коли відповідні правовідносини врегульовані спеціальними нормами інших законів. Такий підхід узгоджується з характерною для скандинавських правопорядків моделлю нормативного регулювання, за якої загальний (рамковий) закон застосовується субсидіарно щодо спеціальних актів.

Структурно Закон складається з окремих розділів, присвячених умовам добросовісного набуття права власності на рухоме майно, способам такого набуття, зокрема шляхом заяви про право володіння або викупу, а також особливостям добросовісного придбання заставних прав. Його положення спрямовані на забезпечення стабільності цивільного обороту, захист інтересів добросовісних набувачів та підтримання балансу між правом власності та принципом добросовісності.

Таким чином, Закон про добросовісне придбання рухомого майна виступає важливим елементом спеціального договірно-речового правового регулювання у Швеції, демонструючи характерну для скандинавських країн модель поєднання

загальних принципів договірного права з детальним нормативним опрацюванням окремих інститутів. У поєднанні з рамковими законами про договори цей акт підтверджує системність і послідовність формування джерел цивільного договірного права у північноєвропейській правовій сім'ї.

Ключовим джерелом договірного права загального характеру є Закон Фінляндії про контракти (*Contracts Act*, 228/1929) [169], який закріплює основоположні положення щодо укладення договорів, оферти та акцепту, представництва, недійсності й зміни договорів, а також визначає загальні межі взаємних прав і обов'язків сторін. Прийняття цього Закону стало фінським відображенням загально-скандинавських уніфікаційних процесів у сфері договірного права, оскільки за своїм змістом він значною мірою кореспондує з аналогічними законами Данії, Швеції, Норвегії та Ісландії. Саме ця нормативна близькість сприяла формуванню спільних договірно-правових підходів у першій половині ХХ століття.

Спеціальне регулювання договірних відносин за участю споживачів здійснюється на підставі Закону Фінляндії про захист прав споживачів (*Consumer Protection Act*, 38/1978) [168], який застосовується до пропозицій, продажу та іншого маркетингу споживчих товарів і послуг. Закон поширюється також на випадки, коли продавець виступає посередником у постачанні товарів або послуг споживачам, та застосовується до договорів обміну. Водночас його дія не охоплює обов'язкове страхування та окремі види соціальних виплат, що свідчить про чітке функціональне розмежування сфер договірного регулювання.

Важливим галузевим джерелом є Закон Фінляндії про купівлю-продаж товарів (*Sale of Goods Act*, 355/1987) [211], який регулює договори купівлі-продажу рухомого майна, включно з бартерними правочинами. Закон застосовується також до договорів про постачання товарів, що підлягають виготовленню або виробництву, проте не поширюється на договори будівництва нерухомості, що додатково підкреслює спеціалізований характер фінського договірного законодавства.

Окрім зазначених актів, фінська система договірного права включає низку спеціальних законів, що регулюють агентські договори, договори про надання послуг, оренду, будівництво, страхування та інші види зобов'язань. У сукупності ці нормативні акти, разом із *Contracts Act*, формують цілісну та функціонально

диференційовану систему договірному права. Загалом фінська модель договірному регулювання ґрунтується на поєднанні загальних принципів контрактного права з деталізованим галузевим регулюванням, що відповідає загальним тенденціям розвитку скандинавської правової сім'ї та сприяє гармонізації правових підходів у Північній Європі.

Таким чином, договірне право Швеції та Фінляндії ґрунтується на загальних принципах контрактного регулювання, закріплених у ключових рамкових законах – *Avtalslagen* і *Contracts Act*, – які доповнюються розгалуженою системою спеціальних нормативних актів. Така архітектура джерел є характерною рисою скандинавського правового простору та відображає поєднання високого рівня гармонізації договірному права з збереженням національної нормативної специфіки в межах північноєвропейської правової сім'ї.

Після аналізу нормативних джерел договірному права Швеції і Фінляндії логічним є звернення до правопорядків Данії, Ісландії та Норвегії, які, зберігаючи спільні риси скандинавської правової традиції, водночас демонструють власні особливості у структурі та систематизації договірному регулювання. Для цих країн характерною є відсутність єдиного цивільного кодексу та побудова договірному права на основі поєднання загальних рамкових законів і спеціальних нормативних актів, що регулюють окремі види договірних зобов'язань.

Аналогічні за структурою та змістом акти діють у Данії, де Закон про договори (*Lov om aftaler og andre retshandler på formuerettens område – Aftaleloven*) [194] складається з п'яти розділів і додатково регулює споживчі договори.

У розвиток загальних підходів до формування договірному права в скандинавських країнах, що ґрунтуються на поєднанні рамкових законів та спеціального нормативного регулювання окремих видів договірних зобов'язань, правова система Ісландії характеризується наявністю низки спеціальних законодавчих актів, спрямованих на врегулювання конкретних сфер договірних відносин, передусім у сфері споживчого обігу.

Базовим джерелом ісландського договірному права є Закон про договори Ісландії (*Lög um samningsgerð, umboð og ógilda löggerninga, № 7/1936*) [185]. За своєю правовою природою цей Закон має рамковий характер і встановлює загальні правила

укладення, дійсності та недійсності договорів, а також регламентує інститут представництва. Його структура та основні положення істотно корелюють із аналогічними «законами про договори» інших скандинавських держав, що свідчить про спільне історичне та концептуальне підґрунтя договірного регулювання в межах північноєвропейської правової сім'ї.

Важливою рисою Закону є його абстрактність і відкритість до судового тлумачення, що дозволяє ісландським судам гнучко застосовувати його положення з урахуванням принципів розумності, справедливості та добросовісності. У цьому аспекті Закон виступає нормативною основою для розвитку договірного права не лише через законодавчі приписи, а й через судову практику.

Водночас Закон Ісландії про договори не має кодифікаційного характеру і не вичерпує всього масиву договірного регулювання. Його норми доповнюються спеціальними актами, зокрема у сфері купівлі-продажу, споживчих договорів, страхування, оренди та інших видів договірних зобов'язань. Таким чином, Закон виконує функцію загального нормативного фундаменту, на який нашаровуються галузеві регулятивні механізми.

У підсумку цей Закон Ісландії поєднує історично сформовану уніфікацію базових договірних інститутів із децентралізованою системою спеціального законодавства та значною роллю судового тлумачення.

Ключове місце серед спеціальних актів посідає Закон Ісландії про споживчу купівлю (*Lög um neytendakaup, № 48/2003*) [186], який регулює договірні відносини купівлі-продажу за участю споживачів, тобто фізичних осіб, що набувають або обмінюють товари з цілями, не пов'язаними із здійсненням підприємницької діяльності. Сфера застосування цього Закону є доволі широкою та охоплює, зокрема, договори постачання води, купівлю прав вимоги та претензій, а також замовлення товарів, що підлягають виготовленню (ч. 1 ст. 2) [186]. Водночас законодавець чітко окреслює межі його дії, виключаючи з-під регулювання договори щодо купівлі нерухомого майна, будівництва будівель і споруд, постачання електроенергії, а також договори змішаного характеру, за якими постачання товару поєднується з виконанням робіт або наданням інших послуг (ч. 1 ст. 2) [186].

Подальшим етапом розвитку споживчого договірної законодавства в Ісландії стало ухвалення Закону про споживчі договори (*Lög um neytendasamninga, № 16/2016*) [187], який застосовується до договорів купівлі-продажу товарів і надання послуг споживачам у випадках, коли продавець або надавач послуг здійснює професійну діяльність у відповідній сфері. Разом з тим цей Закон не поширюється на значний перелік договірних відносин, зокрема договори у сфері фінансових послуг, лотерей, операцій з нерухомістю та правами на неї, будівництва й реконструкції будівель, оренди житла, таймшеру, пасажирських перевезень, а також договори, укладені за допомогою торговельних автоматів або автоматизованих магазинів (ч. 3 ст. 1) [187]. Такий підхід свідчить про прагнення законодавця до чіткого розмежування сфер дії спеціальних актів і уникнення нормативного дублювання.

Важливе доповнення до системи договірної регулювання становить Закон Ісландії про контроль за діловою практикою та маркетингом (*Lög um eftirlit með viðskiptaháttum og markaðssetningu, № 57/2005*) [188], який поширюється на всі види економічної діяльності – виробництво, торгівлю та надання послуг – незалежно від суб'єкта їх здійснення. При цьому дія зазначеного Закону не охоплює питання оплати праці та інших умов трудових відносин, врегульованих колективними договорами, що додатково підкреслює галузеву спеціалізацію ісландського законодавства (ст. 1) [188].

Подібно до інших скандинавських країн, у Норвегії договірне право регулюється системою окремих законодавчих актів, доповнених судовою практикою. Центральне місце у цій системі посідає Закон про договори 1918 року (*Avtaleloven, Lov om avslutning av avtaler, om fuldmagt og om ugyldige viljeserklæringer, LOV-1918-05-31-4*) [189], який визначає базові правила укладення та дійсності договорів, умови оферти й акцепту, межі представницьких повноважень, а також підстави недійсності волевиявлень і правочинів.

Avtaleloven має рамковий характер і забезпечує загальну нормативну основу для формування та виконання договорів у норвезькому праві. Він історично сформував фундамент договірної регулювання та розглядається як модельне джерело договірних правовідносин, що застосовується у разі відсутності спеціальних положень. За своєю структурою та змістом цей Закон тісно пов'язаний з аналогічними законами інших

скандинавських країн, що підтверджує спільність підходів до регулювання договірних інститутів.

Спеціальне законодавство відіграє визначальну роль у конкретизації договірних норм. Зокрема, Закон Норвегії про купівлю товарів споживачами (*Lov om forbrukerkjøp (forbrukerkjøpsloven)*, LOV-2002-06-21-34) [190] регулює договори купівлі-продажу за участю споживачів, встановлює обов'язкові гарантії якості та мінімальні стандарти захисту прав покупців, які не можуть бути обмежені умовами договору. Закон був прийнятий у 2002 році та зазнає регулярних змін з метою адаптації до розвитку ринкових відносин і європейських стандартів захисту прав споживачів.

Важливе місце посідає також Закон Норвегії про договори у сфері будівництва житла (*Bustadoppføringslova*, LOV-1997-06-13-43) [165], який застосовується до договорів щодо будівництва або капітальної реконструкції житлової нерухомості та встановлює спеціальні гарантії, обов'язки забудовників і механізми вирішення спорів.

Окрім цього, у Норвегії договірні відносини у фінансовій сфері регулюються Законом про фінансові договори (*Lov om finansavtaler (finansavtaleloven)*, LOV-2020-12-18-146) [191], а окремі види комерційних договорів - спеціальними актами, зокрема Законом про комісію (*Lov om kommisjon*, LOV-1916-06-30-1) [192] та Законом про комерційних агентів і торговельних представників – агентський договір (*Lov om handelsagenter og handelsreisende (agenturloven)* LOV-1992-06-19-56) [193]. Усі ці нормативні акти разом утворюють структуровану систему договірного регулювання, в якій *Avtaleloven* виконує роль загального джерела, а спеціальні закони забезпечують деталізацію правового регулювання в окремих договірних сферах.

Отже, договірні правопорядки Данії, Швеції, Фінляндії, Норвегії та Ісландії формують спільну скандинавську модель договірного регулювання, засновану на рамкових законах про договори та системі спеціальних нормативних актів. Така модель забезпечує високий рівень гармонізації ключових договірних інститутів, водночас зберігаючи національні особливості правового регулювання [59, с. 230–237].

Характерною рисою цієї моделі є конкретизація загальних принципів договірного права через спеціальне законодавство, орієнтоване на захист споживачів, забезпечення добросовісної ділової практики та стабільності цивільного обороту. У цьому аспекті скандинавський підхід корелює як з історичними традиціями уніфікації

договірному праву в Північній Європі, так і з сучасними європейськими тенденціями гармонізації, зокрема відображеними у DCFR.

Водночас уніфікація та гармонізація скандинавського права не були спрямовані на створення тотожних законодавчих масивів. Як слушно зауважує І. М. Ситар, скандинавське право доцільно розглядати не як єдину систему позитивного права, а як особливу юридичну концепцію, методологічним підґрунтям якої стала Уппсальська школа права та ідеї скандинавського правового реалізму, започатковані А. Хегерстромом [119, с. 170]. Саме ця концептуальна спільність зумовила специфіку розвитку приватного, зокрема договірному, права скандинавських країн, поєднуючи високий рівень гармонізації з збереженням національних особливостей правового регулювання.

1.2. Поняття та правова природа добросовісності як загального принципу цивільного договірному права України

Актуальність дослідження правової природи добросовісності як принципу цивільного права України зумовлена відсутністю єдиного підходу до розуміння її сутності та співвідношення зі зловживанням цивільним правом. Особливої актуальності проблема різного розуміння сутності добросовісності набуває у сфері договірних відносин, де межі свободи договору тісно переплітаються з вимогами справедливості, розумності та заборони зловживання цивільними правами. У цьому контексті наукове осмислення різних підходів до розуміння сутності добросовісності, їх критичний аналіз та систематизація є необхідною передумовою для формування цілісної концепції добросовісності як принципу цивільного договірному права України.

1.2.1. Історико-правові витоки принципу добросовісності: римсько-правова концепція *bona fide*

Дослідження сучасного змісту принципу добросовісності неможливе без звернення до його історичних витоків, які традиційно пов'язують із римським приватним правом. Саме римська правова традиція заклала теоретичні та практичні основи розуміння добросовісності як універсального критерію належної поведінки

учасників приватноправових відносин, а також як засобу подолання надмірного формалізму правового регулювання.

Як слушно зазначає Т. І. Фулей, принципи права, сформульовані римськими юристами, зокрема принципи справедливості, рівності та гуманізму, були рецепійовані правовими системами європейських держав, а згодом трансформувалися у загальні принципи національного та міжнародного права. На сучасному етапі вони набули значення універсальних нормативних засад правового регулювання та виступають спільними критеріями оцінки правової поведінки в різних правових системах [131, с. 76–77].

Категорія *bona fides* («добра совість», «добросовісність») сформувалася ще на ранніх етапах розвитку римського приватного права [75, с. 227]. Як відзначає О. В. Басай, спочатку вона виникла як звичаєве правило поведінки учасників цивільного обороту, а згодом трансформувалася в юридичний принцип, який став одним із фундаментальних елементів класичного римського права [6, с. 335]. Поява цього принципу була зумовлена необхідністю пом'якшення надмірної формалізованості давнього цивільного права (*ius civile*), яке не завжди дозволяло досягати справедливого вирішення конкретних життєвих ситуацій. Саме тому претори дедалі частіше зверталися до критеріїв справедливості (*aequitas*) та доброї совісті (*bona fides*) як засобів коригування суворих формальних приписів [6, с. 335].

У римському праві, як зазначає Є. О. Харитонов, *bona fides* охоплювала такі поняття, як сумлінність, порядність, чесність і старанність. Особливого значення ця категорія набула наприкінці Республіканського періоду, коли юридична думка почала відходити від виключно формального сприйняття правочинів та звертатися до з'ясування справжньої волі сторін. У зв'язку з цим оцінка поведінки особи почала здійснюватися через призму того, як у відповідній ситуації діяв би чесний та порядний громадянин. Наслідком такого підходу стало формування відмінності між позовами суворого права (*actio stricti juris*) та позовами доброї совісті (*actio bonae fidei*), а також поступове визнання юридичної сили неформальних домовленостей [88, с. 298].

Історичний розвиток добросовісності був тісно пов'язаний із становленням природно-правових поглядів на справедливість та вірність слову. Як зазначає К. Г. Некіт, важливу роль у цьому процесі відіграла категорія *fides* (вірність слову,

довіра), яку ще Цицерон розглядав як одну з основ справедливого правопорядку. Відповідно до його вчення право повинно ґрунтуватися на взаємній довірі та вірності взятим на себе зобов'язанням, оскільки саме такі вимоги відповідають природній справедливості та природному порядку речей [74, с. 75]. У подальшому принцип вірності слову був поєднаний із принципом справедливості (*aequitas*) та став важливим елементом преторського права, яке забезпечувало захист відносин, заснованих на довірі між учасниками цивільного обороту [74, с. 77].

На думку С. В. Галкевича, характерною особливістю римського права була органічна єдність юридичних і моральних засад. Римські юристи під час тлумачення та застосування права керувалися не лише формальними правовими нормами, а й такими категоріями, як совість, чесність, добропорядність, людяність і повага до інших осіб [25, с. 340]. Особливе значення при цьому мали принципи *aequitas* та *ius naturale*. Категорія *aequitas* виконувала функцію коригування формального права в тих випадках, коли його буквальне застосування призводило б до несправедливого результату. Водночас *ius naturale* розглядалося як відображення природного розуму та універсальних закономірностей справедливого правопорядку [25, с. 340].

Саме в межах римської правової традиції вперше сформувалися оціночні правові категорії, які сьогодні лежать в основі приватноправового регулювання. Як зазначає С. В. Галкевич, хоча цілісної теорії добросовісності в римському праві не існувало, її зміст поступово розкривався через преторську практику та вирішення окремих казусів. При цьому добросовісність використовувалася для оцінки поведінки сторін та встановлення відповідності їхніх дій вимогам справедливості й чесності [25, с. 342].

Подальший розвиток римсько-правової концепції добросовісності ґрунтовно досліджено І. М. Шарковою. На підставі аналізу римських першоджерел учена дійшла висновку, що *bona fides* являла собою складну морально-правову конструкцію, яка включала декілька взаємопов'язаних елементів: загальний принцип добросовісності, презумпцію добросовісної поведінки, а також систему спеціальних правил та стандартів належної поведінки в окремих сферах приватноправових відносин [148, с. 159–160]. На думку вченої, витоки *bona fides* слід шукати у природному праві (*ius naturale*), природному розумі (*naturalis ratio*) та гуманістичних засадах римської

правової культури. Саме тому добросовісність набуває характеру універсального морально-правового імперативу, який не залежить від особливостей окремої правової системи та має загальнолюдське значення [148, с. 160]. При цьому І. М. Шаркова підкреслює необхідність відмежування *bona fides* від суміжних категорій *boni mores* (добропорядності) та *fides* (вірності слову), оскільки добросовісність має значно ширший зміст і виконує самостійну регулятивну функцію [148, с. 160, 164].

Особливу увагу вчена приділяє критеріям оцінки добросовісної поведінки, які сформувалися ще в римському праві. До об'єктивних критеріїв вона відносить вимогу еквівалентності товарно-грошового обміну, а до суб'єктивних – відповідність поведінки сторін вимогам здорового глузду та природного розуму, уособленням яких виступав образ *bonus pater familias* – сумлінного та розсудливого господаря [148, с. 160].

Заслужовує на увагу висновок І. М. Шаркової про те, що головна ідея римської концепції *bona fides* полягає у пріоритеті не формальної відповідності закону, а відповідності поведінки духу права та вимогам справедливості. Відтак правомірною повинна визнаватися не лише законна поведінка, а насамперед така, що відповідає критеріям добросовісності, справедливості та розумності й не порушує меж здійснення цивільних прав [148, с. 160].

У середньовічний період розвиток категорії добросовісності продовжився. Як зазначає О. В. Басай, у цей час добросовісність часто ототожнювалася зі справедливістю та розглядалася як складова права народів (*jus gentium*). Саме тоді були сформовані ключові положення, що становлять основу сучасного принципу добросовісності: його належність до природного права, поширення на міжнародно-правову сферу та заборона безпідставного збагачення за рахунок іншої особи [6, с. 336].

Сучасне приватне право значною мірою успадкувало римське розуміння добросовісності [82, с. 129–132]. Як підкреслює Ю. А. Тобота, сьогодні принцип добросовісності визнається однією з фундаментальних засад приватного права європейських держав і права міжнародних комерційних договорів, поступово поширюючись як на приватноправову, так і на публічно-правову сферу [126, с. 24].

Отже, історичний розвиток категорії *bona fides* свідчить про її поступову трансформацію від морального звичаю та критерію оцінки поведінки учасників цивільного обороту до загальноправового принципу, що виконує регулятивну, інтерпретаційну та коригуючу функції. Римська концепція добросовісності заклала фундамент сучасного розуміння цього принципу як універсального стандарту поведінки, що забезпечує реалізацію ідей справедливості, довіри та правової визначеності у цивільному обороті.

1.2.2. Добросовісність як загальна засада цивільного законодавства

Добросовісність є однією з фундаментальних засад цивільного законодавства, яка визначає загальну спрямованість поведінки учасників цивільних правовідносин та виконує роль нормативного орієнтира при здійсненні суб'єктивних цивільних прав і виконанні цивільних обов'язків. Як слушно зазначає О. О. Бакалінська, побудова всієї системи приватного права заснована на принципах моральності та добросовісності поведінки учасників правовідносин», що свідчить про системоутворюючий характер цієї категорії [4, с. 172–175].

У науковій доктрині добросовісність розглядається як одна з основоположних категорій приватного права, покликана забезпечити стабільність і сталість цивільних правовідносин. Так, на думку Д. Г. Павленка, добросовісність виконує важливу функцію формування підґрунтя для збалансованого існування автономних центрів інтересів в умовах диспозитивності цивільно-правового регулювання. Приватно-правова природа добросовісності, за позицією вченого, зумовлена тим, що все приватне право ґрунтується на засадах диспозитивності, автономії волі та свободи договору. Саме диспозитивність методу правового регулювання є тим критерієм, який відмежовує приватне право від публічного [81, с. 53–54].

Рівність учасників цивільних правовідносин забезпечує їм рівні можливості щодо здійснення та захисту своїх прав. Водночас ефективність такого захисту та гарантування стабільності цивільних правовідносин значною мірою забезпечуються через механізм добросовісності. Суб'єкти договірних зобов'язань, реалізуючи свої суб'єктивні права, спрямовані на досягнення певного позитивного матеріального або нематеріального результату. У зв'язку з цим кожна особа, вступаючи у договірні

правовідносини на засадах юридичної рівності сторін, обґрунтовано розраховує на добросовісне виконання іншою стороною своїх зобов'язань, що виступає необхідною передумовою досягнення цілей, які переслідують контрагенти [81, с. 53–54].

Нормативне закріплення принципу добросовісності здійснено у п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України, відповідно до якого добросовісність визначена як одна із загальних засад цивільного законодавства поряд зі справедливістю та розумністю [137]. Таке законодавче рішення має концептуальне значення, оскільки свідчить про універсальний характер принципу добросовісності, який поширюється на всі цивільні правовідносини незалежно від їх виду, визначає спрямованість тлумачення норм цивільного законодавства та може застосовуватися навіть за відсутності прямої вказівки у спеціальній нормі, зокрема у випадках прогалин або колізій правового регулювання.

Визначення добросовісності як загальної засади цивільного законодавства набуває особливого значення з огляду на місце ЦК України в системі джерел цивільного права. Як слушно зазначає С. О. Погрібний, положення ЦК України, що закріплюють загальні засади цивільно-правового регулювання (статті 1–23 ЦК України), поширюють свою дію не лише на норми самого Кодексу, а й на всі інші акти цивільного законодавства, які не можуть відступати від цих фундаментальних положень [93, с. 7]. Отже, принцип добросовісності, закріплений у ст. 3 ЦК України, має надгалузеве регулятивне значення в межах цивільного права та виступає обов'язковим орієнтиром для формування, тлумачення і застосування всіх цивільно-правових норм.

Такий підхід свідчить про особливий статус добросовісності в системі цивільного законодавства. Вона функціонує не лише як окремий принцип поведінки учасників цивільних правовідносин, а й як універсальний критерій оцінки змісту та спрямованості правового регулювання. Саме тому вимога добросовісності має враховуватися під час здійснення цивільних прав, виконання обов'язків, тлумачення договорів, вирішення колізій між правовими нормами та подолання прогалин у правовому регулюванні. У цьому аспекті принцип добросовісності виконує системоутворюючу функцію, забезпечуючи внутрішню узгодженість цивільного законодавства та єдність правозастосовної практики.

У цьому аспекті заслуговує на підтримку позиція Д. Г. Павленка, який, аналізуючи правову природу та місце принципу добросовісності у системі цивільного права, обґрунтовує його подвійний характер: з одного боку, як принципу (норми) прямої дії, а з іншого – як загальної правової засади, що виконує функцію подолання прогалин і недоліків позитивного цивільного законодавства [81, с. 57]. Зазначена функція реалізується, зокрема, через механізм аналогії права, передбачений ч. 2 ст. 8 ЦК України, відповідно до якого у разі неможливості застосування аналогії закону цивільні відносини врегульовуються на основі загальних засад цивільного законодавства, серед яких принцип добросовісності посідає провідне місце [81, с. 57]. Такий підхід узгоджується з доктринальним розумінням ролі принципів цивільного права у механізмі правового регулювання. Зокрема, Н. С. Кузнецова наголошує, що принципи цивільного права набувають особливого практичного значення саме через застосування інституту аналогії права, який дозволяє використовувати загальні засади цивільного законодавства для врегулювання відносин, не охоплених конкретними нормативними приписами [64, с. 17]. У цьому контексті принцип добросовісності виступає не лише загальною декларацією, а й безпосереднім регулятором цивільних відносин у випадках недостатності або відсутності спеціального правового регулювання.

Водночас застосування принципу добросовісності як загальної засади цивільного законодавства має здійснюватися з урахуванням фундаментальної мети цивільного права – забезпечення стабільності цивільного обороту. Як зазначає О. О. Первомайський, системний аналіз положень ЦК України дає підстави стверджувати, що переважна більшість його норм спрямована саме на мінімізацію ризиків безпідставного застосування таких цивільно-правових наслідків, як визнання правочинів недійсними, реституція, віндикація, конфіскація та інших заходів, здатних дестабілізувати цивільний оборот [87, с. 18]. Разом із тим забезпечення стабільності цивільних правовідносин не повинно призводити до ігнорування порушених прав або унеможлилювати їх ефективне поновлення [87, с. 18]. Саме тому принцип добросовісності покликаний забезпечувати баланс між вимогами правової визначеності та необхідністю справедливого захисту прав учасників цивільних

відносин, виступаючи одним із ключових інструментів підтримання стабільності цивільного обороту.

Отже, наведена наукова позиція є обґрунтованою, оскільки відображає універсальний характер принципу добросовісності як інструменту тлумачення та заповнення прогалів у цивільно-правовому регулюванні.

Зазначене положення знайшло своє відображення і в практиці конституційної юстиції. Так, у рішенні Конституційного Суду України від 1 грудня 2004 року № 18-рп/2004 у справі про охоронюваний законом інтерес наголошено, що добросовісність, поряд зі справедливістю та розумністю, належить до загальноправових засад, які мають фундаментальне значення для правового регулювання суспільних відносин [115].

Таким чином, законодавець та судова практика підкреслюють аксіологічний характер добросовісності як базової цінності приватного права, оскільки справжня цінність об'єкта виступає тією істиною, на пізнання якої спрямована діяльність суб'єктів [80, с. 223–224]. При цьому цінність права залежить від того, наскільки правильно право відбиває первинні (соціальні) цінності та наскільки ефективно воно їх затверджує та охороняє [с. 224].

Слід звернути увагу на обґрунтоване зауваження І. М. Шаркової, яка наголошує, що в ЦК України добросовісність закріплюється як одна із загальних засад цивільного законодавства (ч. 6 ст. 3 ЦК України), а також як засада, на якій базуються зобов'язальні правовідносини (ч. 3 ст. 509 ЦК України). Водночас законодавець у жодній нормі ЦК України прямо не визначає добросовісність як принцип права [148, с. 131]. Разом із тим дослідниця послідовно відстоює підхід, відповідно до якого добросовісність слід визнавати не лише загальною засадою цивільного законодавства, а й законодавчо закріпленим принципом права або принципом-нормою, що фактично зумовлює ототожнення загальних засад права з принципами права [148, с. 131]. Отже, позиція І. М. Шаркової свідчить про наявність у цивільно-правовій доктрині дискусії щодо співвідношення категорій «загальні засади цивільного законодавства» та «принципи права». На нашу думку, визнання добросовісності принципом-нормою, попри відсутність прямого законодавчого формулювання, підкреслює її фундаментальне значення для регулювання цивільних правовідносин.

У контексті зазначеної дискусії заслуговує на увагу позиція А. В. Басая щодо співвідношення категорій «ідеї права», «принципи права» та «загальні засади законодавства». На думку вченого, принципи цивільного права є ширшою категорією порівняно із загальними засадами цивільного законодавства. Принцип права являє собою конкретизоване вираження певної правової ідеї, однак не кожна правова ідея знаходить своє відображення у формі принципу. Аналогічно загальні засади цивільного законодавства виступають нормативним відображенням принципів цивільного права, проте не всі принципи цивільного права отримують безпосереднє законодавче закріплення серед таких засад [6, с. 363].

Водночас вчений зазначає, що поняття «принципи цивільного права» та «засади цивільного права» можуть використовуватися як близькі за змістом категорії для позначення єдиного фундаментального регулятивного явища [6, с. 363]. Такий підхід дозволяє розглядати загальні засади цивільного законодавства як нормативну форму вираження найбільш значущих принципів цивільного права, які визначають спрямованість правового регулювання та впливають на тлумачення і застосування цивільно-правових норм.

Подібну позицію відстоює й Є. О. Харитонов, який звертає увагу на необхідність розмежування понять «принципи цивільного права» та «принципи (загальні засади) цивільного законодавства». На його думку, загальні засади цивільного законодавства, закріплені у ЦК України, лише частково охоплюють систему принципів цивільного права, оскільки останні мають ширший зміст і не завжди отримують безпосереднє нормативне закріплення. Водночас саме принципи (засади) цивільного законодавства виступають найбільш концентрованим нормативним вираженням фундаментальних ідей цивільного права та слугують орієнтиром для правотворчої й правозастосовної діяльності [134, с. 13].

Виходячи з такого підходу, принципи цивільного права, на думку Є. О. Харитонова та О. І. Харитонові, доцільно розглядати як основоположні ідеї та ціннісні орієнтири, відповідно до яких здійснюється правове регулювання відносин, що становлять предмет цивільного права. У кожному з таких принципів відображається уявлення про сутність приватноправових відносин, а також

формулюються базові вимоги щодо забезпечення правового становища особи, реалізації її прав та захисту законних інтересів [134, с. 13].

Наведені підходи узгоджуються і з позицією Н. Ю. Голубевої, яка наголошує, що категорії «принципи права» та «засади права» хоча й є близькими за змістом, проте не є повністю тотожними. Вчена звертає увагу, що засади права мають як пізнавальний, так і об'єктивно-регулятивний характер, оскільки відображають не лише правові ідеї, а й реальні основи правового регулювання, закріплені в позитивному праві. У зв'язку з цим принципи цивільного права знаходять свій нормативний вияв насамперед через загальні засади цивільного законодавства [27, с. 19]. Водночас дослідниця підкреслює, що закріплення загальних засад у ст. 3 ЦК України свідчить про визнання законодавцем природно-правових основ цивільного права. На її думку, такі засади, як справедливість, добросовісність і розумність, мають природно-правове походження та не можуть тлумачитися виключно через призму позитивного законодавства. Навіть після нормативного закріплення вони зберігають свій ціннісний характер, а будь-які законодавчі обмеження їх дії повинні відповідати вимогам розумності, пропорційності та суспільної необхідності [27, с. 19].

Таким чином, наведені позиції підтверджують, що добросовісність не вичерпується лише своїм законодавчим закріпленням у ст. 3 ЦК України, а має значно ширший зміст як фундаментальний принцип цивільного права. Саме тому добросовісність може розглядатися одночасно як загальна засада цивільного законодавства, прямо закріплена законодавцем, і як загальноправовий принцип, який пронизує всю систему цивільно-правового регулювання та слугує орієнтиром для тлумачення, застосування і розвитку цивільного права. Такий підхід узгоджується з концепцією подвійної правової природи добросовісності та підкреслює її системоутворююче значення у сучасному цивільному праві України.

Змістовного наповнення зазначена категорія набуває, насамперед, у межах концепції здійснення цивільних прав, закріпленої у ст. 12 ЦК України. Відповідно до цієї норми особа здійснює належні їй цивільні права вільно та на власний розсуд [137].

Свобода здійснення цивільних прав, закріплена у ст. 12 ЦК України, не має абсолютного характеру та підлягає реалізації з урахуванням загальних засад цивільного законодавства, насамперед принципу добросовісності. У зв'язку з цим у

науковій літературі добросовісність розглядається не лише як загальна вимога до поведінки учасників цивільних правовідносин, а й як нормативний стандарт, що супроводжує весь життєвий цикл правовідносин. Зокрема, І. В. Назарова обґрунтовує, що зміст принципу добросовісності розкривається на всіх стадіях розвитку правовідносин: під час їх ініціювання та проведення переговорів, у процесі набуття сторонами прав та обов'язків і укладення договору, а також на етапі реалізації суб'єктивних прав та виконання зобов'язань. Дослідниця виокремлює комплекс прав та обов'язків, характерних як для кожної окремої стадії правовідносин, так і для всього процесу їх існування загалом [73, с. 6].

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція І. М. Шаркової, яка підкреслює, що саме через реалізацію функції застосування за аналогією права принцип добросовісності проявляється як гранична засада реалізації суб'єктивних прав. Така реалізація відбувається на підставі моральної оцінки ситуації самим суб'єктом права або суддівського розсуду при правозастосуванні, що пов'язується з особливою інтелектуально-моральною процедурою *discretion* (самостійного розмежування добра та зла) [148, с. 183].

Наведений підхід узгоджується з позицією В. І. Борисової, яка підкреслює, що такі загальні засади цивільного законодавства, як добросовісність, розумність і справедливість, виконують функцію встановлення меж здійснення суб'єктивних цивільних прав та запобігання їх недобросовісному використанню. Завдяки цим категоріям законодавець забезпечує недопущення зловживання правом та підтримання належного балансу між інтересами учасників цивільних правовідносин [14, с. 14–15]. При цьому правове значення добросовісності, розумності та справедливості проявляється насамперед у тих випадках, коли закон прямо пов'язує з ними виникнення, зміну або припинення певних правових наслідків [14, с. 14–15].

Подальший розвиток і конкретизація принципу добросовісності здійснюються у ст. 13 ЦК України, яка визначає межі здійснення цивільних прав, у зв'язку з чим добросовісність набуває значення нормативного критерію правомірної поведінки уповноваженого суб'єкта. У цьому контексті обґрунтованою є позиція С. Ю. Бурлакова, відповідно до якої принцип добросовісності зобов'язує учасників цивільних правовідносин здійснювати свої суб'єктивні права, а також виконувати

договірні чи встановлені законом обов'язки у спосіб, що відповідає вимогам чесності, послідовності та поваги до прав та законних інтересів контрагента [17, с. 19]. Отже, наведена наукова позиція є правильною, оскільки узгоджується зі змістом ст. 13 ЦК України та відображає функцію принципу добросовісності як загального регулятора меж правомірної реалізації цивільних прав і обов'язків.

Особливе значення має ч. 3 ст. 13 ЦК України, яка забороняє дії, спрямовані на завдання шкоди іншій особі, а також інші форми зловживання правом [137]. У межах цієї норми добросовісність виступає оціночним критерієм, за допомогою якого суд може кваліфікувати поведінку особи як правомірну або таку, що виходить за межі дозволеного. Як обґрунтовує О. О. Бакалінська, у цивільних правовідносинах межі здійснення суб'єктивних прав встановлюються саме для їх носіїв. У зв'язку з цим у разі зловживання правом не відбувається порушення зовнішніх меж та формальних обмежень об'єктивного права, натомість має місце порушення внутрішніх, суб'єктивних меж його реалізації. Відтак у межах здійснення цивільних прав, зокрема через застосування критеріїв добросовісності та розумності, формуються внутрішні суб'єктивні обмеження поведінки самих носіїв права [5, с. 202–203].

Зазначене кореспондує з позицією І. М. Шаркової, за твердженням якої серед загальних засад права особливе місце посідає принцип добросовісності (*bona fides*), що по суті виступає кінцевою засадою права та визначає граничну межу, яка відмежовує правомірну поведінку від безправ'я, а добро – від зла [147, с. 41]. У такому розумінні добросовісність постає не лише як юридичний інструмент обмеження зловживання суб'єктивними правами, а й як фундаментальний ціннісний орієнтир, що забезпечує морально-правову легітимацію цивільно-правового регулювання.

Отже, у ст. 13 ЦК України добросовісність трансформується з абстрактного принципу у конкретну юридичну вимогу до поведінки суб'єкта, що спричиняє конкретні правові наслідки.

Конкретизація принципу добросовісності у вигляді юридичного обов'язку закономірно зумовлює необхідність визначення вихідних припущень щодо поведінки учасників цивільного обороту, одним із яких є презумпція їх добросовісності. Як зазначає В. І. Борисова, цивільне законодавство виходить із презумпції добросовісності та розумності поведінки учасників цивільних правовідносин, доки

інше не буде встановлено у передбаченому законом порядку [14, с. 14–15]. Отже, цивільне законодавство закріплює презумпцію добросовісності поведінки учасника цивільних правовідносин.

Заслуговує на увагу думка Ю. А. Тоботи, який звертає увагу на те, що аналіз ч. 5 ст. 12 ЦК України дає підстави для висновку про спеціальний характер презумпції добросовісності. На думку вченого, така презумпція діє лише у тих випадках, коли закон прямо встановлює правові наслідки недобросовісного здійснення особою своїх цивільних прав. Відповідно, за відсутності у законі вказівки на такі наслідки немає підстав говорити про застосування презумпції добросовісності у конкретних правовідносинах [126, с. 59]. Отже, презумпція добросовісності має законний, а не універсальний характер, оскільки її дія пов'язується із прямою вказівкою законодавця на юридичне значення добросовісної або недобросовісної поведінки суб'єкта цивільних правовідносин. Презумпція добросовісності є встановленим законом припущенням, яким повинні керуватися правозастосовні органи під час вирішення цивільно-правових спорів [126, с. 9].

Важливим наслідком такого розуміння є те, що спростування презумпції добросовісності належить виключно до компетенції суду. До моменту набрання законної сили судовим рішенням, яким буде встановлено факт недобросовісної поведінки особи, учасник цивільних правовідносин вважається таким, що діє добросовісно [126, с. 59]. У зв'язку з цим презумпція добросовісності виконує важливу гарантійну функцію, забезпечуючи стабільність цивільного обороту, передбачуваність правовідносин та захист довіри учасників цивільного обігу до правомірності поведінки своїх контрагентів.

Заслуговує на увагу позиція О. О. Бакалінської, що закріплена у ч. 6 ст. 12 ЦК України презумпція добросовісності та розумності поведінки учасників цивільних правовідносин зумовлює трансформацію об'єктивного критерію завдання шкоди [5, с. 202]. Зазначена презумпція, на думку вченої, послаблює його формальну об'єктивність, водночас доповнюючи механізм правової оцінки суб'єктивними оціночними категоріями добросовісності та розумності дій учасників цивільних правовідносин [5, с. 202].

У розвитку доктринального підходу до презумпції добросовісності Д. Г. Павленко звертає увагу на її чітке нормативне закріплення в положеннях ЦК України [81, с. 58]. На думку вченого, застосування презумпції добросовісності має прямо визначену законодавчу підставу, що випливає з ч. 5 ст. 12 ЦК України. Згідно з цією нормою поведінка особи вважається добросовісною за умови, що законом встановлені правові наслідки недобросовісного здійснення нею суб'єктивного цивільного права та за відсутності судового встановлення протилежного. Таким чином, презумпція добросовісності функціонує як нормативно обумовлений інструмент оцінки поведінки учасників цивільних правовідносин, що застосовується у взаємозв'язку з законодавчими приписами та судовою дискрецією [81, с. 58].

Принцип добросовісності знаходить подальше закріплення у положеннях ст. 509 ЦК України, що регламентує поняття, підстави та загальні засади зобов'язання як правовідношення [137]. Відповідно до ч. 3 цієї статті, зобов'язання повинно формуватися і здійснюватися з дотриманням засад добросовісності, розумності та справедливості [137].

На відміну від ст. 13 ЦК України, де добросовісність пов'язується переважно зі здійсненням цивільних прав, у ст. 509 ЦК України вона стосується взаємної поведінки сторін зобов'язання [137]. Це означає, що принцип добросовісності поширюється як на кредитора, так і на боржника. Він охоплює всі стадії зобов'язання (динаміку) – від його виникнення до виконання та зміни й припинення.

Таким чином, системний нормативний аналіз положень ЦК України дає підстави для висновку, що принцип добросовісності закріплено як загальну засаду цивільного законодавства, критерій здійснення цивільних прав, а також концептуальну основу зобов'язальних правовідносин. У цьому контексті добросовісність у ЦК України постає не декларативною категорією, а дієвим правовим принципом, спрямованим на забезпечення справедливості цивільного обороту, стабільності правовідносин і здатності цивільного законодавства регулювати конкретні суспільні відносини.

З доктринальної точки зору Д. Г. Павленко пропонує розглядати добросовісність у широкому та вузькому значеннях. У широкому розумінні добросовісність постає як комплексна, багатоаспектна цивільно-правова категорія, яка не зводиться виключно до

її сприйняття як принципу цивільного права. Вона являє собою систему різнорівневих юридично значущих проявів, кожен з яких здійснює самостійний регулятивний вплив на цивільні правовідносини, водночас перебуваючи у тісному взаємозв'язку з іншими елементами цієї системи [81, с. 62]. Комплексний характер та багатоаспектність добросовісності зумовлюються тим, що вона одночасно функціонує як імператив цивільного права, загальний принцип цивільного права, норма прямої дії, а також як презумпція цивільного права. У вузькому ж значенні добросовісність розглядається як окрема цивільно-правова категорія, що проявляється в кожному з наведених аспектів окремо та має самостійне значення для регулювання цивільних правовідносин [81, с. 62].

1.2.3. Основні концепції добросовісності у цивільному праві

Поняття добросовісності є одним із найбільш дискусійних у цивілістичній доктрині, що зумовлено його багатовимірним характером, оціночністю та міжгалузевою природою. Відсутність легального визначення добросовісності у ЦК України зумовила формування різних доктринальних концепцій до її розуміння, які відрізняються за методологічними засадами, ступенем абстрактності та акцентами на окремих елементах правового регулювання [60, с. 244–250].

У межах першої концепції добросовісність розглядається як морально-етичний феномен, що відображає загальноприйняті уявлення суспільства про чесність, порядність та справедливу поведінку учасників цивільного обороту. Згідно з цією концепцією, добросовісність виконує функцію морального коректора формально-юридичних норм, запобігаючи їх формалістичному та несправедливому застосуванню.

Представники цього підходу наголошують, що добросовісність має позаправове походження і лише опосередковано набуває юридичного значення через її закріплення в нормах цивільного законодавства. Так, шляхом компаративного аналізу І. М. Шаркова встановила, що за походженням принцип добросовісності є морально-правовим [148, с. 181].

Зазначений підхід знаходить підтримку і в працях інших науковців, які наголошують на тісному зв'язку добросовісності з моральними засадами суспільства. Так, М. В. Менджул зазначає, що добросовісність, будучи за своєю природою

моральною категорією, водночас набуває юридичного значення через встановлення правових вимог до поведінки учасників правовідносин. При цьому вона відображає усвідомлення особою відповідності власної поведінки таким вимогам та готовність діяти відповідно до них [69, с. 61].

Подібної позиції дотримується й Ю. П. Пацурківський, який вказує, що під час здійснення цивільних прав фізичні та юридичні особи повинні діяти справедливо, добросовісно і розумно, дотримуючись моральних та інших соціальних норм поведінки, визнаних у відповідному суспільстві [86, с. 45]. Водночас дослідник наголошує, що врахування моральних засад при реалізації цивільних прав не означає ототожнення норм моралі з нормами права. На відміну від правових приписів, порушення моральних норм саме по собі не породжує юридичних наслідків для учасників цивільних відносин. Тому вимога діяти добросовісно слугує насамперед орієнтиром для учасників цивільного обороту та правозастосовних органів щодо врахування загально визнаних моральних цінностей у процесі здійснення прав та виконання обов'язків [86, с. 45].

Розвиваючи ідею взаємозв'язку моралі та права, М. Ю. Бурдін та А. Г. Байбак наголошують, що правове регулювання не є відокремленим від моральної свідомості суспільства [16, с. 28]. На їхню думку, правові норми втілюють фундаментальні моральні цінності, зокрема гуманізм, справедливість і рівність, які становлять основу правової держави. У зв'язку з цим з'ясування сутності правових приписів потребує не лише формально-юридичного аналізу, а й урахування вимог правосвідомості суспільства та виявлення взаємозв'язків між нормами права і принципами моралі, що відображають домінуючі етичні орієнтири сучасного соціуму [16, с. 28].

У руслі такого підходу Д. В. Тимошенко акцентує увагу на оціночному характері категорії добросовісності, зауважуючи, що вона не має чіткого формалізованого визначення та слугує засобом оцінки насамперед психологічного і морального аспекту поведінки учасників цивільних правовідносин [124, с. 122]. Відповідно, добросовісність постає як інструмент правової оцінки внутрішнього ставлення особи до власної поведінки та її наслідків у цивільному обороті.

Схожої позиції дотримується Р. І. Крутнік, який розглядає добросовісність як морально-етичну категорію, що передбачає необхідність сумлінної та чесної поведінки

суб'єктів при здійсненні суб'єктивних цивільних прав і виконанні юридичних обов'язків [179, с. 79]. Конкретного змісту ця категорія набуває саме у процесі правозастосування, зокрема у сфері договірних правовідносин. При цьому в судовій практиці, зокрема у рішеннях Верховного Суду, принцип добросовісності у договірних зобов'язаннях нерідко пов'язується з доктриною *venire contra factum proprium*, яка ґрунтується на забороні суперечливої поведінки та має свої витоки у римському приватному праві (*non concedit venire contra factum proprium*). У межах цієї доктрини в судовій практиці сформовано критерії добросовісної поведінки сторін договору, до яких належать: очікуваність поведінки сторони, урахування прав та інтересів інших учасників цивільних правовідносин, законність дій, а також сприяння однієї сторони договору іншій. Добросовісність поведінки сторони договору констатується за умови сукупної відповідності її дій усім зазначеним критеріям [179, с. 81–82].

Узагальнюючи доктринальні підходи, О. О. Бакалінська зауважує, що більшість науковців характеризують добросовісність як морально-етичну та оціночну категорію, що зумовлює неможливість її жорсткого формалізованого визначення у законі, договорі чи судовому рішенні, а в окремих випадках – і недоцільність такого визначення. Водночас визнання суб'єкта добросовісним або недобросовісним у цивільному обороті фактично слугує критерієм правомірності чи неправомірності його поведінки. Разом із тим недобросовісність не тягне за собою каральних санкцій, а зумовлює застосування специфічних цивільно-правових наслідків, зокрема невизнання суб'єктивного права, відмову у його захисті та інших заходів відновлювального або превентивного характеру [5, с. 201].

Інкорпорація принципу добросовісності до системи цивільного права як одного з найбільш загальних і значущих принципів виступає дієвим засобом посилення моральних засад цивільно-правового регулювання. У цьому контексті С. Ю. Бурлаков підкреслює, що закріплення принципу добросовісності у цивільному законодавстві має розглядатися як цілеспрямований захід, спрямований на зміцнення морально-етичних основ цивільного права. На думку вченого, саме з позицій моральності повинна здійснюватися оцінка поведінки суб'єкта цивільного права як добросовісної або недобросовісної, що зумовлює необхідність урахування етичних критеріїв у процесі правозастосування [17, с. 19, 20]. Таке нормативне закріплення сприяє інтеграції

етичних орієнтирів у механізм правового впливу на цивільні правовідносини та забезпечує їх узгодження з уявленнями суспільства про справедливу і чесну поведінку.

Розвиваючи цю позицію, К. Ю. Валігура наголошує, що введення принципу добросовісності до цивільного законодавства має розглядатися саме як захід, спрямований на зміцнення моральних основ цивільно-правового регулювання [18, с. 15]. На думку вченого, оцінка поведінки суб'єкта цивільного права як добросовісної або недобросовісної має здійснюватися насамперед з позицій моральності, що зумовлює необхідність урахування етичних критеріїв при правозастосуванні [18, с. 15].

Добросовісність Ю. А. Тобота також розглядає як категорію, що має передусім морально-етичну природу. Сам термін за своїм змістом поєднує уявлення про добро та совість, що свідчить про його походження з моральної сфери [127, с. 24–30]. Науковець відносить добросовісність до кола морально-правових категорій цивільного права поряд зі справедливістю та моральними засадами суспільства, наголошуючи на зростаючому значенні моральних цінностей у приватноправовому регулюванні [127, с. 24–30]. На його думку, саме такі категорії забезпечують гуманістичну спрямованість цивільного права та перешкоджають його надмірній формалізації. Водночас дослідник підкреслює оціночний характер добросовісності. Її зміст не визначається законодавцем вичерпно, а конкретизується у процесі правозастосування з урахуванням обставин конкретної справи. Така особливість надає суду певний простір для розсуду під час оцінки поведінки учасників цивільних правовідносин. Разом із тим у науці висловлювалися застереження щодо надмірної невизначеності цієї категорії, оскільки її широке тлумачення потенційно може призводити до розширення меж судової дискреції [127, с. 24–30].

Таким чином, у межах морально-етичної концепції добросовісність постає як фундаментальна цивільно-правова категорія, що має позаправове походження та ґрунтується на загальноновизнаних у суспільстві уявленнях про чесність, порядність і справедливість поведінки учасників цивільного обороту. Її нормативне закріплення у цивільному законодавстві спрямоване не на жорстку формалізацію змісту, а на інтеграцію моральних орієнтирів у механізм правового регулювання цивільних правовідносин. Оціночний характер добросовісності зумовлює необхідність урахування моральних критеріїв при кваліфікації поведінки суб'єктів цивільного

права, що дозволяє забезпечити гнучкість правозастосування та адаптацію правових приписів до конкретних життєвих обставин. Водночас саме через призму моральності добросовісність виконує стабілізуючу функцію у цивільному обороті, сприяючи утвердженню справедливості, довіри та балансу інтересів учасників цивільних правовідносин.

Інший доктринальний підхід пов'язує добросовісність із внутрішнім переконанням особи щодо правомірності власної поведінки, зокрема з відсутністю знання або можливості знати про порушення прав іншої сторони (*добросовісність як суб'єктивний психічний стан особи*). У межах такого підходу добросовісність характеризує насамперед самого учасника цивільних правовідносин та відображає його свідоме ставлення до власних дій і їх можливих наслідків. Вона розглядається як одна з характеристик поведінки особи поряд зі справедливістю та розумністю, що передбачає узгодження власних дій із загальновизнаними моральними цінностями та стандартами поведінки, прийнятими у суспільстві. Зміст добросовісної поведінки при цьому полягає не лише в утриманні від порушення прав інших осіб, а й у необхідності враховувати їхні законні інтереси, ставлячись до них із тією ж мірою турботи та поваги, яку особа очікує щодо власних прав та інтересів [127].

Аналізуючи положення ЦК України, С. Ю. Бурлаков висловлює думку про фактичне ототожнення категорії «добросовісність» із поняттям «безвинність», а «недобросовісність» – із «виною» [17, с. 13]. На думку вченого, цей висновок ґрунтується на тому, що за діяння, якими завдано шкоди внаслідок недобросовісної поведінки, цивільним законодавством передбачена можливість настання юридичної відповідальності (зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 39 ЦК України). Враховуючи, що обов'язковим елементом цивільно-правової відповідальності за загальним правилом є вина, такі діяння, які визнаються недобросовісними, мають розцінюватися як винні [17, с. 13].

Такий підхід до розуміння добросовісності традиційно застосовується у сфері речового права, зокрема при характеристиці статусу добросовісного набувача, однак його окремі елементи знаходять застосування і в договірному праві. У цьому контексті показовою є практика вирішення спорів щодо недійсності правочинів, вчинених одним із подружжя без згоди іншого. Як зазначає В. І. Крат, Велика Палата Верховного Суду

у постанові від 29 червня 2021 року у справі № 916/2813/18 сформулювала правову позицію, відповідно до якої укладення одним із подружжя договору щодо розпорядження спільним майном без згоди другого з подружжя може бути підставою для визнання такого правочину недійсним лише за умови встановлення судом недобросовісності поведінки третьої особи – контрагента за договором. При цьому суд виходив з необхідності з'ясування суб'єктивного ставлення такої особи до обставин укладення правочину, зокрема наявності знання або об'єктивної можливості знати про те, що майно перебуває у режимі спільної сумісної власності подружжя та що згода іншого з подружжя на його відчуження відсутня [58, с. 8; 109].

Зазначена правова позиція свідчить про застосування суб'єктивного критерію добросовісності у договірних правовідносинах, коли вирішальне значення надається не лише формальній відповідності поведінки сторін вимогам закону, а й внутрішньому усвідомленню контрагентом правомірності власних дій та відсутності вини у порушенні прав іншої особи [58, с. 8].

У договірних правовідносинах суб'єктивне розуміння добросовісності має обмежене застосування, оскільки зосередження виключно на внутрішньому психічному ставленні сторони до власної поведінки не завжди забезпечує належну оцінку її дій з огляду на необхідність дотримання балансу інтересів учасників цивільного обороту та вимог соціальної справедливості. У зв'язку з цим у сучасній цивілістичній доктрині суб'єктивний підхід до добросовісності переважно розглядається як допоміжний, що доповнює, але не замінює об'єктивні та поведінкові критерії оцінки добросовісності у договірних відносинах.

Найбільш поширеним у сучасній цивілістичній доктрині є підхід, відповідно до якого добросовісність трактується як *об'єктивний стандарт* поведінки, що вимагає від учасників цивільних договірних відносин діяти чесно, відкрито, розумно та з урахуванням законних інтересів контрагента. У межах цього підходу добросовісність не зводиться до внутрішніх намірів або суб'єктивного психічного стану сторони, а оцінюється крізь призму її зовнішньої поведінки у конкретних правовідносинах. Саме такий підхід дозволяє забезпечити належний баланс інтересів сторін та відповідає завданням стабільності цивільного обороту.

Об'єктивне розуміння добросовісності набуло домінуючого значення у судовій практиці, оскільки воно забезпечує більшу передбачуваність і правову визначеність при вирішенні договірних спорів. Як зазначає В. І. Крат, Верховний Суд сформував саме об'єктивний стандарт добросовісності, що чітко простежується у правових позиціях касаційних судів. Так, у постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 16 травня 2018 року у справі № 449/1154/14 добросовісність (п. 6 ч. 1 ст. 3 ЦК України) визначено як певний стандарт поведінки, який характеризується чесністю, відкритістю та повагою до інтересів іншої сторони договору або відповідних правовідносин. Обґрунтування цієї позиції є співзвучним із підходами, закріпленими у DCFR, що свідчить про євроінтеграційну спрямованість розвитку українського цивільного права [57, с. 8].

Практика касаційного суду демонструє різноманітні прояви застосування принципу добросовісності як засобу стабілізації цивільного обороту. Зокрема, судова практика засвідчує тенденцію до зменшення кількості випадків визнання правочинів недійсними за відсутності встановленої недобросовісної поведінки контрагентів. Показовим у цьому аспекті є приклад із справи № 449/1154/14, у якій суд надав пріоритет захисту інтересів добросовісного іпотекодержателя. Верховний Суд виходив з того, що банк, який уклав договір іпотеки, покладаючись на дані Державного реєстру речових прав на нерухоме майно про одноосібну власність іпотекодавця, діяв добросовісно, а тому відмова у зверненні стягнення на предмет іпотеки суперечила б принципу захисту добросовісного учасника цивільного обороту [57, с. 11].

Об'єктивний стандарт добросовісності послідовно застосовується і при вирішенні питань недійсності правочинів за участю юридичних осіб. Так, у постанові Великої Палати Верховного Суду від 27 червня 2018 року у справі № 668/13907/13-ц зазначено, що для визнання договору недійсним з підстав перевищення представником юридичної особи повноважень необхідно, по–перше, встановити недобросовісність або нерозумність поведінки контрагента, а по–друге – з'ясувати відсутність реального наміру сторін на укладення та виконання договору. При цьому тягар доказування недобросовісності та нерозумності покладається саме на юридичну особу, що також відповідає змісту об'єктивного підходу до добросовісності [58, с. 6].

Подальший розвиток об'єктивної концепції добросовісності простежується у практиці Верховного Суду щодо застосування доктрини *venire contra factum proprium* до інституту фраздаторних правочинів. Зокрема, у постанові КЦС ВС від 4 жовтня 2023 року у справі № 2-469/1997 суд допустив кваліфікацію відмови від позову як фраздаторного одностороннього правочину. Аналогічний підхід застосовано і у постанові від 6 серпня 2023 року у справі № 755/3563/21, у якій суд визнав можливість кваліфікації шлюбного договору як фраздаторного правочину. В обох випадках ключовим елементом оцінки виступала саме об'єктивна характеристика поведінки сторін з точки зору її відповідності стандарту добросовісності [58, с. 41].

Розвиваючи наведені положення, у доктрині наголошується, що добросовісність не обмежується лише утриманням від порушення прав інших осіб, а передбачає активну модель поведінки учасників правовідносин. Так, Ю. А. Тобота підкреслює, що добросовісна поведінка проявляється у турботливому та обачному здійсненні цивільних прав, сумлінному виконанні обов'язків, а також у ставленні до прав та інтересів інших осіб як до власних. Такий підхід ґрунтується на ідеї взаємної поваги та співпраці між учасниками цивільного обороту, за якої кожна сторона не лише реалізує власний інтерес, а й враховує інтереси контрагента, сприяючи належному виконанню взаємних обов'язків [126, с. 54].

У зв'язку з цим добросовісність доцільно розглядати як поведінковий стандарт, нерозривно пов'язаний із категоріями справедливості та розумності. На думку Ю. А. Тоботи, вона характеризує властивість поведінки учасників цивільних правовідносин, яка полягає в обов'язку проявляти за конкретних обставин необхідну турботу та обачність щодо прав і законних інтересів інших осіб, сумлінно виконувати прийняті на себе обов'язки та сприяти іншим учасникам правовідносин у реалізації їхніх прав і виконанні обов'язків [126, с. 69]. Такий підхід свідчить, що добросовісність виходить за межі суто формального дотримання норм права і охоплює вимогу соціально відповідальної та передбачуваної поведінки.

Отже, у сучасній цивілістичній доктрині добросовісність розглядається не лише як загальна засада цивільного законодавства, а й як універсальний стандарт поведінки, що вимагає від учасників правовідносин діяти чесно, обачно, відповідально та з належним урахуванням прав і законних інтересів інших осіб. Саме завдяки цьому

добросовісність забезпечує належний рівень довіри між учасниками цивільного обороту та створює передумови для стабільності й ефективності приватноправового регулювання.

Узагальнюючи викладене, дозволяє зробити висновок, що об'єктивний підхід до розуміння добросовісності є найбільш доцільним для застосування у договірному праві, оскільки він забезпечує стабільність цивільного обороту, передбачуваність правозастосування та ефективний захист законних інтересів добросовісних учасників правовідносин. Водночас повне ігнорування морально-етичного та суб'єктивного підходів видається недоцільним, оскільки саме вони формують ціннісну основу принципу добросовісності та дозволяють враховувати внутрішнє ставлення особи у виняткових випадках. Таким чином, оптимальною є комплексна модель застосування принципу добросовісності, у межах якої об'єктивний стандарт поведінки має пріоритетне значення, доповнюючись елементами суб'єктивної та морально-етичної оцінки залежно від характеру конкретних цивільних правовідносин.

У межах четвертого підходу добросовісність розглядається як загальний принцип цивільного права, що має наднормативний характер і пронизує всю систему цивільно-правового регулювання. Відповідно до цієї концепції, добросовісність виступає методологічною основою тлумачення, застосування та розвитку норм договірного права. Такий підхід дозволяє сприймати добросовісність не лише як вимогу до поведінки сторін, а й як інструмент судової корекції договірних відносин у разі прогалин або колізій правового регулювання, за умови обережного застосування з метою недопущення підміни закону судовим розсудом.

Універсальний характер принципу добросовісності підтверджується і його значенням у сферах, що виходять за межі класичних договірних відносин. Зокрема, І. В. Давидова та В. М. Зубар зазначають, що у сфері цивільно-військового співробітництва добросовісність виявляється через готовність сторін належним чином виконувати взяті на себе зобов'язання, забезпечувати відкритість і прозорість взаємодії, відповідально використовувати надані ресурси та дотримуватися досягнутих домовленостей. Дослідники наголошують, що недобросовісна поведінка в умовах воєнного стану здатна спричинити втрату суспільної довіри, послаблення правопорядку та загострення соціальних конфліктів [34, с. 20].

У розвиток зазначеного підходу слід звернути увагу на позицію І. Г. Бабич, яка конкретизує функціональне значення принципу добросовісності в механізмі цивільно-правового регулювання. Дослідниця підкреслює, що особливу роль добросовісність відіграє у процесі тлумачення договорів, яке має здійснюватися чесно та неупереджено, з орієнтацією на забезпечення балансу інтересів сторін і виявлення справжнього змісту договірних положень, а не формального їх буквального значення [2, с. 13–14].

Крім того, авторка звертає увагу на те, що принцип добросовісності проявляється не лише у сфері договірної тлумачення, а й у ширшому контексті цивільного права, зокрема через категорію «добросовісного набувача», яка є одним із його інституційних відображень. У цьому сенсі добросовісність розглядається як універсальний об'єктивний критерій оцінки поведінки учасників цивільних правовідносин, що використовується судами як орієнтир при прийнятті рішень [2, с. 13–14].

Таким чином, у науковій інтерпретації І. Г. Бабич принцип добросовісності постає не лише як інструмент забезпечення гармонізації приватних і публічних інтересів, але й як загальне оціночне мірило, яке має нормативно-орієнтаційне значення для судової практики та функціонує як один із ключових елементів методології правозастосування у цивільному праві.

У доктрині цивільного права наголошується, що принцип добросовісності покликаний пом'якшувати надмірну абстрактність і формалізм правового регулювання та наближати його до фундаментальних цінностей справедливості, рівності, свободи і гуманізму (Д. В. Черемнов) [142, с. 89, 96]. У цьому контексті добросовісність вимагає від учасників цивільних правовідносин діяти не лише відповідно до формальної букви закону, але й з урахуванням його духу та соціального призначення. Свою позицію вчений обґрунтовує розумінням добросовісності як принципу, що має самостійну коригуючу функцію у правозастосуванні, а також як презумпції сумлінності учасників цивільних правовідносин [142, с. 89, 96].

Такий багатоаспектний характер добросовісності зумовлює необхідність аналізу її функціонального призначення у механізмі правового регулювання. У цьому контексті І. В. Назарова виокремлює низку функцій принципу добросовісності, серед

яких: регулювання взаємодії учасників правовідносин, сприяння їх співпраці, забезпечення стабільності та передбачуваності правових зв'язків, попередження конфліктів, доповнення й коригування змісту нормативних приписів і договірних умов, їх тлумачення, захист прав учасників правовідносин, а також встановлення меж реалізації суб'єктивних прав [73, с. 7]. На думку вченої, у правовій системі України принцип добросовісності є імперативним і не передбачає можливості сторін правовідносин відмовитись від його застосування; на його основі регулюється широкий спектр як матеріальних, так і процесуальних правовідносин, у тому числі публічно-правового характеру; елементи нормативного змісту принципу добросовісності, юридичні наслідки його порушення та види відповідальності залежать від сфери суспільних відносин [73, с. 12].

Водночас у сучасній науці цивільного права добросовісність традиційно аналізується у двох взаємопов'язаних вимірах – *суб'єктивному та об'єктивному*. У суб'єктивному значенні вона характеризує внутрішнє усвідомлення особою власної чесності та сумлінності при здійсненні суб'єктивних прав і виконанні юридичних обов'язків. У об'єктивному значенні добросовісність виявляється як вимога до поведінки суб'єктів цивільних правовідносин, яка полягає у дотриманні загальноновизнаних стандартів чесності, сумлінності та обачності, що закріплені у нормах права, звичаях ділового обороту або сформовані судовою практикою. [91, с. 207–211; 153, с. 316].

У сучасній цивілістичній доктрині підкреслюється, що добросовісність у праві не є одновимірною категорією, а охоплює як внутрішній (суб'єктивний), так і зовнішній (об'єктивний) аспекти її прояву. Такий підхід дозволяє комплексно оцінювати поведінку учасників цивільних правовідносин як з точки зору їхнього психічного ставлення до власних дій, так і з позиції відповідності їхньої поведінки ustalеним стандартам цивільного обороту.

У межах суб'єктивного виміру добросовісність пов'язується насамперед із внутрішнім станом особи, її уявленням про правомірність власної поведінки та відсутністю усвідомлення її протиправного характеру. У цьому контексті недобросовісність, навпаки, характеризується наявністю знання про неправомірність дій або таким ступенем необачності, який не може бути виправданий обставинами

справи [6, с. 354]. Отже, суб'єктивна добросовісність відображає психологічний критерій оцінки поведінки суб'єкта цивільного права.

Натомість об'єктивне розуміння добросовісності виходить за межі внутрішніх переконань особи та передбачає нормативний стандарт належної поведінки учасників цивільного обороту. У цьому значенні вона розглядається як принцип цивільного права, що зобов'язує суб'єктів діяти сумлінно, враховувати права та законні інтереси інших осіб і дотримуватися загально визнаних вимог чесності та обачності під час здійснення цивільних прав і виконання обов'язків [26, с. 11]. Таким чином, об'єктивна добросовісність виконує регулятивну функцію, формуючи зовнішній критерій оцінки поведінки учасників правовідносин.

У наукових дослідженнях також наголошується, що саме об'єктивний аспект добросовісності забезпечує баланс приватних інтересів і виступає інструментом гармонізації цивільно-правових відносин із моральними уявленнями суспільства. У цьому аспекті добросовісність виступає як інтегративна правова категорія, що поєднує правові та етичні стандарти регулювання поведінки суб'єктів цивільного права, сприяючи стабільності та передбачуваності цивільного обороту.

Водночас на увагу заслуговує висновок І. М. Шаркової, що в українській цивілістиці добросовісність тлумачиться як загальний правовий принцип і переважно в контексті встановлення суб'єктивного складу юридично значущої поведінки. Це іноді призводить до недооцінки об'єктивно-правових аспектів добросовісності та стримує застосування вітчизняними судами приписів добросовісності *contra legem* [148, с. 184].

У науковій доктрині цивільного права обґрунтованою видається позиція щодо розуміння добросовісності як складної суб'єктивно-об'єктивної категорії. Згідно з цим підходом, об'єктивна сторона добросовісності полягає у відповідності поведінки особи загальноприйнятим стандартам чесності, відкритості, обачності та поваги до прав і законних інтересів інших учасників цивільного обороту, тоді як суб'єктивна сторона відображає внутрішнє переконання особи у правомірності власних дій та відсутність наміру порушити чужі права. Саме така конструкція дозволяє забезпечити гнучке, але водночас передбачуване застосування принципу добросовісності у договірному праві [81, с. 69–70].

Поділяючи зазначений підхід, Д. Г. Павленко послідовно обґрунтовує тезу про двоаспектний об'єктивно-суб'єктивний характер добросовісної поведінки суб'єктів у договірних правовідносинах. Науковець зазначає, що об'єктивна сторона добросовісності полягає у відповідності дій суб'єкта загальноприйнятим стандартам добросовісної поведінки, які, зокрема, знаходять своє вираження у правилах ділового обороту. Водночас суб'єктивна сторона відображає внутрішнє ставлення особи до власних дій як до правомірних та усвідомлення того, що такими діями не порушуються права й законні інтереси інших осіб [81, с. 46–47].

Наведена позиція дозволяє комплексно охопити як зовнішній прояв поведінки суб'єкта, так і його внутрішню мотивацію, що є необхідним для правильної оцінки добросовісності у сфері договірних правовідносин. Такий підхід запобігає як формальному застосуванню лише об'єктивних критеріїв, так і надмірній суб'єктивізації оцінки поведінки учасників цивільного обороту.

Розвиваючи зазначену концепцію, Д. В. Тимошенко також підтримує розуміння добросовісності як суб'єктивно-об'єктивної категорії, водночас пропонуючи її розширене тлумачення. На думку вченої, об'єктивна сторона добросовісності означає відповідність поведінки особи загальновизнаним стандартам (критеріям, вимогам, правилам) добросовісної поведінки, які встановлюються нормами права, звичаями, правилами ділового обороту або формуються судовою практикою як загальні орієнтири правомірної поведінки. Застосування таких стандартів має здійснюватися з урахуванням конкретних обставин кожної справи. Суб'єктивна сторона, у свою чергу, полягає у внутрішньому сприйнятті особою своєї поведінки як правомірної та усвідомленні відсутності порушення прав і законних інтересів інших учасників цивільних правовідносин. Таким чином, реалізація цивільних прав і виконання обов'язків повинні відбуватися у відповідності до їх змісту, обсягу, призначення та встановлених стандартів добросовісної поведінки [124, с. 126]. Вважаємо, що запропоноване доповнення підкреслює універсальність об'єктивних стандартів добросовісної поведінки та їх адаптивність до конкретних правових ситуацій, що особливо важливо для договірних правовідносин.

Разом із тим, на думку Д. В. Тимошенко, у межах цивільного права має бути закріплений нормативно визначений стандарт (модель) добросовісної поведінки особи,

який охоплює сукупність дій, що виявляються у чесності, сумлінному та відкритому здійсненні прав, належному рівні обачності, послідовності поведінки, прояві турботи й довіри, а також у шанобливому ставленні до прав і законних інтересів інших учасників відповідних цивільних правовідносин [124, с. 125]. Значення такого підходу полягає у створенні чіткого орієнтиру для оцінки правомірності поведінки учасників цивільних правовідносин і забезпеченні єдності правозастосовної практики.

Окремої уваги заслуговує узагальнюючий висновок Д. Г. Павленка щодо різноманіття наукових підходів до визначення добросовісності у цивільному праві. Учений слушно зазначає, що множинність поглядів зумовлена аналізом різноплощинних явищ, опосередкованих поняттям «добросовісність», зокрема як принципу цивільного права, моральної категорії, внутрішнього ставлення суб'єкта до власних дій та зовнішньої характеристики його поведінки. У зв'язку з цим наголошується на необхідності чіткого розмежування зазначених аспектів та їх окремого, але взаємопов'язаного дослідження [81, с. 45].

Таким чином, позиції учених дозволяють розглядати добросовісність як комплексну правову категорію, що поєднує об'єктивні стандарти поведінки та суб'єктивне ставлення особи до своїх дій. Такий підхід найбільш повно відповідає сучасним потребам договірного права, забезпечує баланс між стабільністю цивільного обороту та справедливістю правозастосування, у зв'язку з чим заслуговує на підтримку та подальший розвиток у наукових дослідженнях.

1.2.4. Загально-правовий характер принципу добросовісності

У структурі принципу добросовісності вчені виокремлюють, з одного боку, вимоги щодо добросовісного здійснення прав і повноважень, що включають заборону зловживання правом, обходу закону та допущення недобросовісної помилки, а з іншого - обов'язок сумлінного виконання юридичних обов'язків. Така двоаспектність дозволяє розглядати добросовісність як універсальний регулятивний критерій поведінки учасників правовідносин. [91, с. 207–211; 153, с. 316].

Підтвердження загально-правового характеру принципу добросовісності простежується не лише у сфері цивільного права, а й у ширшому контексті правової системи загалом. Так, І. В. Назарова розглядає добросовісність як комплексний

міжгалузевий принцип, що охоплює вимоги взаємної поваги до прав та інтересів учасників правовідносин, належного виконання обов'язків і спрямованості поведінки на досягнення правомірних цілей усіх учасників правової взаємодії. У цьому розумінні добросовісність виступає не лише принципом здійснення прав і виконання обов'язків, а й засадою правотворчості, правозастосування та тлумачення правових норм, виконуючи водночас регулятивну й охоронну функції [73, с. 5].

Такий підхід узгоджується із сучасними уявленнями про існування універсальних правових цінностей, які становлять основу функціонування національних та міжнародних правових систем. Зокрема, Т. І. Фулей характеризує загальнолюдські принципи права як універсальні нормативні засади, вироблені розвитком людської цивілізації та закріплені у позитивному праві. Ці принципи визначають сутність і спрямованість правового регулювання, мають високий рівень абстрактності та здатні застосовуватися незалежно від особливостей конкретної правової системи [131, с. 11].

У цьому контексті добросовісність може розглядатися як одна із фундаментальних загальноправових цінностей, що забезпечує зв'язок між різними галузями права, виступає орієнтиром для правотворчої та правозастосовної діяльності й сприяє узгодженню національного правового регулювання із загальноєвропейськими та міжнародними правовими стандартами. Саме універсальність, високий ступінь абстрактності та здатність конкретизуватися залежно від характеру правовідносин зумовлюють особливе місце принципу добросовісності серед основоположних засад сучасного права.

Підтвердження загально-правового характеру принципу добросовісності простежується, зокрема у цивільному процесі, де він набуває виразного інституційного оформлення через систему процесуальних вимог і заборон, спрямованих на забезпечення чесності, послідовності та добропорядності поведінки учасників судового розгляду.

У доктрині цивільного процесуального права наголошується, що зміст принципу добросовісності конкретизується через кілька ключових елементів, до яких відносять заборону зловживання процесуальними правами, обов'язок сумлінного виконання процесуальних обов'язків, заборону суперечливої (непослідовної) поведінки сторін, а

також недопущення будь-яких форм перешкоджання здійсненню правосуддя, включно з введенням суду в оману чи використанням процесуальних прав поза їх призначенням [66; 125, с. 100]. Тобто принцип добросовісності в процесуальному праві функціонує як комплексний механізм забезпечення добропорядної поведінки учасників судочинства.

Окремо в наукових джерелах підкреслюється, що сучасна судова практика розглядає добросовісність як ширшу конструкцію, яка охоплює заборону зловживання правами, принцип естопелю та заборону суперечливої поведінки (*venire contra factum proprium*) [1, с. 163; 122, с. 265]. У цьому контексті естопель виступає центральним елементом процесуальної добросовісності та полягає у недопустимості отримання процесуальних переваг шляхом зміни власної позиції на шкоду іншій стороні, тобто шляхом непослідовної поведінки в ході процесу [122, с. 265]. Його витoki пов'язуються з англосаксонською правовою традицією та принципами добросовісності й послідовності, а також із римсько-правовою ідеєю *venire contra factum proprium*, що в сучасному розумінні виражає загальний принцип недопустимості зловживання правом. Таким чином, як у національному, так і в міжнародному праві, естопель виконує функцію запобігання недобросовісній зміні поведінки сторони, яка могла б призвести до порушення процесуального балансу та завдання шкоди іншому учаснику процесу [122, с. 265–266].

Отже, у цивільному судочинстві принцип добросовісності трансформується у систему взаємопов'язаних процесуальних вимог і заборон, які забезпечують стабільність процесуальної поведінки сторін, недопущення зловживань та підтримання справедливого балансу інтересів у межах судового розгляду.

У доктрині адміністративного судочинства добросовісність розглядається як загальний принцип права, що охоплює заборону зловживання процесуальними правами, вимогу належного виконання процесуальних обов'язків, заборону суперечливої поведінки сторін (процесуальний естопель), а також недопущення створення протиправних перешкод у здійсненні правосуддя [153, с. 318]. Це додатково підкреслює надгалузевий і системоутворюючий характер добросовісності.

Сучасна цивілістична доктрина дедалі послідовніше обґрунтовує комплексний, інтегративний підхід до розуміння добросовісності, відповідно до якого вона поєднує у

собі морально-етичний зміст, об'єктивний стандарт поведінки та статус загального принципу цивільного права. У межах такого підходу добросовісність постає як динамічна правова категорія, що конкретизується залежно від виду договору, стадії договірної процедури та особливостей відповідних правовідносин.

Подібне розуміння добросовісності знаходить підтвердження і в історико-правовому вимірі. Так, І. Г. Бабич наголошує, що принцип добросовісності виступає необхідним критерієм належної поведінки учасників правовідносин та бере свій початок із класичної римсько-правової традиції, зокрема із засадничого принципу зобов'язального права *pacta sunt servanda* — договори повинні виконуватися [2, с. 13]. Зазначений принцип ґрунтується на двох взаємопов'язаних ідеях – автономії волі та захисті довіри. Перша відображає необхідність поваги до вільного волевиявлення особи та її обов'язку дотримуватися добровільно взятих на себе зобов'язань, тоді як друга забезпечує стабільність цивільного обороту через впевненість учасників правовідносин у надійності договірних зв'язків і передбачуваності поведінки контрагентів [141, с. 223]. У цьому аспекті добросовісність постає не лише як етичний орієнтир чи поведінковий стандарт, а й як фундаментальна передумова реалізації договірної обов'язковості та підтримання довіри як основи приватноправового регулювання.

Заслужує на увагу висновок І. М. Шаркової про надісторичний характер добросовісності, який виявляється в тому, що цей загально-цивілістичний принцип природного права, основним призначенням якого є визначення граничних меж реалізації суб'єктивних цивільних прав, виконує ключову функцію запобігання зловживанню правом. При цьому він ґрунтується на об'єктивних критеріях, зокрема: а) оцінюванні справедливості розподілу прав і обов'язків, благ, витрат та пов'язаних із ними ризиків між учасниками відповідних правовідносин на засадах товарно-грошової еквівалентності; б) тлумаченні юридичних фактів, мотивів і обставин поведінки сторін зобов'язання з урахуванням критерію природної розумності (здорового глузду) [148, с. 38]. Дослідниця також акцентує увагу на тому, що принцип добросовісності, насамперед, спрямований на подолання зловживання правом, яке найчастіше виникає внаслідок буквального тлумачення окремих правових норм або умов договору [147, с. 41].

Подібної позиції дотримується й І. Г. Бабич, яка розглядає одним із ключових елементів принципу добросовісності вимогу недопущення зловживання суб'єктивними правами. На думку вченої, реалізація належного особі права повинна здійснюватися таким чином, щоб не завдавати шкоди правам, законним інтересам чи майновій сфері інших учасників правовідносин. Відтак принцип добросовісності виступає важливим обмежувачем дискреції уповноваженої особи та спрямований на забезпечення справедливого балансу інтересів учасників цивільного обороту [2, с. 13].

Розвиваючи наведені підходи, І. О. Костяшкін та А. О. Бойко характеризують принцип добросовісності як багатокomпонентну правову категорію, зміст якої виходить за межі суто формального дотримання правових приписів. Науковці наголошують, що добросовісність ґрунтується на таких ціннісних засадах, як чесність, справедливість, взаємна повага та відповідальність учасників правовідносин. Вона виключає можливість суперечливої поведінки особи, реалізації суб'єктивних прав усупереч попередній поведінці чи використання правових можливостей із наміром завдати шкоди іншому суб'єкту. Водночас принцип добросовісності спрямований на досягнення справедливого результату правового регулювання, виступає додатковим критерієм оцінки правомірності поведінки учасників цивільного обороту та використовується для подолання прогалин у правовому регулюванні. Особливе значення він має у правозастосовній практиці, де слугує інструментом забезпечення справедливості, підтримання балансу інтересів сторін і запобігання зловживанню правами у договірних правовідносинах. Крім того, дослідники акцентують увагу на презумпції добросовісності поведінки особи, яка діє доти, доки її недобросовісність не буде доведена у встановленому законом порядку [52, с. 397–398].

Узагальнюючи викладене, слід констатувати, що доктринальні підходи до розуміння добросовісності відображають складну, багаторівневу правову природу цього феномена. Найбільш переконливим у контексті цивільного договірного права України видається комплексний підхід, який поєднує об'єктивний стандарт поведінки сторін із принциповим, наднормативним характером добросовісності як загальної засади цивільного законодавства. Такий підхід дозволяє інтегрувати напрацювання суб'єктивної, об'єктивної та морально-етичної концепцій добросовісності, забезпечує

ефективну протидію зловживанню правом і водночас узгоджує національну цивілістичну доктрину з сучасними європейськими правовими підходами.

1.2.5. Добросовісність як нормативно-оціночний стандарт поведінки

Добросовісність у цивільному договірному праві України належить до числа так званих *оціночних (відкритих) правових категорій*, зміст яких не має вичерпного нормативного визначення та конкретизується у процесі правозастосування [2, с. 13]. Оціночний характер добросовісності проявляється насамперед у відсутності її легальної дефініції в ЦК України. Законодавець, закріплюючи добросовісність як одну із загальних засад цивільного законодавства, свідомо утримався від формулювання жорстких критеріїв її змісту, що дозволяє застосовувати цей принцип з урахуванням конкретних обставин справи, характеру договірних відносин, а також стандартів поведінки, усталених у цивільному обороті.

Розвиваючи зазначений підхід, Ю. А. Тобота відносить добросовісність до кола класичних оціночних категорій цивільного права, для яких характерна відсутність законодавчо закріпленого вичерпного змісту. На думку вченого, специфіка таких категорій полягає в тому, що вони не піддаються повній нормативній конкретизації, а їх зміст розкривається та уточнюється у процесі правозастосовної діяльності. При цьому використання добросовісності як правового критерію передбачає надання суду або іншому правозастосовному органу певної свободи розсуду щодо оцінки фактичних обставин справи та встановлення належного стандарту поведінки учасників правовідносин [126, с. 60].

Така правова абстрактність добросовісності має подвійне значення. З одного боку, вона забезпечує гнучкість правового регулювання, дозволяючи судам адаптувати правові приписи до різноманіття життєвих ситуацій, що не можуть бути заздалегідь врегульовані законодавцем. З іншого боку, надмірна абстрактність створює ризики правової невизначеності, зокрема можливість суб'єктивного або непослідовного тлумачення принципу добросовісності у судовій практиці.

У доктрині цивільного права добросовісність часто розглядається як нормативно-оціночний стандарт поведінки, що ґрунтується на поєднанні правових, морально-етичних та соціальних уявлень про належну поведінку учасників договірних

відносин. Такий стандарт передбачає очікування чесності, відкритості, лояльності до контрагента, утримання від дій, які формально відповідають букві закону, але суперечать його духу та меті цивільно-правового регулювання.

Оціночний характер добросовісності зумовлює необхідність вироблення певних орієнтирів, здатних обмежити надмірну абстрактність цієї категорії та забезпечити належний рівень правової визначеності у договірних правовідносинах. У зв'язку з цим особливого значення набувають як доктринальні напрацювання, так і судова практика, спрямовані на формування критеріїв оцінки добросовісної поведінки учасників цивільного обороту.

Межі конкретизації добросовісності як оціночної категорії значною мірою визначаються її функціональним призначенням у цивільному договірному праві. Зокрема, добросовісність виконує коригувальну функцію, впливаючи на обсяг та спосіб здійснення суб'єктивних цивільних прав, а також інтерпретаційну функцію під час тлумачення змісту договірних умов. Водночас принцип добросовісності не повинен розглядатися як самостійна підстава для необмеженого втручання у сферу договірної свободи, а насамперед як правовий механізм забезпечення справедливого балансу інтересів сторін зобов'язання.

Разом із тим використання добросовісності та інших оціночних категорій неминуче пов'язане з розширенням меж суддівського розсуду. На це звертає увагу Н. Ю. Голубєва, зазначаючи, що, попри позитивний вплив загальних засад цивільного законодавства на розвиток приватного права, застосування оціночних понять об'єктивно збільшує сферу дискреційних повноважень суду [28, с. 123]. Водночас Н. С. Кузнецова підкреслює, що наявність у цивільному праві таких категорій, як добросовісність, справедливість і добрі вдачі, надає судовим органам додаткові можливості для всебічного дослідження фактичних обставин справи, оцінки поведінки сторін та встановлення об'єктивної істини у конкретному правовому конфлікті [64, с. 10].

За таких умов ключова роль у конкретизації змісту добросовісності належить судовій практиці, насамперед практиці Верховного Суду, яка шляхом вирішення конкретних спорів формує критерії належної поведінки учасників договірних відносин. Саме через послідовне вироблення та застосування відповідних правових

підходів забезпечується трансформація добросовісності з абстрактної правової категорії у дієвий інструмент регулювання цивільних правовідносин. Отже, межі правової визначеності принципу добросовісності встановлюються не лише на рівні законодавчого регулювання, а й через сталість та передбачуваність судових критеріїв його застосування.

Зокрема, у правових позиціях Верховного Суду, на що звертає увагу С. Ю. Бурлаков у зв'язку з ухвалою Касаційного цивільного суду про передання справи № 513/879/19 на розгляд Великої Палати, окреслюється низка універсальних критеріїв добросовісної поведінки. До них, по–перше, належить очікуваність поведінки, яка передбачає, що дії сторони мають відповідати типовим моделям поведінки інших учасників цивільних правовідносин у порівнянних обставинах. По–друге, важливим є врахування прав та законних інтересів іншої сторони, що виключає допустимість такої поведінки, яка формально не порушує норм закону, але фактично обмежує або нівелює суб'єктивні права контрагента. По–третє, поведінка сторони має бути спрямована на досягнення законної мети, оскільки дії, вчинені виключно з протиправним наміром або з метою заподіяння шкоди іншій особі, не можуть визнаватися добросовісними. По–четверте, добросовісність передбачає активний обов'язок сприяння іншій стороні цивільного обороту, зокрема шляхом надання необхідної інформації та вчинення дій, що забезпечують належне досягнення договірної мети [17, с. 16].

Подальший розвиток цих критеріїв у судовій практиці засвідчує, що оцінка добросовісності не може зводитися виключно до формального аналізу факту виконання або невиконання договірних обов'язку. Як слушно зазначає С. Ю. Бурлаков, при визначенні добросовісності поведінки сторони необхідно враховувати також її волю, спрямовану на реальне виконання договору та досягнення передбачених ним правових наслідків. Так, укладення додаткових угод, ведення ділового листування щодо зміни або уточнення умов договору можуть свідчити про наявність у сторони наміру підтримувати договірні відносини, що, у свою чергу, створює для контрагента легітимні очікування щодо дійсності та стабільності правочину [17, с. 16].

У цьому аспекті принцип добросовісності виконує ключову функцію запобігання отриманню стороною неправомірних переваг внаслідок її непослідовної або суперечливої поведінки. Його застосування спрямоване на захист сторони, яка добросовісно поклалася на певну юридичну ситуацію, сформовану поведінкою контрагента, та зазнала негативних наслідків у разі різкої зміни цієї поведінки [17, с. 18]. Таким чином, добросовісність слугує інструментом стабілізації цивільного обороту та забезпечення довіри між його учасниками.

Узагальнюючи наведене, можна зробити висновок, що добросовісність як оціночна категорія поєднує у собі необхідний рівень правової абстракції з прагненням до правової визначеності. Її зміст формується на перетині законодавчих приписів, доктринальних підходів та усталеної судової практики, що дозволяє розглядати добросовісність як динамічний правовий феномен, здатний адаптуватися до змін суспільних відносин у сфері цивільного договірної права.

У цьому контексті на увагу заслуговує позиція К. О. Кузьменко, яка обґрунтовано вказує, що добросовісність за своєю природою має позаправове, морально-етичне походження, однак використовується законодавцем як інструмент визначення меж правомірної поведінки та реалізації суб'єктивних прав. Надання добросовісності характеру юридичного обов'язку доцільно розглядати у зв'язку з механізмами протидії зловживанню правом, що додатково підтверджує її значення як універсального коригуючого принципу цивільного договірної права [65, с. 191].

Подібну позицію займає й І. Г. Бабич, яка розглядає принцип добросовісності як необхідний стандарт належної поведінки учасників правовідносин. На думку вченої, значення цього принципу не обмежується лише регулюванням взаємовідносин між приватними особами, а поширюється також на забезпечення збалансованого поєднання приватних і публічних інтересів. У цьому аспекті добросовісність виступає об'єктивним критерієм оцінки поведінки суб'єктів права та водночас орієнтиром для здійснення правозастосовної діяльності, зокрема під час ухвалення судових рішень [2, с. 13–14]. Вчена пов'язує зміст добросовісності з прагненням особи сумлінно реалізовувати належні їй цивільні права, належним чином виконувати цивільні обов'язки та діяти відповідно до вимог чесності й відповідальності у цивільному обороті [2, с. 13–14].

Отже, у науковій доктрині добросовісність дедалі частіше розглядається не лише як морально-етичний орієнтир або загальна засада цивільного законодавства, а й як універсальний критерій оцінки правомірності поведінки учасників цивільних правовідносин та важливий інструмент забезпечення справедливості у правозастосуванні.

Таким чином, оціночність добросовісності не є її недоліком, а становить істотну ознаку, яка забезпечує баланс між гнучкістю правового регулювання та вимогами правової визначеності, дозволяючи ефективно реагувати на різноманіття договірних ситуацій без руйнування засад договірної автономії сторін.

1.2.6. Співвідношення принципів добросовісності, розумності, справедливості та заборони зловживання правом

Принцип добросовісності у цивільному договірному праві України функціонує не ізольовано, а у тісному взаємозв'язку з іншими загальними правовими категоріями, насамперед розумністю, справедливістю та заборонаю зловживання правом.

Питання співвідношення принципів добросовісності, розумності та справедливості залишається одним із найбільш дискусійних у цивілістичній доктрині. Його з'ясування має важливе значення для визначення місця добросовісності у системі засад цивільного законодавства та недопущення ототожнення зазначених категорій у правозастосовній діяльності.

У науковій літературі сформувалося декілька підходів до вирішення цього питання. Так, О. О. Гайдулін та І. М. Шаркова звертають увагу на історичний зв'язок між добросовісністю та справедливістю, зазначаючи, що законодавче закріплення добросовісності поряд із розумністю та справедливістю відображає традиції римського приватного права, де категорія *bona fides* нерідко розглядалася як один із проявів *aequitas* – загального уявлення про справедливість [24, с. 234]. Розвиваючи цю ідею, І. М. Шаркова доходить висновку, що за умов спільного використання у правовому дискурсі категорії справедливості та розумності фактично виступають не самостійними принципами, а основними вимогами, через які розкривається зміст добросовісності [148, с. 181].

Схожої позиції дотримується С. О. Погрібний, який вважає, що закріплення у ст. 3 ЦК України конструкції «справедливість, добросовісність та розумність» свідчить про існування єдиної комплексної засади цивільного законодавства, а не трьох автономних принципів. На його думку, розмежування цих категорій є певною мірою умовним, оскільки вони перебувають у нерозривному взаємозв'язку та мають застосовуватися одночасно при регулюванні цивільних відносин [93, с. 19]. Учений підкреслює, що діяльність як держави, так і учасників цивільних правовідносин повинна відповідати всім трьом вимогам одночасно - справедливості, добросовісності та розумності [93, с. 19].

Подібний підхід підтримує й Ю. А. Тобота, який розглядає справедливість, добросовісність і розумність як складові єдиного принципу, що визначає межі здійснення цивільних прав. На думку вченого, спосіб законодавчого закріплення цих категорій у ст. 3 ЦК України свідчить про намір законодавця підкреслити їх системну єдність. Відтак порушення будь-якого із зазначених елементів означає порушення принципу в цілому [126, с. 84].

Водночас у доктрині існує й інший підхід. Зокрема, І. Г. Бабич зазначає, що справедливість, добросовісність і розумність належать до загальнотеоретичних та природно-правових принципів, які мають оціночний характер. При цьому принцип справедливості характеризується найбільш широкою сферою дії, тоді як добросовісність і розумність виступають більш конкретизованими регулятивними орієнтирами поведінки учасників цивільних правовідносин [2, с. 13; 3, с. 327–330].

На наш погляд, найбільш обґрунтованим є підхід, відповідно до якого добросовісність, розумність і справедливість становлять самостійні, але тісно взаємопов'язані засади цивільного законодавства. Справедливість, добросовісність і розумність утворюють взаємопов'язану систему засад цивільного законодавства, кожна з яких виконує самостійну регулятивну функцію. Справедливість визначає ціннісну спрямованість правового регулювання та орієнтує його на досягнення збалансованого результату, добросовісність встановлює етико-правовий стандарт поведінки учасників цивільних правовідносин, а розумність виступає критерієм раціональності, виваженості та доцільності їхніх дій.

Справедливість у цьому контексті виступає базовою аксіологічною категорією, що відображає ідеї рівності, пропорційності та еквівалентності у цивільному праві. З цієї ж позиції І. Г. Бабич підкреслює, що принцип справедливості визначає обсяг і межі здійснення цивільних прав та орієнтує поведінку суб'єктів на відповідність не лише закону, а й праву як такому, фактично виступаючи системоутворюючим елементом цивільного законодавства [2, с. 6, 17]. Подібно до цього О. В. Басай вказує, що справедливість у цивільному праві зводиться до класичного принципу «кожному своє», який вимагає врахування інтересів усіх учасників цивільного обороту при вирішенні спорів [6, с. 334].

Розкриваючи зміст справедливості, І. Р. Калаур та І. В. Зайцева-Калаур обґрунтовують її двоєдину природу через категорії співрозмірності та еквівалентності. Співрозмірність передбачає баланс між наданими благами та витратами, а еквівалентність – рівноцінність обміну у цивільних правовідносинах, що забезпечує справедливий характер договірних зв'язків [45, с. 26]. У свою чергу, справедливість у зобов'язальному праві, на думку Н. Ю. Голубевої, виконує також функцію орієнтира при визначенні розміру відшкодування, встановленні еквівалентності обміну та заповненні прогалін правового регулювання [28, с. 112].

У системному зв'язку зі справедливістю перебувають добросовісність і розумність. Як зазначає І. Г. Бабич, на засадах добросовісності, розумності та справедливості повинні ґрунтуватися всі цивільно-правові зобов'язання, а дотримання цих принципів спрямоване на належне та реальне виконання договірних обов'язків [2, с. 17]. Водночас добросовісність виконує функцію практичного механізму реалізації справедливості, трансформуючи її загальні ідеї у конкретні вимоги до поведінки сторін договору, що дозволяє уникати зловживання правом.

При цьому важливо наголосити, що добросовісність і справедливість не є тотожними категоріями. Справедливість має більш абстрактний характер і виступає ціннісним орієнтиром правового регулювання, тоді як добросовісність має безпосереднє нормативне значення та застосовується як критерій оцінки поведінки учасників цивільних правовідносин. Як підкреслює Н. Ю. Голубева, добросовісність, розумність і справедливість використовуються, зокрема, для визначення меж

здійснення цивільних прав і заповнення прогалин у законодавстві, конкретизуючись у процесі правозастосування [28, с. 124].

Розумність, у свою чергу, розглядається як об'єктивний критерій раціональності поведінки учасників цивільного обороту. Вона передбачає логічність, доцільність та економічну обґрунтованість дій, а також взаємне сприяння сторін у виконанні зобов'язань. Як зазначає І. Г. Бабич, принцип розумності проявляється у вимозі виконання зобов'язань найбільш економічним способом та у взаємному обов'язку сторін забезпечувати ефективність договірної зв'язку [2, с. 14].

У правовій позиції, викладеній у постанові Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду від 4 вересня 2020 року у справі № 311/2145/19 щодо визнання недійсними договорів оренди та суборенди земельної ділянки, зазначається, що при розгляді категорій розумності та добросовісності як принципів здійснення суб'єктивних цивільних прав необхідно виходити з того, що розумною слід вважати поведінку особи, яка здійснюється в межах, не заборонених договором або актами цивільного законодавства [17, с. 13].

Водночас, аналіз положень ЦК України дав підстави для висновку про ототожнення поняття «добросовісність» із категорією «безвинність», тоді як «недобросовісність» корелює з наявністю вини. Такий підхід зумовлений тим, що за дії, вчинені внаслідок недобросовісної поведінки та які спричинили шкоду, може наставати цивільно-правова відповідальність (зокрема, відповідно до ч. 3 ст. 39 ЦК України). Оскільки вина є обов'язковим елементом відповідальності за загальним правилом, такі діяння мають визнаватися винними. У зв'язку з цим дослідження питання реалізації особою належного їй суб'єктивного матеріального права відповідно до його цільового призначення нерозривно пов'язане з аналізом фактичної поведінки суб'єкта крізь призму дотримання вимоги добросовісності [17, с. 13].

Отже, справедливість, добросовісність і розумність становлять єдину взаємодоповнюючу систему засад цивільного права, у межах якої справедливість виконує ціннісно-орієнтаційну функцію, добросовісність – регулятивно-поведінкову, а розумність – раціонально-оціночну, забезпечуючи комплексний баланс інтересів у цивільних правовідносинах.

Найбільш тісний функціональний зв'язок простежується між добросовісністю та заборонаю зловживання правом [62, с. 131–136]. У доктрині цивільного права зловживання суб'єктивним правом розглядається як один із ключових проявів відступу від вимоги добросовісності та, відповідно, як її протилежність у правовій поведінці [120, с. 172]. Так, на думку С. В. Галкевич, зловживання суб'єктивним цивільним правом полягає у свідомому використанні наданого права не за його соціально-правовим призначенням, коли зовнішньо така поведінка формально відповідає межах правомочності, однак фактично має недобросовісний характер і спрямована на досягнення вигоди шляхом порушення або обходу інтересів іншої сторони [26, с. 11–12]. У таких випадках уповноважена особа реалізує своє право лише формально, «прикриваючи» ним дії, що суперечать його змісту та меті.

Аналіз положень ст. 13 ЦК України дає підстави для висновку, що недобросовісна поведінка особи, яка проявляється у здійсненні суб'єктивного цивільного права всупереч його цільовому призначенню або з наміром завдання шкоди іншій особі, становить одну з форм зловживання правом [117, с. 5]. Сутність зловживання правом полягає в тому, що уповноважений суб'єкт формально діє в межах наданого йому суб'єктивного права, однак використовує його правову форму недобросовісно, зокрема всупереч соціальному призначенню відповідного права. Саме відсутність добросовісності виступає визначальним критерієм, який дозволяє відмежувати правомірне здійснення суб'єктивного права від його зловживання. Як зазначає І. М. Шаркова, добросовісність належить до граничних засад приватного права, які окреслюють систему права та принципово розмежовують право й неправу [148, с. 36.].

При цьому зловживання правом охоплює виключно сферу реалізації суб'єктивних цивільних прав і не поширюється на виконання юридичних обов'язків. На це вказує й сама категорія «зловживання правом», яка за своєю природою стосується активних дій щодо здійснення суб'єктивного права. Обов'язковою умовою кваліфікації поведінки особи як зловживання правом є встановлення факту вчинення дій, спрямованих саме на реалізацію належного їй суб'єктивного цивільного права. Зазначений підхід знайшов своє підтвердження і в судовій практиці, зокрема у постанові Верховного Суду від 12 жовтня 2021 року у справі № 311/2121/19, у якій

акцентовано увагу на тому, що зловживання правом можливе виключно у процесі здійснення суб'єктивних цивільних прав та пов'язується з недобросовісною поведінкою їх носія. [117, с. 7].

Отже, як у доктринальних підходах, так і в судовій практиці добросовісність розглядається як визначальний критерій відмежування правомірного здійснення суб'єктивного цивільного права від його зловживання. Розвитком цього положення є правова позиція Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, викладена у постанові від 10 квітня 2019 року у справі № 390/34/17 щодо визнання недійсним договору оренди землі [57, с. 21].

Аналіз ч. 2 ст. 13 ЦК України, здійснений Верховним Судом, дає підстави для висновку, що недобросовісна поведінка особи, яка полягає у вчиненні дій, здатних у майбутньому призвести до порушення прав та законних інтересів інших осіб, має кваліфікуватися як форма зловживання правом. При цьому Суд звертає увагу на певну концептуальну суперечність терміна «зловживання правом», оскільки користування суб'єктивним правом за своєю суттю є дозволеною поведінкою. Водночас у разі використання права поза його межами або всупереч його соціальному та цільовому призначенню така поведінка втрачає ознаки правомірності [17, с. 12].

У цьому контексті сутність зловживання правом розкривається як недобросовісне здійснення уповноваженою особою дій, що формально становлять зміст відповідного суб'єктивного цивільного права, але фактично спрямовані на досягнення цілей, несумісних із призначенням такого права. Логічно продовжуючи попередні висновки, Верховний Суд підкреслює, що категорія зловживання правом охоплює виключно сферу реалізації суб'єктивних цивільних прав і не поширюється на виконання юридичних обов'язків [17, с. 12].

Отже, у правових позиціях Верховного Суду зловживання правом послідовно розглядається як недобросовісне здійснення суб'єктивного цивільного права всупереч його меті або з потенційною загрозою порушення прав інших осіб. Визначальним критерієм відмежування правомірної поведінки від зловживання є не формальне дотримання меж права, а наявність або відсутність добросовісності. Таким чином, принцип добросовісності виконує системоутворюючу функцію у механізмі реалізації суб'єктивних цивільних прав.

Зловживання правом має місце у випадках, коли суб'єкт формально реалізує належне йому суб'єктивне цивільне право, однак здійснює це з метою завдання шкоди іншій особі або шляхом використання правової форми всупереч її соціальному та функціональному призначенню. Визначальним критерієм кваліфікації такої поведінки є відсутність добросовісності.

Показовою у цьому аспекті є правова позиція Касаційного цивільного суду у складі Верховного Суду, викладена у постанові від 15 вересня 2021 року у справі № 310/2529/20 про відшкодування майнової та моральної шкоди, завданої внаслідок дорожньо-транспортної пригоди. Суд дійшов висновку, що дарувальник, який після виникнення грошового зобов'язання відчужує майно на підставі безвідплатного договору, діє очевидно недобросовісно та зловживає своїми правами стосовно потерпілої сторони, оскільки укладення договору дарування у такій ситуації порушує майнові інтереси кредитора та спрямоване на недопущення звернення стягнення на майно боржника [17, с. 46].

Верховний Суд підкреслив, що правопорядок не може залишати без реагування дії, які формально не порушують імперативних норм права, однак є очевидно недобросовісними та за своєю суттю зводяться до зловживання правом. У зв'язку з цим не виключається можливість визнання недійсним договору, укладеного з метою уникнення звернення стягнення на майно боржника, на підставі загальних засад цивільного законодавства (п. 6 ст. 3 ЦК України) та принципу недопустимості зловживання правом (ч. 3 ст. 13 ЦК України) [17, с. 46].

У доктринальному вимірі подібні підходи конкретизуються через виокремлення ознак зловживання свободою договору, серед яких: наявність у особи свободи договору як елемента цивільної правоздатності; вчинення дій щодо її реалізації; вихід за межі дозволеного законом або моральними засадами суспільства; умисний характер такого виходу; а також спрямованість поведінки на досягнення неправомірної мети [35, с. 595].

Таким чином, принцип добросовісності виконує обмежувальну та коригуючу функції, встановлюючи межі здійснення суб'єктивних цивільних прав і надаючи судам можливість виявляти та припиняти зловживання правом навіть за відсутності прямої законодавчої чи договірної заборони відповідних дій.

У судовій практиці одним із ефективних механізмів захисту добросовісної сторони визнається *принцип естопелю*, сутність якого полягає у позбавленні особи права посилатися на певні фактичні обставини чи правові аргументи на обґрунтування своїх вимог у разі, якщо її попередня поведінка об'єктивно свідчила про дотримання протилежної правової позиції. Зокрема, недобросовісною визнається така поведінка сторони договору, яка, прийнявши належне виконання зобов'язань від контрагента, у подальшому заявляє вимоги про недійсність або неукладеність відповідного договору. Якщо дії сторони створювали для іншої сторони обґрунтовані підстави вважати договір чинним, зокрема за умов його тривалого та належного виконання обома сторонами, подальше оспорювання його дійсності або факту укладення розцінюється як зловживання суб'єктивним правом [17, с. 17]. Водночас ключове призначення принципу добросовісності полягає у недопущенні отримання стороною неправомірних переваг унаслідок її непослідовної поведінки на шкоду іншій стороні, яка добросовісно покладалася на сформовану юридичну ситуацію [17, с. 18].

Таким чином, принцип естопелю у поєднанні з принципом добросовісності спрямований на забезпечення стабільності цивільного обороту шляхом запобігання зловживанню правом і захисту обґрунтованих очікувань добросовісної сторони.

Водночас важливо підкреслити, що не кожне порушення інтересів контрагента є зловживанням правом. Вирішальне значення має саме оцінка поведінки сторони крізь призму добросовісності, з урахуванням мети права, характеру правовідносин та балансу інтересів.

Таким чином, добросовісність у цивільному договірному праві України перебуває у складному системному зв'язку з розумністю, справедливістю та заборонаю зловживання правом. Вона не поглинає ці категорії та не ототожнюється з ними, а виконує інтегруючу роль, забезпечуючи узгоджене функціонування загальних засад цивільного законодавства. Саме через призму добросовісності зазначені категорії набувають реального нормативного значення у процесі договірного регулювання та судового захисту цивільних прав, що підтверджує її ключове значення як системоутворюючого принципу сучасного цивільного права.

1.3. Принцип лояльності як скандинавський феномен континентального принципу добросовісності у договірному праві

Скандинавська доктрина традиційно уникає абстрактних формулювань загального принципу добросовісності. Натомість використовується концепція договірної лояльності (*lojalitet, lojalitetsprincip, lojaliteettiperiaate, lojalitetsprincip*), що сформувався у межах північної моделі договірного права як відповідь на потребу поєднання автономії волі сторін із вимогами справедливості та стабільності договірного обігу. Його концептуальні витoki пов'язані з континентальною доктриною добросовісності - німецьким принципом *treu und Glauben* (§ 242 BGB) [138] та французькою *bonne foi* (ст. 1104 Code civil) [139]. Водночас скандинавський підхід виробив власний акцент, зосереджений передусім на поведінкових обов'язках сторін, а не на відповідності змісту договору.

Історичний розвиток принципу лояльності тісно пов'язаний із законодавчою співпрацею скандинавських країн у першій третині XX ст., наслідком якої стало прийняття уніфікованих законів про договори. Хоча вказані акти прямо не формулювали принцип лояльності, вони містили загальні застережні норми, зокрема § 36 щодо перегляду несправедливих умов, що згодом стали підґрунтям для його розвитку.

Вимога добросовісності або *lojalitet* як на стадії укладення, так і на стадії виконання договору обґрунтовувалася ще до запровадження § 36. Так, впливовий фінський професор Л. Е. Такселл у 1972 році характеризував договір як форму співпраці між сторонами, підкреслюючи, що підхід *lojalitet* акцентує довірчий характер договірних відносин. [222, с. 81].

Отже, обов'язок *lojalitet* розглядається як важливий елемент загальної застережної норми § 36 законів про укладення договорів у скандинавських країнах, де він знайшов своє вираження, хоча й не виключно в ній. Існування принципу *lojalitet* як складової договірного права визнається у скандинавській правовій доктрині. Однак, у скандинавському праві принципи не є самостійними правовими нормами. Поведінка, що суперечить принципу, не спричиняє автоматичних правових наслідків. Для настання правового результату вимагається посилання на конкретну норму права, тому

самого лише посилання на принцип недостатньо. Принципи виконують важливу аргументаційну функцію. Оскільки вони відображають *ratio legis* (раціональне підґрунтя норми), а посилання на принцип допомагає визначити спосіб застосування конкретної норми у ситуації, де актуалізуються інтереси, які цей принцип виражає.

Отже, скандинавська модель добросовісності характеризується відсутністю нормативного загального положення, наявністю коригуючих норм (§ 36), активною роллю судів, розвитком доктрини лояльності.

Особливістю скандинавської моделі є те, що принцип добросовісності набуває реального змісту насамперед через судову практику вищих судів: *Högsta domstolen* (Швеція), *Højesteret* (Данія), *Høyesterett* (Норвегія), *Korkein oikeus* (Фінляндія), *Hæstiréttur* (Ісландія). За відсутності кодифікованої загальної норми на зразок § 242 BGB (Німеччина) саме суди формують зміст імпліцитних обов'язків лояльності, співпраці, інформації, мінімізації шкоди та заборони зловживання правом. Відповідно § 36 законів про договори відіграє роль універсального «входу» для добросовісності у фазі виконання.

Упродовж кількох десятиліть принцип *lojalitet* перебуває у центрі активних наукових дискусій у скандинавській доктрині договірного права. Як зазначає Коре Ліллеголт термін *lojalitet* є функціональним відповідником французького *loyauté* та етимологічно пов'язаний із латинським коренем, спільним також для поняття «*legal*», що відображає його нормативне значення. Учений звертає увагу на те, що французькі експертні групи, здійснюючи переклад керівних принципів англійською мовою, обрали для *loyauté* термін «*fairness*», виходячи з міркувань, що англійське «*loyalty*» не відтворює повною мірою тих смислових значень, які властиві французькому поняттю. Водночас у французькій доктрині підкреслюється, що категорії *bonne foi* («добросовісність») та *loyauté* можуть уживатися як взаємозамінні у контексті характеристики стандарту належної поведінки сторін, однак не стосовно питань обізнаності, помилки чи психологічного ставлення суб'єкта [184, с. 13].

У скандинавській доктрині договірного права принцип *lojalitet*, як зазначає К. Ліллеголт, традиційно визначається як обов'язок сторони договору належним чином враховувати інтереси контрагента у процесі встановлення, реалізації та припинення договірних правовідносин. При цьому, наголошує вчений, що сторона повинна

прийняти те значення договору, яке інша сторона фактично мала на увазі, якщо це значення було їй відоме або мало бути відомим за розумних обставин [184, с. 13]. Подібні міркування висловлює і Й. Мунукка, вказуючи на те, що обов'язок лояльності полягає у обов'язку враховувати або навіть піклуватися про інтереси іншої сторони [197, с. 204]. Водночас Й. Мунукка наголошує, що таке визначення є недостатнім, оскільки за таким підходом обов'язок продавця передати товар і обов'язок покупця сплатити ціну також були б обов'язками лояльності, що очевидно виходить за межі загальноприйнятого розуміння. У зв'язку з цим було зроблено висновок, що обов'язок лояльності є оціночним і його зміст залишається предметом дискусії [197, с. 214–215].

Водночас сам термін *lojalitet* не набув широкого нормативного закріплення у законодавстві скандинавських країн, де переважають формули на зразок *god tro og redelighet* (норвезьке та данське право) або *tro och heder* (шведське право), що дослівно перекладаються як «добра віра і чесність» та відображають етичний стандарт належної поведінки сторін. У континентальній правовій традиції та європейській академічній літературі функціональним відповідником цих понять виступають категорії *good faith* або *good faith and fair dealing*, які акцентують на необхідності сумлінного та справедливого здійснення договірних прав і виконання обов'язків [184, с. 13].

Обов'язок лояльності у скандинавській договірній традиції кваліфікується як нормативна вимога договірного права, що водночас має характер правового принципу. Його договірна природа не виключає можливості застосування поза межами власне зобов'язальних відносин, зокрема у ситуаціях, коли між сторонами вже сформувався правовий або фактичний зв'язок, що передбачає взаємну довіру та врахування інтересів. З позицій загальної теорії договірного права, на думку Й. Мунукки, обов'язок лояльності доцільно розглядати саме як принцип, оскільки він не зводиться до чітко окресленої моделі поведінки, а функціонує як оціночний нормативний орієнтир [197, с. 204].

Подібні міркування висловлює й К. Ліллеголт, який зазначав, що принцип *lojalitet* у значенні обов'язку сторони договору враховувати інтереси контрагента належить до кола принципів або цінностей, які зазвичай позначаються як «добросовісність», «добросовісність і чесність» або «добросовісність і чесність у ділових відносинах» [184, с. 193].

Аналогічну тенденцію можна простежити і в працях інших скандинавських учених. Зокрема, норвезький правник Ф. Станг підтримував ідею існування загального принципу добросовісності, хоча прямо не оперував відповідною термінологією. Відстоюючи необхідність ширшого застосування загального положення про недійсність, закріпленого у § 33, він пропонував поширювати його дію також на випадки недбалості, що фактично відображало прагнення забезпечити справедливість та належний баланс інтересів сторін у договірних відносинах [216, с. 51]. Водночас данський учений Г. Уссінг послідовно обґрунтовував значення добросовісності як засадничого критерію оцінки поведінки учасників приватноправових відносин, а його концептуальні напрацювання були розвинуті представниками наступних поколінь скандинавської правової науки [224, с. 20]. Подальший розвиток цих ідей у працях норвезьких і данських дослідників підтверджує, що добросовісність поступово утвердилася в скандинавській правовій традиції як загальний принцип, покликаний забезпечувати коректну, чесну та взаємно лояльну поведінку сторін договору.

У межах нашого дослідження, з огляду на специфіку північної правової традиції, перевага надається використанню саме терміна *lojalitet* як концептуально більш адекватного для позначення відповідного феномену скандинавського договірного права. Отже, принцип лояльності може розглядатися як скандинавська модифікація та функціональне відображення загальноєвропейського принципу добросовісності у сфері договірних зобов'язань.

У сучасній доктрині принцип лояльності визначається як загальний обов'язок сторони договору враховувати інтереси контрагента та утримуватися від поведінки, що може завдати йому невинуватної шкоди. У доктрині він обґрунтовувався як застосовний на стадії укладення договору, на стадії його тлумачення, а також під час виконання договору і застосування засобів правового захисту. Зокрема, П. Сунд-Норргорд, А. Колехмайнен та О.-А. Сухонен підкреслюють, що принцип лояльності охоплює всі стадії договірного процесу: від переддоговірних переговорів до виконання зобов'язань і навіть періоду після припинення договору. Він вимагає від сторін урахування обґрунтованих інтересів контрагента, недопущення поведінки, що підриває довіру, а також сприяння реалізації спільної мети договору. У цьому сенсі лояльність

виступає інструментом забезпечення легітимних очікувань сторін та стабільності договірної угоди [220, с. 190–208].

Прагнення забезпечити лояльну співпрацю сторін договору часто лежить в основі законодавчих положень і договірних застережень. Багато договорів, особливо довгострокових і таких, що передбачають взаємні права та обов'язки, передбачають лояльну співпрацю сторін протягом строку їх дії. Сторони мають взаємні обов'язки лояльності для забезпечення належного виконання договору. Ідея полягає в тому, що кожна сторона повинна сприяти тому, щоб інша сторона максимально реалізувала вигоди від договору.

Наведене розуміння лояльності знаходить подальший розвиток у працях Я. Рамберга та К. Рамберг, які розглядають цей принцип як обмеження суто егоїстичної моделі договірної поведінки. На їхню думку, принцип лояльності означає, що сторона договору не може керуватися виключно власними інтересами, а повинна враховувати інтереси контрагента та, за можливості, сприяти їх реалізації. При цьому автори наголошують, що лояльність не вимагає від сторони жертвувати власними законними інтересами: кожна сторона вправі насамперед дбати про власне становище, однак за відсутності непропорційних витрат чи втрат вона має виявляти активність, спрямовану на сприяння контрагентові у досягненні цілей договору [206, підрозділ 1.4.4].

На нашу думку, такий підхід конкретизує практичний зміст принципу лояльності та демонструє, що його призначення полягає не лише в утриманні від дій, здатних завдати шкоди іншій стороні, а й у покладенні певних позитивних обов'язків щодо співпраці. Він зміцнює довіру між ними та сприяє ефективному функціонуванню договірних відносин.

Водночас принцип лояльності не слід розглядати як такий, що обмежує або заперечує свободу договору. Навпаки, у сучасній скандинавській доктрині ці засади розглядаються як взаємодоповнювальні елементи договірної угоди. Зокрема, Й. Мунукка наголошує, що свобода договору охоплює щонайменше три взаємопов'язані складові: свободу укладення договору, яка передбачає право особи вступати або утримуватися від договірних відносин та самостійно обирати контрагента; принцип обов'язкової сили договору (*pacta sunt servanda*), відповідно до

якого належним чином укладений договір є обов'язковим для його сторін; а також свободу визначення змісту договору, що відображає автономію волі учасників приватноправових відносин [195, с. 242–243]. У цьому контексті принцип лояльності не підміняє собою свободу договору і не нівелює автономію волі сторін, а забезпечує її належну реалізацію в межах договірних відносин. Якщо свобода договору визначає можливість сторін самостійно формувати свої права та обов'язки, то лояльність встановлює стандарти поведінки під час здійснення цих прав і виконання відповідних обов'язків. Вона покликана гарантувати, щоб реалізація договірної свободи не перетворювалася на інструмент недобросовісного використання договірних прав або ігнорування обґрунтованих інтересів контрагента.

Такий взаємозв'язок між свободою договору та принципом лояльності особливо виразно простежується крізь призму принципу обов'язкової сили договору (*pacta sunt servanda*). Як відомо, ще в римському праві обов'язок дотримуватися взятих на себе договірних зобов'язань розглядався як один із проявів добросовісності. Попри суттєву еволюцію договірного права, ця ідея значною мірою зберігає актуальність і сьогодні. Якщо сторони вільно та усвідомлено погодили певну умову договору, автономія волі, як правило, вимагає поваги до такого волевиявлення та забезпечення його виконання.

Свобода переговорів передбачає також можливість сторін прямо включати до договору положення про добросовісність, наприклад, заборона паралельних переговорів або використання інформації та ідей контрагента під час чи після переговорного процесу. Якщо ж правопорядок визнає такі умови неприйнятними, він може встановити відповідні обмеження. Однак посилення на невизначеність поняття добросовісності як підставу для заперечення обов'язковості таких умов фактично свідчить не про захист свободи договору, а про небажання або неспроможність надати змістовну оцінку відповідним договірним положенням. При цьому включення вимог добросовісності до договору не обмежується прямими застереженнями. Вони можуть виводитися шляхом тлумачення інших положень договору (*implication by construction*), а також через імпліцитні умови, які становлять один із найважливіших механізмів інтеграції стандартів добросовісної поведінки у зміст договірного зобов'язання [195, с. 246].

Отже, добросовісність може бути інтегрована в договір як прямо, так і опосередковано, не заперечуючи свободу договору, а конкретизуючи її зміст. Конфлікт між автономією волі та добросовісністю виникає не через саму природу цих принципів, а через різне розуміння меж їх здійснення.

У випадках конфлікту між свободою договору та добросовісністю необхідно з'ясувати, який саме аспект свободи договору є предметом обмеження. Так, якщо сторони фактично погодили істотні умови, але формально договір не завершено, застосування добросовісності може обґрунтовувати виникнення зобов'язань або відповідальність за недобросовісне ведення переговорів. У такій ситуації добросовісність обмежує лише негативний аспект свободи договору – право відмовитися від укладення договору – водночас підтримуючи інший її елемент, а саме принцип обов'язкової сили домовленостей. Отже, співвідношення добросовісності та свободи договору має функціонально-балансуючий характер [195, с. 242–243].

На думку Й. Мунукки, добросовісність можна розглядати як призму, крізь яку сприймається свобода договору. Ця призма коригує викривлення базових ідей свободи договору. Якщо без такої призми картина виглядає непропорційною з огляду на обставини справи, вступає в дію норма добросовісності. Наприклад, якщо договір не завершено формально, добросовісність може усунути недолік форми лише тоді, коли це узгоджується з загальними засадами правового порядку. Зважаючи на значення форми, відмова від її вимог майже завжди сама по собі суперечила б добросовісності. [195, с. 242–243].

Наскільки часто «призма» добросовісності змінює картину, залежить від функції добросовісності та від того, що саме є об'єктом аналізу. У більшості випадків вона або зовсім не змінює результат, або змінює його незначно – тоді добросовісність виступає як засіб для «складних випадків». Якщо ж аналізується лише текст договору без урахування диспозитивних норм, добросовісність можна розглядати як джерело додаткових (вторинних) обов'язків, що доповнюють майже кожен договір. [195, с. 245].

Таким чином, спостерігаємо доктринальне пояснення співвідношення свободи договору та добросовісності як таке, в якому одне є джерелом іншого або ж обидва

принципи спрямовані в одному напрямку на реалізацію основної мети чи духу домовленості.

Особливістю скандинавського підходу є те, що принцип лояльності орієнтований передусім на регулювання поведінки сторін, а не на безпосередню оцінку змісту договірних умов. Він вимагає, зокрема, активного сприяння досягненню договірної мети, надання необхідної інформації, утримання від завдання шкоди контрагентові та недопущення зловживання договірними правами. Натомість питання справедливості або несправедливості самих умов договору вирішується за допомогою загальної застережної норми § 36 законів про договори скандинавських країн, відповідно до якої несправедлива умова або її застосування, що призводить до несправедливого результату, може бути змінена або визнана недійсною. Таким чином, принцип лояльності та механізм контролю несправедливих умов виконують взаємодоповнюючі, але не тотожні функції [220, с. 190–208].

У рішеннях NJA 2017 s. 203 та NJA 2022 s. 3 Верховний суд Швеції зазначив, що довгострокові договори з взаємними правами та обов'язками передбачають лояльну співпрацю, включно з обов'язком надавати істотну інформацію або роз'яснення, навіть у випадках порушення договору. У справі NJA 2021 s. 943 Суд Швеції наголосив на таких положеннях: лояльний обов'язок може існувати навіть без прямого закріплення в законі чи договорі; його обсяг визначається з урахуванням розумних очікувань сторін; сторона повинна з належною обачністю поважати інтереси контрагента; слід утримуватися від дій, що створюють ризик шкоди іншій стороні; сторона, яка має правову, інформаційну або економічну перевагу, несе підвищений обсяг лояльності; навіть пасивність може становити порушення обов'язку лояльності [159].

Принцип пропорційності застосовується до обов'язку лояльності та функціонує як гнучкий критерій оцінки поведінки сторін. Оскільки він пов'язаний із категорією розумної обачності, пропорційність не вимагає неможливого, але допускає визнання навіть незначного порушення істотним, якщо сторони надали відповідній умові вирішального значення (наприклад, у разі фіксованого строку поставки). Водночас вимога суворого дотримання умов не може використовуватися із зловживанням [163, с. 156].

Пропорційність відіграє ключову роль і в доктрині зловживання правом: розірвання договору через формально незначне порушення може бути визнане непропорційним. Вона також поширюється на вторинні (додаткові) обов'язки сторін, якщо такі обов'язки є типовими для відповідного виду договору і не суперечать конкретним обставинам.

У теоретичному вимірі пропорційність може розглядатися як спільна основа різних концепцій добросовісності. Окремі елементи (чесність, довіра, моральність, імплікація умов чи тлумачення) не є самодостатніми, тоді як пропорційність інтегрує їх у єдину методологічну конструкцію. Хоча її іноді ототожнюють із «договірною мораллю», пропорційність не надає судді дискреції керуватися власними етичними уявленнями, а вимагає зваженого застосування правових норм і умов договору [166, с. 27].

Отже, принцип пропорційності забезпечує універсальну та функціонально нейтральну основу добросовісності, поєднуючи гнучкість із нормативною визначеністю та придатністю для застосування в будь-якому правопорядку.

У судовій практиці до принципу лояльності найчастіше звертаються у складних, нетипових справах, де формальне застосування конкретних норм не забезпечує справедливого балансу інтересів сторін. Однак його значення не обмежується лише роллю допоміжного інструменту для зважування інтересів. Принцип лояльності виконує пояснювальну та системоутворюючу функцію, оскільки є підґрунтям для формування окремих договірних правил і може розглядатися як їхнє нормативне джерело. Конкретизація обов'язку лояльності відбувається через низку спеціальних поведінкових вимог. До них належить, зокрема, обов'язок співпраці, який може полягати у вчиненні необхідних дій для досягнення договірної мети (наприклад, подання заяви на отримання обов'язкового дозволу), а також обов'язок утримуватися від конкуренції з контрагентом або зі спільним проєктом сторін, якщо така конкуренція підривала б легітимні очікування іншої сторони [197, с. 204-205].

Отже, обов'язок лояльності виступає не лише окремою нормою поведінки, а фундаментальним принципом, який структурує договірне право та забезпечує його внутрішню узгодженість.

Принцип лояльності лежить в основі таких обов'язків: повідомляти про обставини, що мають значення для виконання договору (наприклад, щодо доставки товару); обов'язку страхувальника розкривати істотні ризики; обов'язку підприємця відмовити споживача від нерентабельної послуги; обов'язку мінімізувати збитки у разі порушення договору іншою стороною; обов'язку належного зберігання товару при простроченні прийняття [157, с. 189].

Зміст принципу лояльності у скандинавському договірному праві ґрунтується передусім на категорії легітимних (обґрунтованих) очікувань сторін. Визначальним орієнтиром у цьому контексті виступають усталені торгові звичаї, професійні стандарти та типова практика відповідного ринку. Сторона договору вправі розраховувати на таку поведінку контрагента, яка у певній сфері діяльності вважається «нормальною» або звичною для відповідного виду договору. Відтак зміст і обсяг лояльності можуть варіюватися залежно від характеру правовідносин, галузевої специфіки та рівня професіоналізації учасників [220, с. 190–208]. У зв'язку з цим на практиці сторони досить часто взаємно звинувачують одна одну в недобросовісності або нелояльній поведінці, намагаючись довести, що дії контрагента не відповідали тим стандартам співробітництва, взаємного врахування інтересів і добросовісної поведінки, які є звичними для відповідної сфери діяльності [159]. Така практика свідчить про те, що принцип лояльності набув самостійного значення як інструмент юридичної аргументації, який використовується для оцінки належності поведінки сторін не лише з формального погляду дотримання договірних умов, а й з позицій відповідності їхнім обґрунтованим очікуванням.

Нормативна вимога не відхилитися без достатніх підстав від очікуваної, типової поведінки має системоутворююче значення, оскільки сприяє формуванню взаємної довіри. Довіра, своєю чергою, знижує стимули до короткострокової та нечесної поведінки, особливо у межах тривалих договірних відносин. Раціональність довіри зумовлена оцінкою ймовірності того, що інша сторона діятиме принаймні нейтрально, а бажано – сприятливо щодо інтересів контрагента. Чим нижчим є ризик розчарування, тим більш обґрунтованою стає готовність до співпраці. Особливо це стосується ситуацій взаємозалежності, коли досягнення договірної мети є неможливим без координації зусиль сторін. За наявності довіри сторони не потребують надмірного

контрактного «самозахисту» у вигляді максимально деталізованих умов. Це дає змогу укласти більш гнучкі та економічно ефективні договори, покладаючись частково на нормативний каркас принципу лояльності. Таким чином, попри певну оціночність, принцип лояльності є реально діючою правовою нормою, яка виконує як регулятивну, так і превентивну функцію [220, с. 190–208].

Зміст принципу конкретизується через низку поведінкових обов'язків, зокрема: обов'язок інформування про істотні обставини, що можуть вплинути на рішення контрагента; заборону оманливої або недобросовісної поведінки; обов'язок сприяти досягненню спільної мети договору; обов'язок збереження конфіденційної інформації; заборону зловживання дискреційними (розсудовими) правами; обов'язок мінімізувати шкоду у разі порушення або виникнення ризиків. Відповідно, порушення обов'язку лояльності, як правило, кваліфікується як порушення договору і може спричинити застосування заходів відповідальності, втрату певних прав або інші правові наслідки [220, с. 190–208].

Отже, принцип лояльності, будучи заснованим на категорії легітимних очікувань і довіри, формує нормативний стандарт поведінки сторін, який забезпечує стабільність, передбачуваність і ефективність договірних відносин.

Принцип лояльності не має чітко окреслених меж і не може бути повністю відмежований від інших засад договірного права, зокрема принципів розумності, справедливості та заборони зловживання правом. Його зміст формується з урахуванням обставин конкретної справи (*in casu*), що зумовлює його оціночний і динамічний характер [220, с. 190–208]. При цьому зміст та межі загального обов'язку лояльності не піддається абстрактному визначенню та встановлюється з огляду на майбутній договір і фактичні обставини. У цьому контексті враховуються тип договору, вигоди сторін від його укладення, здійснені ними дії та понесені витрати [174, с. 46]. Зокрема, довгострокові договори, як правило, передбачають більш інтенсивний обов'язок лояльності, ніж короткострокові; підвищений рівень ризику також може зумовлювати розширення цього обов'язку. Крім того, зі зростанням тривалості та глибини переговорів посилюється й інтенсивність лояльності, навіть якщо договір у підсумку не було укладено [173, с. 98].

Окремі прояви лояльності можуть бути прямо закріплені законом, наприклад у сфері страхування (розширений обов'язок розкриття інформації) або захисту комерційної таємниці. Визначаючи межі обов'язку лояльності в конкретному випадку, суд враховує як нормативне регулювання, так і договірні положення, здійснюючи комплексну оцінку обставин [201, с. 31–49, 38, 42].

У цьому контексті слушною є позиція Б. Лерберга, який звертає увагу на те, що тривалі переговори та досягнення сторонами певного рівня домовленості щодо майбутнього договору можуть зумовлювати виникнення між ними обов'язку лояльності, порушення якого здатне спричинити відповідальність у формі відшкодування шкоди за правилами *culpa in contrahendo*. Водночас учений наголошує, що такий обов'язок не має необмеженого характеру і повинен визначатися з урахуванням конкретних обставин переговорного процесу [183, с. 132].

Як правовий принцип лояльність відрізняється від норми-правила характером своєї дії. Якщо правило застосовується за бінарною логікою – «застосовується або не застосовується», то принцип функціонує за шкалою інтенсивності – «більшою чи меншою мірою». Це означає, що його вплив може варіюватися залежно від специфіки правовідносин, характеру договору та поведінки сторін [220, с. 190–208].

Отже, принцип лояльності є гнучким і контекстуально зумовленим регулятивним стандартом, інтенсивність якого визначається сукупністю обставин конкретної справи та може варіюватися залежно від характеру договірних відносин і стадії їх розвитку.

Попри загальне визнання принципу лояльності у Фінляндії та інших скандинавських країнах, його теоретичні засади, змістові межі та співвідношення з іншими принципами договірного права залишаються предметом активних наукових дискусій. Зокрема, у Швеції тривалий час точилася полеміка щодо того, чи має принцип лояльності статус загального принципу договірного права, чи його застосування обмежується окремими видами договорів. Водночас сучасна тенденція свідчить про поступове зміцнення його позицій як універсального нормативного стандарту поведінки у договірних відносинах. У Фінляндії принцип лояльності прямо не закріплений у законодавстві, однак окремі норми різних актів інтерпретуються крізь його призму, а також він згадується у підготовчих матеріалах до законодавства.

Судова практика і арбітраж визнають його як нормативний орієнтир поведінки сторін. У сучасній фінській доктрині він переважно кваліфікується як загальний принцип права, що відображає базові цінності правопорядку [220, с. 190–208].

Значення принципу лояльності у скандинавському договірному праві є динамічним і варіюється залежно як від типу договору, так і від стадії розвитку договірних відносин. Хоча найбільш виразно лояльність і взаємна довіра проявляються на етапі виконання договору, дія цього принципу не обмежується лише періодом реалізації зобов'язань. У доктрині підкреслюється, що він поширюється також на переддоговірну стадію, де може зумовлювати виникнення обов'язків щодо добросовісної поведінки під час переговорів. Нелояльні дії на цьому етапі здатні спричинити обов'язок відшкодування шкоди, завданої контрагентові. Водночас принцип лояльності має значення й після припинення договору, впливаючи на оцінку поведінки сторін у після контрактний період [197, с. 204].

Аналіз договірної правової доктрини дає підстави стверджувати, що принцип лояльності вимагає від сторін урахування взаємних інтересів і утримання від суто егоїстичної чи опортуністичної поведінки. Хоча конкретні параметри цього обов'язку не завжди піддаються чіткій формалізації, його інтенсивність зростає у довгострокових зобов'язальних відносинах, особливо за умов економічної взаємозалежності сторін. Такі правовідносини, зокрема у сфері франчайзингу, агентських або ліцензійних договорів, об'єктивно передбачають підвищений рівень довіри та кооперації, що нерідко відображається і в спеціальних договірних положеннях про співробітництво та лояльність [220, с. 190–208].

Функціонально принцип лояльності може породжувати низку конкретизованих обов'язків, навіть якщо вони прямо не закріплені у тексті договору. Йдеться, зокрема, про можливість виникнення обов'язку перегляду договору у разі істотної зміни обставин, встановлення заборони конкуренції, обов'язку збереження конфіденційної інформації або інших поведінкових стандартів, спрямованих на забезпечення стабільності та передбачуваності договірних зв'язків. Оскільки лояльність функціонує як загальний принцип, вона може розширювати сферу договірних обов'язків за межі прямо погоджених умов. Водночас із практичної точки зору найбільш ефективним

способом конкретизації таких обов'язків залишається їх безпосереднє включення до тексту договору [220, с. 190–208].

На стадії припинення договору принцип лояльності також зберігає нормативне значення. Наприклад, обов'язок збереження комерційної таємниці не втрачає актуальності після припинення договору, хоча окремі інформаційні обов'язки можуть істотно звужуватися. Крім того, принцип лояльності може обмежувати формальну свободу припинення договору, зумовлюючи необхідність дотримання розумного строку повідомлення або наявності поважної підстави для розірвання, особливо у випадках, коли контрагент перебуває у стані економічної залежності чи об'єктивної вразливості [220, с. 190–208].

Отже, принцип лояльності виконує інтегративну та коригувальну функцію у договірному праві, забезпечуючи баланс між свободою договору та вимогами взаємної відповідальності й довіри на всіх стадіях договірних відносин.

Обов'язок лояльності перебуває у тісному концептуальному зв'язку із заборонаю зловживання правом (*abus de droit*). Історично саме формулювання «зловживання правом» зазнавало критики, зокрема з огляду на аргумент, що суб'єкт не може зловживати правом, якщо діє поза його межами, адже в такому разі йдеться вже не про здійснення права, а про протиправну поведінку. Попри ці застереження, доктрина зловживання правом поступово набула загального визнання як самостійний коригувальний механізм, спрямований на запобігання формально правомірному, але матеріально несправедливому здійсненню суб'єктивних прав [197, с. 205].

У сфері договірного права розмежування між обов'язком лояльності та заборонаю зловживання правом є особливо складним. Розширення вимог до лояльної поведінки сторін призвело до того, що норма про зловживання правом у багатьох випадках фактично інтегрується у зміст принципу лояльності. Водночас її зберігають як окрему нормативну конструкцію, що дозволяє чіткіше окреслити межі допустимого здійснення договірних повноважень [197, с. 205].

Обов'язок лояльності також кореспондує із загальною вимогою розумності та справедливості, яка у скандинавському праві отримала нормативне закріплення, зокрема, у § 36 Законів про договори, що передбачає можливість перегляду або визнання недійсною несправедливої договірної умови [197, с. 205–206]. Таким чином,

лояльність, заборона зловживання правом і принцип справедливості формують взаємопов'язану систему коригувальних інструментів.

Практика свідчить, що в окремих випадках ці три нормативні орієнтири можуть застосовуватися паралельно. Так, у сфері страхування майна вимога страховика здійснити відшкодування лише після відновлення пошкодженого майна, коли страхувальник об'єктивно неспроможний профінансувати відновлення, може одночасно: ігнорувати інтереси страхувальника (порушення лояльності), становити зловживання правом вибору способу виконання, а також призводити до несправедливого результату, що суперечить § 36. Аналогічно, свавільне використання застереження про односторонню зміну умов договору (наприклад, ціни) може одночасно порушувати всі три зазначені вимоги [197, с. 206].

Показовим є рішення Верховного суду Данії у справі щодо договору постачання пального, коли нафтова компанія відмовилася замінити заставу на банківську гарантію з єдиною метою – чинити тиск на контрагента у межах спору. Суд визнав таку поведінку несумісною з вимогами лояльності та положеннями §§ 33 і 36 Закону про договори й зобов'язав прийняти запропоноване альтернативне забезпечення [197, с. 206].

Отже, обов'язок лояльності, заборона зловживання правом і принцип справедливості утворюють комплекс взаємодоповнюючих засобів контролю за здійсненням договірних прав, забезпечуючи матеріальну збалансованість та етичну легітимність договірних відносин.

Добросовісність нерідко розглядається як принцип договірної справедливості. Якщо, наприклад, формальна вимога у конкретному випадку «перешкоджає справедливості», а добросовісність застосовується для усунення проблеми, її можна ототожнювати зі справедливістю. Проте таке сприйняття є наслідком регулятивної функції добросовісності у відповідному нормативному середовищі [154, с. 11; 219 с. 198].

Ступінь практичного застосування принципу лояльності у скандинавських країнах різниться. У Норвегії він став фактично «наріжним каменем» договірного права, зокрема суди активно посилаються на нього при тлумаченні договорів. Зокрема перша справа, що мала істотне загальне значення, у якій споживач успішно послався

на § 36, була вирішена 22 березня 2013 року. Вона стосувалася інвестиційних послуг для споживачів [184, с. 17]. У Данії та Фінляндії принцип лояльності регулярно згадується у практиці, хоча не так часто як у Норвегії. У Швеції Верховний суд рідко прямо використовує термін *lojalitetsprincip*, однак фактично застосовує окремі його положення. Загалом можна констатувати поступову гармонізацію підходів і зростання ролі лояльності як об'єднуючого принципу скандинавського договірної права [197, с. 208].

Поняття обов'язку лояльності історично сформувалося у трудових договорах як загальний додатковий обов'язок працівника діяти в інтересах роботодавця поряд із підпорядкуванням управлінським вказівкам. Воно передбачало утримання від конфлікту інтересів, заборону конкуренції та обов'язок збереження комерційної таємниці. З часом цей спочатку абстрактний принцип був конкретизований через систему спеціальних обов'язків, а його порушення стало підставою для договірної відповідальності, включно з відшкодуванням збитків або розірванням договору. У сучасній доктрині дедалі більше визнається взаємний характер лояльності у трудових відносинах, що потенційно відкриває можливості для формування нових обов'язків роботодавця [197, с. 209].

У фідучіарних правовідносинах (зокрема агентських) обов'язок лояльності має тривалу історію (з початку ХХ століття), а сам термін закріплений у законодавстві. У фідучіарних відносинах обов'язок лояльності є первинною нормою, що змушує фідучіара діяти в інтересах принципала, докладати належних зусиль, уникати конфлікту інтересів, і навіть утриматися від виконання доручення, якщо це єдиний спосіб уникнути порушення інтересів принципала [197, с. 209–210].

У сфері споживчих договорів обов'язок лояльності набув розвитку через законодавство про захист прав споживачів (§ 4 Закону Швеції про послуги для споживачів (1985:716). Підприємницька сторона зобов'язана діяти професійно, враховувати інтереси споживача та надавати необхідні консультації. Хоча споживач також не повинен повністю ігнорувати інтереси підприємця, обсяг його обов'язків менший, а в окремих випадках закон прямо звільняє його від відповідальності. Наприклад, споживач не зобов'язаний сплачувати за товари, надіслані без його замовлення (так званий *inertia selling*) за дистанційними договорами. У комерційних

договорах про спільну діяльність (партнерства, науково-дослідні, ліцензійні та франчайзингові) вимоги лояльності є підвищеними через спрямованість сторін на спільну мету та тривалу взаємодію [197, с. 210–211].

Водночас існують сфери, у яких дія обов'язку лояльності є обмеженою. Наприклад, шведському договірному праві на переддоговірній стадії претендент на роботу або споживач, який подає заяву на страхування, можуть не розкривати важливу інформацію, якщо вона прямо не запитувалася. На стадії виконання договору споживач інколи не зобов'язаний враховувати інтереси підприємця (як зазначалося вище). В арбітражних угодах рівень вимог до лояльності є досить низьким, принаймні в окремих аспектах шведського арбітражного права. У комерційній оренді обов'язок лояльності послаблюється під час процедури припинення договору: якщо сторона, що розриває договір, допустила формальну помилку, розірвання визнається недійсним навіть тоді, коли інша сторона зрозуміла його зміст і намір [197, с. 213].

Отже, обов'язок лояльності еволюціонував від спеціального трудового обов'язку до універсального принципу, який диференційовано проявляється у різних типах договорів, зберігаючи водночас гнучкий і змістовний характер.

На думку К. Ліллеголта, принцип *lojalitet* відігравав у практиці менш значну роль, ніж можна було б очікувати з огляду на його місце в доктрині. Винятком із такого твердження є випадки встановлення відповідності виконання договору його умовам, де принцип *lojalitet* є головним критерієм оцінки [184, с. 19].

Принцип *lojalitet* у значенні обов'язку сторони договору враховувати інтереси контрагента належить до кола принципів або цінностей, які зазвичай позначаються як «добросовісність», «добросовісність і чесність» або «добросовісність і чесність у ділових відносинах». У доктрині він обґрунтовувався як застосовний на стадії укладення договору, на стадії його тлумачення, а також під час виконання договору і застосування засобів правового захисту. Обов'язок *lojalitet* розглядається як важливий елемент загальної застережної норми § 36 законів про укладення договорів у скандинавських країнах. [184, с. 19].

Таким чином, принцип лояльності є унікальним скандинавським феноменом, що поєднує континентальні ідеї добросовісності з власною поведінковою орієнтацією. Його значення полягає у забезпеченні балансу між свободою договору та захистом

легітимних очікувань сторін. Попри відсутність чіткої законодавчої кодифікації, принцип визнається у всіх скандинавських країнах і дедалі більше набуває системоутворюючого характеру, особливо в норвезькому праві.

Висновки до розділу 1

Аналіз джерел цивільного договірної права України та скандинавських країн свідчить про наявність спільної тенденції до поєднання традиційних нормативних джерел із більш гнучкими механізмами правового регулювання, заснованими на принципах права, судовій практиці та актах «м'якого права». Водночас якщо українська модель договірної права зберігає характерні риси романо-германської правової сім'ї, в якій провідне місце належить нормативно-правовому акту, то скандинавські правопорядки демонструють більш функціональний підхід до системи джерел права, орієнтований на забезпечення ефективності договірної регулювання та реалізацію загальних правових принципів.

Попри відмінності у структурі джерел права, для обох правових систем характерним є посилення впливу європейських інтеграційних процесів, міжнародних стандартів і джерел європейського договірної права. Особливого значення при цьому набувають принципи добросовісності, справедливості та розумності, які дедалі частіше виконують роль самостійних регуляторів договірних відносин та орієнтирів для тлумачення і застосування правових норм.

Доцільним є запозичення для українського договірної права скандинавського функціонального підходу до розуміння джерел права, відповідно до якого визначальним критерієм їх застосування є не формальна належність до системи джерел права, а здатність забезпечувати справедливе, передбачуване та економічно обґрунтоване вирішення договірних спорів.

Основні концепції розуміння принципу добросовісності у цивільному праві України: 1) морально-етична; 2) суб'єктивна; 3) об'єктивна; 4) наднормативна (принципова). Найбільш переконливим для сучасного цивільного договірної права України є комплексний підхід, який поєднує: об'єктивне розуміння добросовісності як

стандарту поведінки та принциповий (наднормативний) характер добросовісності як загальної засади цивільного законодавства. Такий підхід забезпечує баланс між свободою договору та захистом законних інтересів сторін, відповідає практиці Верховного Суду, узгоджується з європейськими підходами (зокрема DCFR), дозволяє ефективно протидіяти зловживанню правом, забезпечує стабільність і передбачуваність цивільного обороту.

Принцип добросовісності має подвійну правову природу, як: 1) загальна засада цивільного законодавства, де він є фундаментальним принципом цивільного права, який визначає спрямованість правового регулювання та забезпечує єдність цивільно-правової системи; 2) норма прямої дії, де принцип добросовісності безпосередньо застосовується судом при оцінці поведінки сторін, тлумаченні договорів, заповненні прогалин, визначенні меж здійснення цивільних прав та встановленні факту зловживання правом.

Добросовісність належить до оціночних правових категорій, зміст яких конкретизується через законодавчі приписи, судову практику, доктрину, оцінку конкретних обставин справи.

Принцип добросовісності виконує у цивільному договірному праві комплекс взаємопов'язаних функцій: 1) регулятивна функція – визначає стандарт належної поведінки сторін у цивільних правовідносинах; 2) обмежувальна функція – запобігає зловживанню суб'єктивними цивільними правами та недобросовісному здійсненню договірної свободи; 3) інтерпретаційна функція – забезпечує тлумачення договору та норм цивільного права з урахуванням мети зобов'язання, взаємних інтересів сторін і загальних засад цивільного законодавства; 4) коригуюча функція – дозволяє суду коригувати наслідки формально правомірної, але недобросовісної поведінки сторони; 5) функція заповнення прогалин – забезпечує подолання недоліків правового регулювання через аналогію права та судовий розсуд; 6) стабілізаційна функція – сприяє захисту довіри, правової визначеності та стабільності цивільного обороту; 7) охоронна функція – забезпечує захист обґрунтованих очікувань добросовісної сторони та недопущення отримання неправомірних переваг.

Принцип добросовісності перебуває у тісному взаємозв'язку з іншими загальними засадами цивільного законодавства:

1) добросовісність і розумність поєднує оціночний характер, однак якщо розумність орієнтована на інтелектуально-прагматичний аспект поведінки, то добросовісність на етично-правовий;

2) справедливість і добросовісність співвідноситься як практичний механізм реалізації загальної ідеї балансу інтересів і пропорційності у конкретних правовідносинах;

3) із заборонаю зловживання правом добросовісність перебуває у функціональному зв'язку, оскільки саме вона є критерієм відмежування правомірного здійснення права від його недобросовісного використання;

4) через доктрини *estoppel* та *venire contra factum proprium* принцип добросовісності забезпечує послідовність поведінки сторін, захист довіри та стабільність цивільного обороту.

Принцип добросовісності у цивільному праві України – це загальна засада цивільного законодавства та універсальний стандарт поведінки учасників цивільних правовідносин, відповідно до якого сторони повинні діяти чесно, відкрито, розумно, послідовно та з урахуванням законних інтересів контрагента, утримуючись від зловживання правом, суперечливої поведінки та отримання неправомірних переваг, а також сприяти досягненню мети договору, забезпеченню справедливості, правової визначеності та стабільності цивільного обороту.

Принцип лояльності є скандинавським феноменом континентального принципу добросовісності у договірному праві. Його зміст охоплює вимоги взаємної довіри, захисту обґрунтованих очікувань сторін, чесності, співробітництва та належного врахування інтересів контрагента. Через механізм лояльності в скандинавському праві реалізуються ключові функції принципу добросовісності, зокрема запобігання зловживанню правами, забезпечення справедливого балансу інтересів сторін (пропорційності), виникнення додаткових договірних обов'язків та підтримання стабільності й передбачуваності договірного обороту.

Функціональне призначення принципу лояльності проявляється у виконанні ним регулятивної, превентивної, інтерпретаційної, коригувальної та інтегративної функцій. Він забезпечує баланс між свободою договору та взаємною відповідальністю сторін, використовується для тлумачення умов договору, формування імпліцитних обов'язків,

запобігання недобросовісній поведінці та корекції формально правомірних, але несправедливих результатів здійснення договірних прав.

Правова природа принципу лояльності полягає у його подвійній характеристиці: по-перше, він виступає оціночним нормативним стандартом поведінки сторін, по-друге – загальним принципом договірного права, який виконує аргументаційну, коригувальну та системоутворюючу функції.

Принцип лояльності у скандинавському праві функціонує у взаємозв'язку з принципами пропорційності, справедливості, розумності та заборони зловживання правом. Пропорційність виступає універсальним критерієм оцінки належності поведінки сторін і меж втручання у договірну автономію. Заборона зловживання правом інтегрується у зміст лояльності як її негативний прояв, а справедливість і розумність забезпечують ціннісне та практичне підґрунтя застосування цього принципу.

Принцип лояльності спрямований, насамперед, не на контроль змісту договору, а на оцінку поведінки сторін у процесі встановлення, виконання та припинення договірних відносин. Його зміст конкретизується через обов'язки інформування, співпраці, конфіденційності, мінімізації шкоди, утримання від недобросовісної конкуренції та врахування обґрунтованих очікувань контрагента.

У скандинавському праві принципи не мають самостійної юридичної сили, тому принцип лояльності реалізується через конкретні законодавчі норми, судову практику та вторинні (додаткові) договірні обов'язки. Судова практика відіграє ключову роль у розвитку принципу лояльності, оскільки саме суди формують критерії його застосування та визначають межі належної поведінки сторін.

Обсяг змісту принципу лояльності залежить від типу договору, тривалості правовідносин, професійного статусу сторін, рівня їхньої взаємної залежності, характеру ризиків та стадії договірного процесу. Найбільш активно принцип проявляється у довгострокових і кооперативних договорах, а також у ситуаціях економічної або інформаційної нерівності сторін.

Принцип лояльності у скандинавському договірному праві є гнучким, поведінково орієнтованим та системоутворюючим регулятивним механізмом, який забезпечує узгодження свободи договору з вимогами довіри, взаємної відповідальності

та захисту легітимних очікувань сторін. Попри відсутність єдиного кодифікованого закріплення, він фактично виконує роль універсального стандарту належної поведінки у договірних правовідносинах.

Принцип лояльності у скандинавському договірному праві – це загальний поведінковий принцип договірного права, що функціонує як скандинавська модифікація принципу добросовісності та визначає обов'язок сторін здійснювати свої договірні права й обов'язки з урахуванням легітимних очікувань, взаємної довіри, пропорційності та необхідності забезпечення справедливого балансу інтересів сторін.

РОЗДІЛ 2

ПРИНЦИП ДОБРОСОВІСНОСТІ НА СТАДІЯХ УКЛАДЕННЯ, ВИКОНАННЯ, ЗМІНИ ТА ПРИПИНЕННЯ ЦИВІЛЬНО-ПРАВОВОГО ДОГОВОРУ В УКРАЇНІ ТА СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇНАХ

2.1. Принцип добросовісності на стадії укладення цивільно-правового договору в Україні та скандинавських країнах

2.1.1. Принцип добросовісності на стадії укладення цивільно-правового договору в Україні

Укладення цивільно-правового договору є одним із базових юридичних фактів, з яким цивільне законодавство пов'язує виникнення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків сторін (п. 1 ч. 2 ст. 11 ЦК України) [137]. Через договір реалізується автономія волі учасників цивільних правовідносин, забезпечується динаміка майнових і немайнових прав, а також досягається рівновага приватних інтересів.

Відповідно до ст. 626 ЦК України договір визначається як домовленість двох або більше сторін, спрямована на встановлення, зміну або припинення цивільних прав та обов'язків, що підкреслює визначальну роль волевиявлення сторін у договірному механізмі [137]. Водночас волевиявлення не зводиться до формального обміну юридично значущими заявами, а передбачає наявність реального, узгодженого та добросовісно сформованого наміру досягти певного правового результату. Саме тому досягнення згоди між сторонами щодо змісту договору має оцінюватися не лише з позицій формальної відповідності вимогам закону, а й крізь призму принципу добросовісності, який вимагає чесності, відкритості та взаємної поваги інтересів контрагентів уже на стадії формування договірної волі.

У цьому зв'язку договір є укладеним за умови досягнення сторонами згоди щодо всіх істотних умов. До таких умов належать предмет договору, умови, що визначені законом як істотні або необхідні для договорів відповідного виду, а також інші умови, щодо яких за заявою хоча б однієї зі сторін має бути досягнуто згоди (ч. 1 ст. 638 ЦК України) [137].

Отже, стадія укладення договору є не лише технічною процедурою формування зобов'язання, а самостійною сферою правового регулювання, у межах якої принцип добросовісності визначає допустимі межі реалізації свободи волевиявлення сторін.

Процес укладення цивільно-правового договору охоплює сукупність взаємопов'язаних дій, спрямованих на досягнення згоди щодо істотних умов майбутнього зобов'язання. У доктрині цивільного права та в законодавстві (ч. 2 ст. 638 ЦК України) він традиційно включає стадії оферти, акцепту, а також переддоговірні переговори, що безпосередньо передують виникненню договірному зобов'язання [137].

Законодавець встановлює, що пропозиція укласти договір має містити істотні умови та виражати намір особи вважати себе зобов'язаною у разі її прийняття (ч. 2 ст. 641 ЦК України) [137], тоді як акцепт повинен бути повним і безумовним (ч. 1 ст. 642 ЦК України) [137]. Саме на цьому етапі відбувається інтенсивне узгодження правових, економічних і фактичних інтересів сторін, що зумовлює підвищену значущість стандартів належної поведінки ще до моменту формального укладення договору.

У цивілістичній доктрині переддоговірні відносини розглядаються як особливе цивільно-правове відношення, у межах якого належна поведінка сторін спрямована на укладення договору, а неналежна – визнається недобросовісною та може зумовлювати відповідальність (В. С. Карнаух) [46, с. 7]. Водночас не всі дії, що передують оферті, породжують договірні наслідки, однак матеріали переговорів можуть мати правове значення для тлумачення волі сторін відповідно до ст. 213 ЦК України (С. М. Бервено) [40, с. 184].

У доктрині цивільного права порядок укладення договору розглядається як складний, структурований процес, що має нормативно визначену внутрішню логіку. Так, С. О. Бородовський визначає порядок укладення цивільно-правового договору як передбачену правовими нормами юридично-логічну послідовність стадій встановлення цивільних прав і обов'язків, засновану на зустрічних діях сторін, спрямованих на узгодження змісту договору шляхом їх вільного волевиявлення [15, с. 7]. У цьому підході укладення договору постає не як одномоментний акт, а як процес поетапного формування договірної волі.

Вчений обґрунтовано наголошує, що способами укладення цивільно-правового договору є нормативно визначені дії, через які досягається вільне та взаємне узгодження волі сторін. Залежно від особливостей такого узгодження він розрізняє загальний і спеціальний порядки укладення договору. Загальний порядок реалізується через класичну конструкцію оферти та акцепту, закріплену у статтях 641–646 ЦК України, тоді як спеціальний порядок характерний для договорів, що укладаються з використанням особливих процедур, зокрема шляхом аукціону, конкурсу чи біржового способу [15, с. 7].

Окрему увагу в доктрині приділено судовому порядку укладення договору, який розглядається як самостійна стадія, що регулюється поєднанням матеріальних і процесуальних норм. Його специфіка полягає в тому, що волевиявлення сторін у такому разі набуває юридичної сили через судові рішення, яке замінює або доповнює волю сторін і вступає в дію з моменту набрання ним законної сили [15, с. 7].

Зазначений підхід має принципове значення для аналізу добросовісності на стадії укладення договору. Оскільки укладення договору є процесом, що складається з кількох стадій і може реалізовуватися в різних формах, вимоги добросовісної поведінки поширюються на кожен з них незалежно від конкретного способу укладення договору. Як у межах загального порядку (оферта – акцепт), так і в спеціальних процедурах або судовому порядку укладення договору, сторони зобов'язані діяти чесно, послідовно та з повагою до законних інтересів сторони.

Як слушно зауважує Н. В. Федорченко, договірна практика свідчить про існування ситуацій, у яких сторони здійснюють складні юридико-аналітичні дії на переддоговірній стадії, зокрема з'ясування правового статусу потенційного контрагента, його організаційно-правової форми, ділової репутації, фінансового стану, кредитної історії, наявності судових спорів та інших істотних обставин. Такі дії потребують значних витрат часу й ресурсів, а їх марність у разі безпідставної відмови від укладення договору з боку іншої сторони зумовлює постановку питання про переддоговірну відповідальність [130, с. 221].

У цьому контексті особливої ваги набуває принцип добросовісності як універсальний регулятор поведінки сторін на стадії переговорів. Недобросовісна відмова від укладення договору на завершальних етапах переговорів, коли інша

сторона обґрунтовано розраховувала на досягнення домовленості та понесла відповідні витрати, розглядається в доктрині як підстава для застосування компенсаційних механізмів. Саме з цих міркувань І. А. Діковська обґрунтовує доцільність виокремлення принципу повного відшкодування збитків, заподіяних недобросовісним веденням або перериванням переговорів, як самостійного елементу правового регулювання переддоговірних відносин [37, с. 56].

Окремий аспект переддоговірної добросовісності пов'язаний з обміном інформацією під час переговорів. Як зазначає Н. В. Федорченко, небезпека таких відносин полягає в тому, що сторони не лише погоджують умови майбутнього договору, а й розкривають інформацію, необхідну для його підготовки, яка може мати конфіденційний або комерційно чутливий характер. У разі якщо договір не був укладений, а передана інформація використовується на шкоду стороні, яка її розкрила, виникає потреба в ефективних юридичних засобах захисту [130, с. 221].

Логічним продовженням зазначеного підходу є висновок Т. В. Блашук про те, що в умовах цифровізації добросовісність набуває не лише поведінкового, а й процедурного виміру. На прикладі договорів про надання медичних послуг вчена обґрунтовує, що добросовісність проявляється через належне інформування сторони, коректне документування її волевиявлення, забезпечення усвідомленої згоди та дотримання вимог конфіденційності. Водночас юридичне значення мають не лише зміст переданої інформації, а й спосіб її фіксації та цифрової взаємодії між сторонами, оскільки саме вони впливають на допустимість доказів і визначення меж відповідальності учасників правовідносин. Такий підхід додатково підтверджує, що обов'язок діяти добросовісно на переддоговірній стадії охоплює не лише утримання від недобросовісного використання отриманої інформації, а й забезпечення належних гарантій її збереження та захисту [11, с. 34].

Таким чином, добросовісність у переддоговірних відносинах охоплює не лише поведінку, спрямовану на досягнення домовленості, а й обов'язок поважати інформаційну сферу контрагента.

Порівняльно-правовий аналіз свідчить, що переддоговірна відповідальність як форма реагування на недобросовісну поведінку сторін закріплена у праві багатьох європейських країн. Зокрема, у французькому праві відповідальність пов'язується з

самим фактом вступу сторін у переговори, які повинні вестися чесно й сумлінно. Французька судова практика визнає можливість настання відповідальності у разі безпідставного припинення переговорів, що досягли вирішальної стадії, що свідчить про поширення дії принципу добросовісності на переддоговірну сферу [130, с. 222].

У цивільному праві України, як слушно зазначає Н. В. Федорченко, відсутня спеціальна норма, яка б прямо встановлювала обов'язок добросовісної поведінки потенційних контрагентів у переддоговірних відносинах. Водночас такий обов'язок впливає із загальних засад цивільного законодавства, закріплених у ст. 3 ЦК України, а також зі змісту ч. 3 ст. 509 ЦК України, відповідно до якої зобов'язання має ґрунтуватися на засадах добросовісності, розумності та справедливості [130, с. 222]. Саме ці положення створюють нормативну основу для доктринального обґрунтування переддоговірної відповідальності в національному праві.

У цьому зв'язку заслуговує на увагу пропозиція В. О. Горєва щодо доцільності законодавчого закріплення у главі 53 ЦК України загального юридичного обов'язку добросовісної поведінки під час переговорів при укладенні договору, а також цивільної відповідальності за його порушення у вигляді компенсації витрат, понесених добросовісною стороною, і втраченої можливості укласти аналогічний договір з третьою особою [29, с. 8].

Подальший розвиток цієї ідеї спостерігається у працях, присвячених аналізу зловживання правом у переддоговірних відносинах. Так, Н. В. Федорченко та В. Д. Примак обґрунтовують можливість кваліфікації недобросовісного затягування переговорів або безпідставної відмови від підписання договору як зловживання свободою договору, що за наявності відповідного наміру може спричиняти як майнову, так і немайнову (моральну) шкоду та породжувати деліктне зобов'язання [106, с. 263; 107, с. 76; 130, с. 224–225].

Заслуговує на увагу розуміння переддоговірної відповідальності, запропоноване В. С. Карнаухом, який визначає недобросовісну поведінку учасника переговорів як підставу виникнення переддоговірного компенсаційного правовідношення. Така поведінка може проявлятися у порушенні загального обов'язку добросовісного ведення переговорів, ухиленні від укладення договору, у тому числі шляхом недобросовісної відмови від переговорів, а також у невиконанні

переддоговірних обов'язків, установлених законом або переддоговірним правочином [46, с. 181]. При цьому вчений справедливо звертає увагу на те, що переддоговірні порушення можуть мати не лише умисний, а й необережний характер, коли недбала поведінка сторони формує у контрагента помилкове уявлення щодо умов договору та спонукає його до понесення витрат [46, с. 184].

Запропонована В. С. Карнаухом класифікація переддоговірних правовідносин дозволяє обґрунтувати їх самостійність у системі цивільного права. Зокрема, він розрізняє переддоговірні організаційні правовідносини, спрямовані на укладення договору, та переддоговірні компенсаційні правовідносини, які мають характер *sui generis* і пов'язані з відповідальністю особливого роду – *culpa in contrahendo* [46, с. 176]. Такий підхід узгоджується з європейськими модельними концепціями та підтверджує доцільність подальшого розвитку інституту переддоговірної відповідальності в українському праві крізь призму принципу добросовісності.

Таким чином, доктринальне розуміння порядку укладення договору як поетапного юридично значущого процесу додатково підтверджує висновок про те, що принцип добросовісності має регулятивне значення не лише в момент формального виникнення договору, а й упродовж усього договірному процесу, включно з переддоговірними переговорами, спеціальними процедурами та судовими механізмами формування договірних зобов'язань.

Чинне цивільне законодавство України не містить системного регулювання переддоговірних відносин, обмежуючись, зокрема, нормами про вирішення переддоговірних спорів (ст. 649 ЦК України) [137]. Проте загальні засади цивільного законодавства, зокрема принципи добросовісності, справедливості та розумності (ст. 3, ст. 13, ч. 3 ст. 509 ЦК України) [137], формують нормативні орієнтири для поведінки сторін уже на початковому етапі договірному процесу.

Отже, переддоговірні переговори не означають відсутність правового регулювання. Поведінка сторін на цій стадії підлягає оцінці з позицій добросовісності, а її порушення може мати самостійне юридичне значення.

Одним із ключових проявів принципу добросовісності на стадії укладення договору є обов'язок сторін надавати контрагенту повну, достовірну та своєчасну інформацію щодо істотних умов майбутнього договору та обставин, які можуть мати

вирішальне значення для прийняття рішення про його укладення. Утримання від розкриття такої інформації або навмисне замовчування істотних фактів позбавляє іншу сторону можливості сформулювати вільне та усвідомлене волевиявлення.

Цей стандарт поведінки має нормативне закріплення у спеціальних нормах ЦК України [137]. Так, у договорі купівлі-продажу продавець зобов'язаний попередити покупця про всі права третіх осіб на товар (ст. 659 ЦК України), у роздрібній купівлі-продажу – надати повну та достовірну інформацію про товар (ст. 700 ЦК України), у договорі дарування – повідомити про небезпечні властивості речі (ст. 721 ЦК України), а у договорі найму – про відомі недоліки чи особливі властивості речі (ст. 767 ЦК України).

Аналіз цих норм свідчить, що інформаційна чесність є системним проявом принципу добросовісності, а її порушення законодавець послідовно пов'язує з негативними правовими наслідками для недобросовісної сторони.

Тісно пов'язаною з обов'язком інформування є заборона введення контрагента в оману шляхом суперечливої або непослідовної поведінки. У судовій практиці та цивілістичній доктрині визнано, що дії сторони, які не відповідають її попереднім заявам, запевненням або поведінці, за умови, що інша сторона розумно покладалася на них, є проявом недобросовісності та суперечать чесній діловій практиці (доктрина *venire contra factum proprium*) [58, с. 20–21].

Подальший розвиток цього підходу в національному праві пов'язаний із закріпленням у ЦК України інституту запевнень щодо договору (ст. 650¹) [137]. Законодавець уперше на рівні кодифікованого акта прямо визнав юридичне значення інформації, яку сторона повідомляє контрагенту у зв'язку з укладенням, виконанням або припиненням договору, що знайшло відображення у статті 650¹ ЦК України. Відповідно до частини першої цієї статті сторони договору можуть погодити перелік запевнень, які надаються однією або обома сторонами щодо обставин, що мають істотне значення для договірних відносин [137]. Такий підхід засвідчує нормативне визнання того, що процес формування договірної волі неминує пов'язаний з обміном інформацією, достовірність якої є визначальною для прийняття рішення про вступ у договір.

Закріплюючи інститут запевнень щодо договору, законодавець фактично конкретизував принцип добросовісності у сфері договірних і переддоговірних відносин. Частина друга ст. 650¹ ЦК України встановлює, що сторона, яка умисно або з необережності надала іншій стороні неправдиві запевнення про обставини, що мають значення для укладення, виконання або припинення договору, зобов'язана відшкодувати збитки стороні, яка розумно покладалася на такі запевнення, якщо інше не передбачено договором [137]. Таким чином, недостовірність інформації, що надається контрагенту, розглядається законодавцем як порушення належного стандарту поведінки сторони у договірному процесі.

Запровадження зазначеної норми свідчить про відхід від суто формального розуміння свободи договору та перехід до її матеріального наповнення через вимогу добросовісної поведінки. Інститут запевнень щодо договору спрямований на захист довіри сторони, яка, формуючи своє волевиявлення, покладається на повідомлені їй фактичні обставини. У цьому аспекті ст. 650¹ ЦК України тісно пов'язана з принципом добросовісності як загальною засадою цивільного законодавства (п. 6 ст. 3 ЦК України) [137], оскільки покладає на сторону обов'язок діяти чесно, відкрито та з урахуванням законних інтересів контрагента.

Отже, норма про запевнення щодо договору виступає не лише спеціальним механізмом договірної відповідальності, а й інструментом реалізації принципу добросовісності на стадії укладення цивільно-правового договору та його спрямованість на захист довіри контрагента вже на стадії формування договірної волі.

Таким чином, укладення цивільно-правового договору слід розглядати як поетапний, юридично значущий процес, у межах якого принцип добросовісності виконує системоутворюючу функцію. Він визначає допустимі межі реалізації свободи договору, поширюється на всі стадії договірного процесу – від переговорів до формального виникнення зобов'язання – та забезпечує захист легітимних очікувань сторін. Переддоговірна відповідальність за недобросовісну поведінку, хоча й не має в українському праві комплексного нормативного закріплення, обґрунтовується як загальними засадами цивільного законодавства, так і спеціальними механізмами, зокрема інститутом запевнень щодо договору, що свідчить про поступовий розвиток матеріального розуміння добросовісності у національному договірному праві.

2.1.2. Принцип добросовісності на стадії укладення цивільно-правового договору в скандинавських країнах

Укладення договору у скандинавських країнах традиційно розглядається як процес взаємодії сторін, що включає переговори, обмін інформацією та формування обґрунтованих очікувань. Як зазначає Т. В. Блащук, навіть у сферах, пов'язаних із наданням суспільно значущих послуг, договірні механізми відіграють важливу регулятивну роль. Зокрема, для скандинавської моделі характерне поєднання публічного фінансування з договірними інструментами регулювання, що функціонують на регіональному та місцевому рівнях і передбачають допуск приватних надавачів послуг до використання публічних коштів за умови дотримання прозорих вимог, акредитаційних критеріїв та встановлених договором механізмів контролю [10, с. 35]. Такий підхід свідчить про те, що формування обґрунтованих очікувань сторін, належне інформування та взаємна довіра розглядаються не лише як етичні засади договірної взаємодії, а й як необхідні передумови ефективного функціонування договірних механізмів у сучасному правовому регулюванні.

Принцип свободи договору виступає вихідним і визначальним, однак його реалізація обмежується стандартом добросовісності, який поширюється не лише на стадії виконання, зміни та припинення, а й на стадію укладення договору [61, с. 256–266].

Центральними інститутами, через які реалізується принцип добросовісності на переддоговірній стадії в скандинавських країнах, є доктрина *culpa in contrahendo* (відповідальність за вину при укладенні договору) та концепція *loyalitetssplikt, lojalite* (обов'язок лояльності). Ці правові конструкції забезпечують захист довіри сторін у процесі переговорів, встановлюють межі допустимої поведінки та визначають підстави для відшкодування збитків у разі недобросовісних дій на етапі, що передуює укладенню договору [177, с. 1–2; 217, с. 13–26].

Законодавчою основою регулювання виступають статті 33 та 36 національних законів про договори Скандинавських країн, які функціонують як широкі «генеральні клаузули» добросовісності та справедливості (*general clauses*), що дозволяють судам коригувати договірні наслідки у випадках несправедливої або нелояльної поведінки

під час переговорів [180–181]. Ці положення створюють нормативний каркас для застосування принципу добросовісності, хоча їх конкретна інтерпретація та застосування варіюються між національними юрисдикціями.

Стаття 33 законів про договори встановлює загальний принцип тлумачення договорів відповідно до вимог добросовісності. Це положення функціонує як інтерпретаційний інструмент, що дозволяє судам враховувати принцип добросовісності при з'ясуванні змісту договірних умов та заповненні прогалів у договорі. Хоча стаття 33 безпосередньо стосується тлумачення вже укладених договорів, доктрина та судова практика поширюють її дію на переддоговірну стадію, використовуючи як нормативну основу для оцінки поведінки сторін під час переговорів [200, с. 21–23].

Стаття 36 законів про договори має більш пряме значення для регулювання переддоговірних відносин. Це положення надає судам повноваження змінювати або визнавати недійсними договірні умови, які є несправедливими (*urimelig, oskälig*) або суперечать добросовісності (*tro og love, god tro*). Стаття 36 формулює широку дискреційну норму, що дозволяє судовому розгляду враховувати: 1) зміст договору; 2) обставини його укладення; 3) подальші обставини; 4) інші істотні фактори [200, с. 24–25].

Ключовою особливістю статті 36 є її застосовність до оцінки поведінки сторін на переддоговірній стадії. Суди використовують це положення для коригування договірних наслідків у випадках, коли переговорний процес характеризувався нерозумною або нелояльною поведінкою однієї зі сторін. Таким чином, стаття 36 функціонує як коригуючий механізм (*corrective mechanism*), що забезпечує справедливість договірних відносин з урахуванням переддоговірної поведінки сторін [200, с. 24–25].

Важливо відзначити, що статті 33 та 36 не містять детальної регламентації переддоговірних обов'язків та не визначають конкретних підстав відповідальності за порушення принципу добросовісності на стадії переговорів. Ці положення є «генеральними клаузулами» (*general clauses*), що надають судам широку дискрецію в оцінці конкретних обставин справи та застосуванні принципу добросовісності з урахуванням контексту переговорів [184, с. 14; 200, с. 24–25].

Скандинавська модель регулювання переддоговірних відносин характеризується особливим співвідношенням законодавчих норм та судової практики. На відміну від континентальних правових систем, де принцип добросовісності часто деталізований у кодифікованих актах, скандинавський підхід надає судам значну роль у конкретизації змісту та меж застосування цього принципу [184, с. 14–19; 217].

Судова практика скандинавських країн розвинула систему критеріїв для застосування статей 33 та 36 до переддоговірних відносин. Зокрема, суди враховують: 1) стадію переговорів, на якій виникла спірна ситуація; 2) характер та інтенсивність переговорного процесу; 3) обґрунтованість очікувань сторін щодо укладення договору; 4) наявність спеціальних знань або інформації у однієї зі сторін; 5) характер порушення обов'язку добросовісності [214; 217].

Відправною точкою скандинавського договірного права є правило, відповідно до якого кожна сторона має право вільно вступати в переговори та припиняти їх без настання відповідальності, а витрати, понесені у процесі переговорів, кожна сторона несе самостійно. Це правило чітко простежується, зокрема, у доктрині та судовій практиці. Водночас така свобода не є абсолютною, оскільки вона обмежується принципом лояльності, який набуває особливого значення у міру розвитку переговорів [205].

Істотне значення для оцінки наявності нелояльної поведінки має ступінь просування переговорного процесу. Зі зростанням інтенсивності та тривалості переговорів, а також із наближенням сторін до досягнення домовленості, посилюється взаємний обов'язок лояльної поведінки. Чим більше визначеними стають умови майбутнього договору та чим обґрунтованими є очікування сторін щодо його укладення, тим вищими є вимоги до узгодженості, послідовності та чесності їх дій [205].

Отже, принцип добросовісності постає не як абстрактна етична вимога, а як динамічний юридичний стандарт, зміст якого змінюється залежно від розвитку договірного процесу.

У контексті переддоговірних відносин обов'язок лояльності виконує кілька функцій. По–перше, він встановлює стандарт поведінки сторін під час переговорів, вимагаючи чесності, відкритості та врахування інтересів контрагента. По–друге, він

створює правову підставу для відповідальності за недобросовісну поведінку на стадії, коли формальні договірні зобов'язання ще не виникли. По-третє, він забезпечує захист довіри (*trust protection*), яка є необхідною передумовою ефективного функціонування договірних відносин [173; 177].

Важливою особливістю скандинавської концепції лояльності є її зв'язок з принципом *tro og love* (добросовісність, буквально «віра та обіцянка»), який має глибоке історичне коріння в скандинавській правовій культурі. Цей принцип підкреслює значення слова та обіцянки в комерційних відносинах і встановлює високі стандарти чесності та надійності в діловому обороті [220, с. 190–208].

Зміст обов'язку лояльності на переддоговірній стадії конкретизується через систему конкретних обов'язків, які виникають у сторін переговорів. Скандинавська доктрина та судова практика виділяють кілька основних елементів цього обов'язку.

Обов'язок розкриття інформації (duty of disclosure, oplysningsplikt) є одним з найважливіших елементів обов'язку лояльності. Такий обов'язок інформування існує вже на стадії переговорів до його укладення (рішення ККО 1993:130, ККО 2007:72, ККО 2008:91 Верховного суду Фінляндії, NJA 1978 р. 147 та NJA 1990 р. 745 Верховного суду Швеції). Нерідко обов'язок добровільно інформувати про зміст договору прямо передбачений законом (наприклад, глава 5 § 13 Закону про захист прав споживачів і глава 2 § 17 Кодексу про нерухомість). Тобто ці рішення та норми відображають принцип лояльності [220, с. 190–208].

Сторони переговорів зобов'язані повідомляти одна одну про істотні обставини, які можуть вплинути на рішення про укладення договору або на його умови. Цей обов'язок не є абсолютним і обмежується інформацією, яка є істотною для іншої сторони та яка не може бути отримана нею самостійно з розумними зусиллями. Обсяг обов'язку розкриття інформації залежить від таких факторів: характеру договірних відносин, ступеня професійності сторін, наявності спеціальних знань у однієї зі сторін, характеру інформації тощо. У відносинах між професійними учасниками обороту обов'язок розкриття інформації є більш обмеженим, ніж у відносинах за участю споживачів або інших слабких сторін [178, с. 36–45; 215, с. 224–232; 225, с. 51–57].

У практиці Верховного суду Швеції (HD) питання обов'язку розкриття інформації неодноразово було предметом розгляду. Зокрема, у справі NJA 1963 s. 105,

що стосувалася призначення шведського підприємця виконавчим директором колумбійської компанії, суд визнав наявність переддоговірного обов'язку інформування. Представник компанії, усвідомлюючи ймовірність незатвердження трудового контракту загальними зборами, не повідомив про це у надісланій телеграмі. Суд фактично підтвердив, що принцип лояльності охоплює вимогу надання коректної та повної інформації у процесі переговорів. У справі NJA 1990 s. 745 Верховний суд зазначив, що обов'язок відшкодування шкоди може виникати в разі ненадання контрагенту інформації «про обставини, які мають значення для укладення договору». Незважаючи на те, що в конкретному випадку відшкодування присуджено не було, суд підкреслив існування обов'язку своєчасно повідомити сторону, з якою ведуться переговори, якщо стає очевидним, що договір не буде укладено [173, с. 96].

У літературі скандинавських країн також згадується ситуація з продажем будинку. Якщо покупець повідомив, що купує нерухомість через заплановане будівництво нової залізничної лінії, продавець зобов'язаний повідомити його, якщо йому відомо, що ці плани остаточно скасовано до укладення договору. У разі неповідомлення покупець не буде пов'язаний договором. Водночас продавець не зобов'язаний інформувати покупця, якщо він лише сумнівається у тому, що залізницю буде збудовано [184, с. 12–19].

Наведена практика Верховного суду Швеції засвідчує, що обов'язок розкриття інформації у переддоговірних відносинах має ситуативний і оціночний характер та визначається з урахуванням конкретних обставин справи. Водночас вона не формулює універсального критерію для відмежування допустимої поведінки сторін від порушення принципу лояльності. Саме у цій площині постає питання про межі переддоговірної свободи та допустимість стратегічної поведінки сторін, що потребує доктринального осмислення.

У юридичній літературі зроблено висновок, що відмежування правомірної переговорної тактики від недобросовісної поведінки становить складну оціночну проблему. Обов'язок розкриття інформації не означає необхідності повідомляти контрагента про всі без винятку обставини, що стосуються можливого договору. Досягнення максимально вигідних умов є допустимим проявом автономії волі сторін,

однак така поведінка не повинна переходити межі лояльності та добросовісності [175, с. 701].

Таким чином, сторони договору мають загальний обов'язок враховувати інтереси одна одної як на стадії укладення, так і на стадії його виконання. На цьому акцентував увагу фінський професор Л. Такселл, який у 1972 році характеризував договір як форму співпраці між сторонами, підкреслюючи, що підхід *lojalitet* акцентує довірчий характер договірних відносин [222].

Обов'язок утримуватися від оманливих дій (duty to refrain from misleading conduct) передбачає заборону надання неправдивої інформації, створення хибних уявлень про наміри або можливості, використання оманливих прийомів ведення переговорів. Цей обов'язок має абсолютний характер і не залежить від стадії переговорів або характеру відносин між сторонами [162; 214; 217].

Наприклад, перша справа Верховного суду Норвегії, що мала справжнє загальне значення, у якій споживач успішно послався на § 36, була вирішена 22 березня 2013 року. Ця справа стосувалася інвестиційних послуг для споживачів. Банк продав своєму клієнтові так звану індексовану облігацію за рахунок кредиту, наданого тим самим банком. Поєднання відсотків за кредитом, банківських комісій та досить невизначеної прибутковості облігації робило цю інвестицію ризикованою. Верховний суд у рішенні Великої палати одноголосно постановив, що договір не є недійсним за § 36 лише через відсутність балансу між зобов'язаннями сторін. Водночас підставою для визнання договору недійсним стала недостатня та частково неправильна інформація, надана банком щодо ризику втрат, пов'язаних із цією операцією. Суд установив, що якби банк надав більш повну та правдиву інформацію, споживач не уклав би цей договір. При цьому, Верховний суд зосередився саме на праві споживача отримати достатню і достовірну інформацію. Суд навіть послався на Директиву про несправедливі умови – фактично вперше як на додатковий аргумент. З огляду на вирішальне значення недостатньої та частково неправильної інформації, аналогічного результату, ймовірно, можна було б досягти й на підставі § 33 – «малої загальної застережної норми» (на яку споживач, однак, не посилався) [184, с. 16–18].

Обов'язок добросовісного ведення переговорів (duty to negotiate in good faith) вимагає від сторін вести переговори з наміром досягти домовленості, якщо такий намір

було виражено або якщо з обставин справи випливає, що переговори ведуться з метою укладення договору. Цей обов'язок не означає, що сторона позбавлена права припинити переговори, але вимагає, щоб таке припинення було обґрунтованим і здійснювалося з урахуванням інтересів іншої сторони [214; 217; 220].

Обов'язок конфіденційності (duty of confidentiality) передбачає заборону розголошення або використання інформації, отриманої під час переговорів, з метою, не пов'язаною з укладенням договору. Цей обов'язок зберігається навіть після припинення переговорів і незалежно від того, чи був укладений договір [177].

Одним з найбільш складних питань у доктрині переддоговірної відповідальності є визначення моменту, з якого виникає обов'язок лояльності між сторонами переговорів. Скандинавська практика виходить з того, що не всі переговорні контакти породжують правові обов'язки; обов'язок лояльності виникає лише на певній стадії переговорного процесу. Визначення цієї стадії здійснюється судом на основі оцінки всіх обставин справи. Скандинавська доктрина виділяє кілька критеріїв, які використовуються для встановлення моменту виникнення обов'язку лояльності.

Інтенсивність переговорів оцінюється через такі показники, як тривалість переговорного процесу, кількість зустрічей та обміну інформацією, ступінь деталізації обговорюваних умов договору. Чим більш інтенсивними та тривалими є переговори, тим вірогідніше виникнення обов'язку лояльності [162; 214].

Конкретність переговорів визначається ступенем узгодженості істотних умов майбутнього договору. Якщо сторони досягли згоди з основних питань і обговорюють лише деталі, це свідчить про високу ймовірність укладення договору та, відповідно, про виникнення обов'язку лояльності [162; 214].

Обґрунтованість очікувань щодо укладення договору оцінюється з позиції розумної особи в аналогічних обставинах. Якщо поведінка однієї зі сторін створює у іншої сторони обґрунтовані очікування щодо укладення договору, це може бути підставою для визнання виникнення обов'язку лояльності [162; 214].

Договір не виникає в «порожньому просторі». Навпаки, навколо нього існують обставини та події, що мають юридичне значення. Отже, підґрунтя легітимних очікувань базується не лише на самому договорі, оскільки договір також ґрунтується

на цих очікуваннях. Іншими словами, принцип лояльності заповнює простір навколо (письмового) договору при визначенні прав і обов'язків сторін. Це означає також, що легітимні очікування існують уже до укладення договору. Приклади можна знайти в практиці Верховного суду Фінляндії (ККО 1984 II 181), а також у законодавстві Фінляндії. Наприклад, страховий договір вважається чинним у тому розумінні, яке страхувальник сформував на підставі отриманої інформації, якщо страховик або його представник не надали необхідної інформації чи надали її неправильно під час маркетингу страхування (ст. 9.1 Закону про страхові договори) [220].

Таким чином, оцінка обґрунтованості очікувань крізь призму поведінки сторін неминуче виводить дослідження за межі суто формального моменту укладення договору та зумовлює необхідність врахування ширшого контексту взаємодії, у якому ці очікування виникають і набувають юридичного значення.

У ситуації, коли сторони очікують, що все «відбудуватиметься як зазвичай», вони можуть узагалі не укладати письмового договору. Це можливо тоді, коли між сторонами вже існувала тривала взаємодія, яка створила впевненість у продовженні звичних практик. Повторюваність певних подій формує очікування. Комерційні та інші звичаї мають подібний ефект. Якщо довіра сторони ґрунтується на очікуваннях, що випливають із взаємодії сторін або з торгових звичаїв, принцип лояльності пропонує метод забезпечення гнучкості під час укладання договору. Оскільки зміст договору часто може бути визначений через такі очікування, не завжди необхідно укладати надзвичайно деталізований договір без прогалин. Фактично, якщо сторони довіряють одна одній і розуміють, як розвиватимуться події, письмовий договір може бути навіть непотрібним [220].

Принцип лояльності можна розглядати як правову основу захисту легітимних очікувань, що виникають поза межами самого договору. Таким чином, він «заповнює порожній простір» навколо договору та робить договірні відносини більш гнучкими. І під час тлумачення договору можуть враховуватися такі очікування, що ґрунтуються на реальності, яка його оточує. Саме це відбулося в рішенні ККО 1992:50 Верховного суду Фінляндії, коли суд визнав, що банк мав розуміти уявлення клієнтів, які ґрунтувалися на загальних очікуваннях щодо такого виду кредитів. Через таке тлумачення, пов'язане з принципом лояльності, досягається більша гнучкість [220].

Здійснення підготовчих дій до виконання майбутнього договору (наприклад, замовлення матеріалів, найм персоналу, резервування виробничих потужностей) свідчить про серйозність намірів сторін та може бути фактором, що вказує на виникнення обов'язку лояльності [214; 217; 220].

Важливо підкреслити, що жоден з цих критеріїв не є вирішальним сам по собі, тому суд оцінює всю сукупність обставин справи для визначення моменту виникнення обов'язку лояльності. Цей підхід відображає гнучкість скандинавської правової системи та її орієнтацію на справедливе вирішення конкретних спорів з урахуванням усіх релевантних факторів.

Значну увагу в скандинавській правничій доктрині приділяють дослідженню взаємозв'язку принципу лояльності (добросовісності) та гнучкості договірного регулювання. Як зазначають П. Сунд-Норргорд, А. Колехмайнен та О.-А.Сухонен, принцип лояльності у договірному праві скандинавських країн виконує не лише коригувальну функцію на стадії виконання зобов'язань, але й відіграє ключову роль у формуванні моделі договірного регулювання на етапі його укладення, зумовлюючи вибір між жорсткими та гнучкими конструкціями залежно від характеру правовідносин і очікувань сторін [220]. На думку вчених, якщо сторони орієнтовані передусім на розподіл ризиків і прагнуть максимальної правової визначеності, оптимальною може бути модель детально структурованого («повного») договору [220]. Такий підхід типовий для короткострокових відносин між контрагентами, які не пов'язані попереднім досвідом співпраці, не мають достатнього рівня взаємної довіри та діють у відносно стабільному економічному й правовому середовищі. У цих умовах принцип добросовісності реалізується через чіткість формулювань, прозорий розподіл відповідальності та передбачуваність правових наслідків.

Натомість у довгострокових відносинах, особливо в умовах нестабільності або динамічних змін ринку, надмірна деталізація та жорсткість договірних положень можуть ускладнювати реалізацію спільного проєкту. У таких випадках фактичне функціонування співпраці нерідко передбачає відступ від буквального тлумачення тексту договору, що свідчить про потребу у більш гнучких конструкціях. З огляду на це, добросовісність проявляється у здатності сторін передбачити механізми адаптації

зобов'язань до змін обставин, а також у готовності вирішувати спірні питання шляхом переговорів, а не через формальне застосування санкцій.

Крім того, у багатьох випадках укладення абсолютно «повного» договору є практично неможливим: по–перше, через надмірні транзакційні витрати, пов'язані з передбаченням і нормативним закріпленням усіх потенційних ситуацій; по–друге, через об'єктивну неможливість повного прогнозування майбутніх подій. За таких умов більш економічно та функціонально доцільним може бути укладення гнучкого договору, який передбачає механізми зміни або уточнення умов у процесі його виконання. Для сторін, зацікавлених у тривалій співпраці, збереження договірного зв'язку та досягнення компромісних рішень зазвичай становлять більшу цінність, ніж формальне наполягання на первісних положеннях.

Водночас вибір між гнучкою та жорсткою моделлю договірної регулювання не може бути універсальним і залежить від конкретної ситуації, зокрема від рівня взаємної довіри, спільності стратегічних цілей і ризику потенційних конфліктів. За наявності довіри та спільної орієнтації на результат гнучкість виступає інструментом ефективної реалізації принципу добросовісності. Якщо ж існують суттєві сумніви щодо надійності контрагента або високий ризик опортуністичної поведінки, доцільнішою може бути модель короткострокового договору з чітко сформульованими умовами відповідальності та механізмами захисту прав.

Отже, ключова складність договірної конструювання у світлі принципу добросовісності полягає у знаходженні оптимального балансу між правовою визначеністю (безпекою) та гнучкістю. Саме цей баланс дозволяє забезпечити водночас передбачуваність правових наслідків і здатність договірної регулювання адаптуватися до змін, що є особливо характерним для скандинавської правової традиції з її акцентом на розумність, співпрацю та справедливість у приватноправових відносинах [220, с. 190–208].

Переддоговірна відповідальність у скандинавських країнах визнається як виняток із загального правила свободи переговорів. Вона виникає у випадках, коли поведінка сторони під час переговорів є нелояльною, нечесною або вводить іншу сторону в оману. Предметом правової реакції є не сам факт припинення переговорів або неукладення договору, а зловживання свободою переговорів, що порушує

легітимні очікування контрагента. У доктрині така відповідальність описується через концепцію *culpa in contrahendo* [205].

У доктрині та судовій практиці переддоговірна відповідальність пов'язується з обмеженим колом типових ситуацій, у яких реалізація свободи переговорів набуває ознак недобросовісності. По–перше, на початковій стадії переговорів відповідальність можлива у разі замовчування стороною істотної інформації, яка об'єктивно впливає на можливість укладення договору, якщо інша сторона, не володіючи цією інформацією, понесла витрати у процесі переговорів. По–друге, під час самого переговорного процесу недобросовісною може визнаватися стратегія свідомого затягування переговорів або нав'язування контрагенту надмірних і коштовних підготовчих дій з метою отримання вигідніших пропозицій від третіх осіб. По–третє, підстави для відповідальності виникають у випадках продовження переговорів, які стали об'єктивно безперспективними, зокрема якщо сторона вже прийняла рішення укласти договір з іншим контрагентом, але приховує це. Водночас ведення паралельних переговорів із кількома потенційними контрагентами саме по собі, за загальним правилом, не породжує переддоговірної відповідальності та оцінюється з урахуванням усталеної ділової практики відповідної сфери [205].

Першим рішенням Верховного суду у скандинавській традиції, в якому було фактично застосовано переддоговірну відповідальність, вважається справа Швеції в Колумбії (NJA 1963 р. 105). У цій справі особа, покладаючись на оманливу заяву про працевлаштування, звільнилася з роботи у Швеції та виїхала до Колумбії; після того як необхідний дозвіл на працевлаштування не було отримано, компанія була притягнута до відповідальності за витрати, понесені цією особою [205].

Окремого аналізу потребує значення листів про наміри. Сам факт укладення листа про наміри не є автоматичною підставою для виникнення переддоговірної відповідальності, однак він може свідчити про досягнення переговорів такої стадії, на якій у сторін виникає обґрунтований обов'язок лояльної поведінки та взаємного врахування інтересів. Порушення цього обов'язку, зокрема шляхом використання отриманої в ході переговорів інформації без реального наміру укласти договір, може зумовити застосування компенсаційних механізмів.

Особливістю скандинавської судової практики є обережний підхід до присудження відшкодування збитків за недобросовісну поведінку на переддоговірній стадії. Суди виходять з того, що переговори за своєю природою передбачають можливість їх припинення без укладення договору, і лише кваліфіковано неетична поведінка (*qualified unethical conduct*) може бути підставою для відповідальності. Цей підхід відображає баланс між захистом довіри сторін та збереженням свободи договору, включаючи свободу відмовитися від укладення договору. Доктрина *culpa in contrahendo* є центральним інститутом, через який реалізується принцип добросовісності на переддоговірній стадії в скандинавських правових системах. Ця доктрина встановлює відповідальність за недобросовісну поведінку під час переговорів, навіть якщо договір не був укладений або був укладений з дефектами [217].

У скандинавському праві *culpa in contrahendo* розглядається як узагальнююча категорія (*umbrella term*), що охоплює різні види недобросовісної поведінки на стадії укладення договору. До таких видів належать: 1) надання неправдивої або оманливої інформації; 2) приховування істотних обставин, про які інша сторона повинна бути поінформована; 3) недобросовісне припинення переговорів на пізній стадії; 4) укладення договору з особою, яка не має повноважень або дієздатності; 5) порушення конфіденційності інформації, отриманої під час переговорів [162; 214].

Важливою особливістю скандинавської інтерпретації *culpa in contrahendo* є її зв'язок з концепцією обов'язку лояльності, яка розглядається як більш широка правова категорія, що охоплює не лише переддоговірні, а й договірні та післядоговірні відносини [177; 220]. Такий підхід означає, що переддоговірна відповідальність не сприймається як ізольований інститут, а інтегрується у загальну систему нормативних вимог до поведінки сторін у приватноправових відносинах. Відтак питання меж свободи ведення переговорів та підстав відповідальності за її зловживання вирішується через призму балансу між автономією волі та лояльністю як структурним принципом договірного права.

Скандинавська доктрина та судова практика виробили систему умов (*prerequisites*), за наявності яких виникає відповідальність за порушення принципу добросовісності на переддоговірній стадії. Ці умови формують структуру аналізу, яку

застосовують суди при розгляді позовів про відшкодування збитків, завданих недобросовісною поведінкою під час переговорів.

Перша умова – досягнення переговорами стадії, на якій виникає обов'язок лояльності між сторонами. Не всі переговорні контакти породжують правові обов'язки; обов'язок лояльності виникає лише тоді, коли переговори досягли достатнього ступеня інтенсивності та конкретності, що створює обґрунтовані очікування щодо можливості укладення договору [162; 214]. Визначення цієї стадії є питанням факту, яке вирішується судом з урахуванням усіх обставин справи, включаючи тривалість переговорів, обмін проектами договору, здійснення підготовчих дій тощо.

Друга умова – порушення обов'язку лояльності винною поведінкою однієї зі сторін. Порушення може виражатися в активних діях (надання неправдивої інформації, недобросовісне припинення переговорів) або в бездіяльності (приховування істотних обставин, нерозкриття інформації, яка повинна бути повідомлена) [162; 214]. Важливо, що скандинавська практика вимагає наявності вини (*culpa*) у формі умислу або необережності; об'єктивна відповідальність на переддоговірній стадії, як правило, не визнається.

Третя умова – наявність обґрунтованої довіри (*justified reliance, befogad tillit*) потерпілої сторони щодо укладення договору або щодо певних обставин, які виявилися неправдивими. Ця умова відображає захисну функцію доктрини *culpa in contrahendo*: відповідальність виникає не просто за недобросовісну поведінку, а за порушення довіри, на яку інша сторона мала право розраховувати [162; 214]. Обґрунтованість довіри оцінюється об'єктивно, з позиції розумної особи в аналогічних обставинах.

Четверта умова – причинний зв'язок між порушенням обов'язку лояльності та збитками, завданими потерпілій стороні. Потерпіла сторона повинна довести, що збитки виникли саме внаслідок недобросовісної поведінки контрагента під час переговорів [162; 214]. Тягар доказування всіх умов відповідальності покладається на позивача, що відображає загальний принцип розподілу тягара доказування в цивільному процесі.

Питання обсягу відшкодування збитків за порушення принципу добросовісності на переддоговірній стадії є одним з найбільш дискусійних у скандинавській доктрині. Центральна проблема полягає в розмежуванні двох видів інтересу потерпілої сторони: *негативного інтересу* (*negative interest, det negative kontraktsinteresse*) та *позитивного інтересу* (*positive interest, det positive kontraktsinteresse*).

Негативний інтерес охоплює збитки, які виникли внаслідок участі в переговорах, що не призвели до укладення договору або призвели до укладення недійсного договору. До таких збитків належать витрати на ведення переговорів, підготовку документації, експертизи, а також упущена вигода від неукладення інших (альтернативних) договорів (*opportunity costs*). Відшкодування негативного інтересу спрямоване на повернення потерпілої сторони в положення, в якому вона перебувала б, якби не вступила в переговори. *Позитивний інтерес* охоплює вигоду, яку потерпіла сторона отримала б у разі належного виконання договору. Відшкодування позитивного інтересу спрямоване на забезпечення потерпілої сторони тією економічною позицією, яку вона мала б у разі укладення та виконання договору [162; 214].

Скандинавська доктрина та судова практика виходять з того, що за загальним правилом відповідальність за *culpa in contrahendo* обмежується відшкодуванням негативного інтересу. Це пояснюється тим, що на переддоговірній стадії сторони ще не пов'язані договірними зобов'язаннями, і тому відсутні підстави для захисту очікувань щодо виконання договору [162; 214]. Відшкодування позитивного інтересу можливе лише у виняткових випадках, коли поведінка порушника була особливо недобросовісною або коли договір фактично був укладений, але виявився недійсним з вини однієї зі сторін.

Важливою особливістю скандинавської практики є обмежувальний підхід до присудження відшкодування навіть негативного інтересу. Суди виходять з того, що переговори за своєю природою пов'язані з ризиком їх безрезультатного завершення, і цей ризик повинна нести кожна сторона. Лише кваліфіковано неетична поведінка (*qualified unethical conduct*), яка виходить за межі звичайної комерційної практики, може бути підставою для відшкодування збитків [162]. Цей підхід відображає

прагнення скандинавських правових систем зберегти баланс між захистом довіри та збереженням свободи договору, включаючи свободу припинити переговори.

Шведська модель регулювання переддоговірних відносин характеризується значною роллю судової практики та академічної доктрини в конкретизації змісту принципу добросовісності. На відміну від деяких інших скандинавських країн, де існують спеціальні законодавчі положення для окремих видів переддоговірних відносин, шведське право покладається переважно на загальні принципи та судові прецеденти. Центральним елементом шведської доктрини переддоговірної відповідальності є концепція обов'язку лояльності (*lojalitetsplik*), яка розглядається як загальний правовий принцип, що діє в усіх договірних та переддоговірних відносинах. У юридичній літературі в Швеції приділено значну увагу теоретичному обґрунтуванню цього принципу та визначенню його меж [155; 161; 170; 171; 173–174; 183; 195; 218].

Важливу роль у розвитку скандинавської доктрини переддоговірної відповідальності відіграло рішення Верховного суду Швеції NJA 1990 s. 745, яке стало орієнтиром для визначення умов виникнення обов'язку лояльності та підстав відповідальності за його порушення. Хоча конкретні обставини цієї справи не деталізовані в доступних джерелах, її значення для формування доктрини *culpa in contrahendo* у шведському праві визнається дослідниками. Загалом шведська судова практика характеризується обережним підходом до присудження відшкодування збитків за недобросовісну поведінку на переддоговірній стадії. Суди виходять з того, що лише кваліфіковано неетична поведінка (*kvalificerat oetiskt beteende*) може бути підставою для відповідальності. Цей підхід відображає прагнення зберегти баланс між захистом довіри та збереженням свободи договору.

Шведська доктрина також приділяє значну увагу питанню розмежування переддоговірної відповідальності та інших видів цивільно-правової відповідальності, зокрема деліктної відповідальності. Переддоговірна відповідальність розглядається як автономний інститут, який має власні підстави та умови виникнення. У шведській доктрині визнається, що сторона, яка вступає у переговори або продовжує їх без реального наміру укласти договір, може нести відповідальність за завдані контрагенту збитки. Такі ситуації кваліфікуються як деліктна або квазідоговірна відповідальність,

що впливає із загального принципу добросовісності (*good faith, lojalitet*). Судова практика виходить із того, що створення у контрагента обґрунтованих очікувань щодо укладення договору, за відсутності справжнього наміру його укласти, може бути розцінене як поведінка, несумісна з вимогами «*tro och heder*».

Таким чином, у Швеції переддоговірна відповідальність має похідний характер і формується через тлумачення загальних положень *Avtalslagen* у світлі принципу добросовісності.

Норвезька модель регулювання переддоговірних відносин характеризується особливим поєднанням договірних та деліктних підходів до визначення умов відповідальності. Норвезька доктрина визнає, що переддоговірні обов'язки можуть мати як договірну, так і деліктну природу, залежно від конкретних обставин справи [172; 184; 216]. Ця особливість норвезького підходу відображає більш широке розуміння джерел цивільно-правових обов'язків, яке не обмежується традиційною дихотомією договору та делікту. Норвезька доктрина визнає існування обов'язків, які виникають з особливих правовідносин (*special relationships*), до яких належать і переговорні відносини. Важливою особливістю норвезького права надання значення моменту виникнення переддоговірних обов'язків. Норвезькі суди та доктрина оцінюють, чи взяла на себе одна зі сторін переговорів специфічні обов'язки щодо іншої сторони, які виходять за межі загальних обов'язків учасників цивільного обороту. Наявність таких специфічних обов'язків може бути підставою для більш широкої відповідальності.

Норвезька практика також характеризується гнучким підходом до визначення обсягу відшкодування збитків. Залежно від кваліфікації переддоговірної відповідальності як договірної або деліктної, можуть застосовуватися різні правила щодо обсягу відшкодування, строків позовної давності та інших процесуальних питань.

Данська модель регулювання переддоговірних відносин характеризується значним впливом права публічних закупівель на загальну доктрину *culpa in contrahendo*. Данська правова доктрина приділяє значну увагу питанню співвідношення загальних принципів переддоговірної відповідальності та спеціальних

правил, що застосовуються в процедурах публічних закупівель [156; 158; 166; 203; 215; 224].

Процедури публічних закупівель в Данії регулюються спеціальним законодавством, яке встановлює детальні правила щодо поведінки замовників та учасників торгів на всіх стадіях процедури. Ці правила включають обов'язки щодо розкриття інформації, рівного ставлення до учасників, прозорості процедури тощо. Порухення цих обов'язків може призвести до відповідальності замовника перед учасниками торгів.

Данська доктрина обговорює питання про те, чи можуть принципи, розроблені в контексті публічних закупівель, застосовуватися до звичайних комерційних переговорів. Деякі дослідники вважають, що високі стандарти поведінки, встановлені для публічних закупівель, можуть слугувати орієнтиром для визначення змісту обов'язку добросовісності в приватноправових відносинах. У літературі також приділяється увага доктринальному питанню про правову природу переддоговірної відповідальності. Обговорюється, чи є ця відповідальність деліктною, договірною або автономною категорією. Різні підходи до цього питання мають практичні наслідки для визначення підстав відповідальності, обсягу відшкодування та процесуальних правил [203; 224].

Фінська модель регулювання переддоговірних відносин характеризується особливою увагою до скандинавської норми добросовісності (*Nordic good faith norm*), яка розглядається як специфічний правовий інститут, що відрізняється від континентальної концепції *bona fides*. Фінська доктрина підкреслює, що скандинавська норма добросовісності має більш конкретний та практичний характер порівняно з абстрактними формулюваннями континентального права. Вона орієнтована на захист довіри та забезпечення передбачуваності договірних відносин, а не на реалізацію абстрактних етичних принципів. Важливим елементом фінської доктрини є обов'язок розкриття істотної інформації (*duty to disclose essential matters*) на переддоговірній стадії. Фінське право виходить з того, що сторони переговорів зобов'язані повідомляти одна одну про обставини, які є істотними для прийняття рішення про укладення договору. Цей обов'язок розглядається як конкретизація загального принципу добросовісності [164; 177; 220; 222; 225].

Фінська доктрина також розрізняє обов'язок лояльності на переддоговірній стадії та обов'язок добросовісності при виконанні договору. Хоча обидва ці обов'язки є частиною загальної скандинавської договірної етики, вони мають різний зміст та різні правові наслідки. Обов'язок лояльності на переддоговірній стадії є більш обмеженим та орієнтованим на захист довіри, тоді як обов'язок добросовісності при виконанні договору передбачає більш широкі обов'язки співпраці та врахування інтересів контрагента [177; 220].

Ісландська модель регулювання переддоговірних відносин також визнає концепцію відповідальності за вину при укладенні договору (*culpa in contrahendo*), проте вона є менш систематизованою порівняно зі Швецією чи Норвегією. Так, в Ісландії переддоговірна відповідальність як правило не розглядається як окремий вид юридичної відповідальності. Найчастіше вона реалізується через позови про визнання договору недійсним або вимоги про відшкодування збитків на основі загальних норм цивільного права [185–186].

Спільні ознаки скандинавської моделі регулювання переддоговірних відносин: 1) концепція лояльності розглядається як фундаментальний принцип, що визначає стандарти поведінки на всіх стадіях договірних відносин, включаючи переддоговірну стадію; 2) гнучкий підхід до визначення умов відповідальності, за яким скандинавські правові системи керуються загальними принципами та судовою дискрецією, що дозволяє враховувати специфіку конкретних справ; 3) обережний підхід до присудження відшкодування збитків, тому лише кваліфіковано неетична поведінка може бути підставою для відповідальності на переддоговірній стадії; 4) баланс між захистом довіри та свободою договору є основною цінністю скандинавського договірного права; 5) правові системи спрямовані на захист обґрунтованих очікувань сторін переговорів, не обмежуючи при цьому їх право на припинення переговорів або відмову від укладення договору.

Попри значну спільність, між скандинавськими країнами існують певні відмінності в підходах до регулювання переддоговірних відносин.

Доктринальна основа відповідальності варіюється між країнами. Швеція покладається переважно на концепцію обов'язку лояльності та судову практику. Норвегія визнає можливість поєднання договірних та деліктних підходів. Данія

приділяє значну увагу впливу права публічних закупівель на загальну доктрину. Ісландська правова наука менше фокусується на «обов'язку лояльності» (*loyalitetssplikt*) як самостійному інституті, надаючи перевагу категоріям «чесності» та «справедливості», закріпленими в законі. Фінляндія підкреслює специфіку скандинавської норми добросовісності.

Роль законодавства та судової практики також відрізняється. У Швеції судова практика відіграє більш значну роль у формуванні доктрини переддоговірної відповідальності. У Данії більша увага приділяється спеціальному законодавству, зокрема в сфері публічних закупівель.

Обсяг обов'язку розкриття інформації може варіюватися залежно від національної практики. Фінське право традиційно визнає більш широкий обов'язок розкриття істотної інформації порівняно з іншими скандинавськими країнами.

2.2. Значення принципу добросовісності на стадії виконання цивільно-правового договору в Україні та скандинавських країнах

2.2.1. Значення принципу добросовісності на стадії виконання цивільно-правового договору в Україні

Необхідність дослідження добросовісності на стадії виконання договору зумовлена тим, що саме на цьому етапі практично реалізується один із фундаментальних постулатів договірного права – *pacta sunt servanda* («договори повинні виконуватися»). Як зазначає З. В. Ромовська, цей принцип бере свій початок ще з римського права та відображає базове правило людського співжиття – обов'язок дотримуватися даного слова [116, с. 135]. Водночас сучасне розуміння виконання договору не зводиться лише до формального здійснення передбачених ним дій, а охоплює складний процес реалізації сторонами своїх прав та обов'язків відповідно до вимог добросовісності. Саме тому аналіз проявів принципу добросовісності на стадії виконання цивільно-правового договору потребує попереднього визначення структури самого процесу виконання зобов'язання. У цьому контексті найбільш обґрунтованою видається позиція Т. В. Боднар, яка розглядає виконання зобов'язання як послідовний

процес, що включає підготовчу (організаційну), основну (матеріальну) та заключну (техніко-юридичну) стадії [12, с. 195].

На підготовчій стадії боржник здійснює організаційні дії, спрямовані на забезпечення можливості фактичного передання виконаного. Це можуть бути, зокрема, підготовка продукції до відвантаження, її пакування, навантаження на транспортний засіб, оформлення супровідних документів. На основній стадії відбувається безпосереднє передання результату виконання та його прийняття кредитором. Заключна стадія полягає у підтвердженні факту належного виконання зобов'язання та реалізації пов'язаних із цим юридичних наслідків, зокрема видачі розписки або іншого підтверджувального документа [12, с. 195].

Поділ виконання зобов'язання на зазначені стадії дозволяє більш чітко визначити, що принцип добросовісності поширює свою дію не лише на момент передання виконаного, а й на весь комплекс поведінки сторін, починаючи з підготовчих дій і завершуючи оформленням результатів виконання. Саме на кожній із цих стадій можуть виникати ситуації, в яких сторона має обрати між формально допустимою, але недобросовісною поведінкою та поведінкою, що відповідає стандартам чесного і сумлінного ведення справ.

У контексті дослідження принципу добросовісності на стадії виконання цивільно-правового договору важливого значення набуває з'ясування змісту та механізму виконання цивільно-правових обов'язків, оскільки саме через їх належну реалізацію забезпечується фактичне здійснення суб'єктивних прав сторін договору. Без належного виконання обов'язків боржником суб'єктивне право кредитора залишається лише юридичною можливістю та не набуває реального практичного втілення. У цьому зв'язку слушною є позиція З. В. Ромовської, яка наголошує, що виконанню підлягає не зобов'язання як абстрактний правовий зв'язок між сторонами, а конкретний договірний обов'язок, який становить його зміст. Саме виконання такого обов'язку засвідчує реальне здійснення правовідносин між їх учасниками [116, с. 136].

Зазначений підхід узгоджується з поширеним у цивілістичній доктрині розумінням виконання цивільного обов'язку як фактичної поведінки зобов'язаної особи, що відповідає виду та мірі належної поведінки, визначеної законом і договором [140, с. 103–104]. Відповідно до ст. 526 ЦК України зобов'язання повинні

виконуватися належним чином, що передбачає не лише формальне дотримання встановлених умов, а й їх сумлінну та добросовісну реалізацію [137]. Отже, принцип добросовісності виступає одним із ключових критеріїв оцінки належності виконання договірних обов'язків, забезпечуючи досягнення тієї правової та економічної мети, заради якої сторони вступили у договірні відносини.

Структурно цивільний обов'язок охоплює три взаємопов'язані елементи: по–перше, необхідність діяти певним чином у межах, визначених правом; по–друге, обов'язок утримуватися від порушення прав іншого учасника правовідносин; по–третє, обов'язок зазнати негативних наслідків у разі порушення відповідного правового припису. Відповідно до цього виконання обов'язку може набувати як активної, так і пасивної форми, що безпосередньо кореспондує із проявами добросовісної поведінки сторін [92, с. 204].

Добросовісність сторін проявляється і у питаннях особистого або делегованого виконання зобов'язання. Загальним правилом є обов'язок боржника виконати зобов'язання особисто, однак за відсутності заборони законом або договором допускається покладення виконання на третю особу. Така можливість повинна реалізовуватися з урахуванням інтересів кредитора та без погіршення його становища, що відповідає вимогам розумності та добросовісності поведінки сторін. Водночас цивільне законодавство передбачає ситуації, коли виконання зобов'язання здійснюється уповноваженою стороною або третьою особою замість боржника, зокрема у випадках неналежного виконання або його відсутності. У таких правовідносинах принцип добросовісності забезпечує справедливий розподіл ризиків і витрат, оскільки особа, яка виконала обов'язок замість боржника, набуває права зворотної вимоги (регресу) до останнього [204, с. 204–205]. Це свідчить про те, що добросовісність у сфері виконання договору пов'язується не лише з поведінкою боржника, а й з належною реакцією кредитора та інших учасників зобов'язання на його порушення.

Таким чином, механізм виконання цивільно-правових обов'язків демонструє, що принцип добросовісності пронизує всі аспекти реалізації договірних правовідносин – від характеру поведінки боржника до можливості залучення третіх осіб та наслідків неналежного виконання.

Наведені висновки узгоджуються з доктринальними підходами до розуміння сутності принципу добросовісності у зобов'язальному праві. Попри відсутність єдиного визначення цієї категорії, більшість науковців розглядають її як фундаментальний критерій належної поведінки сторін під час реалізації договірних прав та обов'язків. Так, Т. В. Боднар визначає принцип добросовісності як засаду, що вимагає від учасників зобов'язальних правовідносин сумлінної та чесної поведінки при здійсненні суб'єктивних прав і виконанні покладених на них обов'язків [12, с. 156]. Аналогічного підходу дотримуються О. О. Мережко та Н. Ф. Чубоха, які пов'язують добросовісність насамперед із чесністю та недопустимістю використання правових можливостей на шкоду контрагенту [70, с. 160; 146, с. 172].

Водночас у сучасній цивілістиці добросовісність дедалі частіше розглядається не лише як морально-етична категорія, а й як об'єктивний правовий стандарт поведінки. Зокрема, С. М. Бервено пов'язує добросовісність із належною обачністю учасника правовідносин, який повинен вживати доступних заходів для запобігання негативним наслідкам своїх дій [7, с. 117], тоді як М. П. Корчагін визначає її через відповідність поведінки особи загальновизнаним суспільним очікуванням у конкретних обставинах. Такий підхід дозволяє оцінювати добросовісність не лише через внутрішні наміри суб'єкта, а й через об'єктивні результати та наслідки його поведінки [51, с. 8].

Отже, добросовісність має комплексний характер і поєднує суб'єктивний та об'єктивний елементи. З одного боку, вона передбачає чесність, сумлінність і лояльність учасника цивільних правовідносин, а з іншого – виступає зовнішнім критерієм належної поведінки, який підлягає правовій оцінці. У цьому контексті заслуговує на увагу позиція М. О. Стефанчука, який розглядає добросовісність як категорію, що формується на межі волі, волевиявлення та правосвідомості особи й характеризує її прагнення діяти відповідно до правових і соціальних норм [121, с. 142]. При цьому вчений наголошує, що добросовісність не обмежує свободу договору, а виконує контрольну функцію щодо належності його виконання, виступаючи поряд із законністю та розумністю однією з основних ознак правомірної поведінки учасників цивільного обороту [121, с. 141]. Саме тому на стадії виконання договору принцип добросовісності слугує універсальним критерієм оцінки поведінки сторін та забезпечує

досягнення тієї правової й економічної мети, заради якої виникло договірне зобов'язання.

Принцип добросовісності отримав безпосереднє нормативне закріплення у положеннях ЦК України, зокрема у ст. 526, яка встановлює загальні умови виконання зобов'язання. Згідно з цією нормою, зобов'язання має виконуватися належним чином відповідно до умов договору, вимог законодавства, а за їх відсутності – відповідно до звичаїв ділового обороту або інших вимог, що звичайно ставляться [137].

Наведене формулювання має принципове значення, оскільки прямо передбачає можливість застосування позадоговірних критеріїв оцінки поведінки сторін. Якщо договір не містить детальних умов щодо способу чи порядку виконання, сторона не звільняється від обов'язку діяти добросовісно, орієнтуючись на усталені стандарти ділового обороту.

Розробники ЦК України, зокрема Н. С. Кузнецова та А. С. Довгерт, наголошували, що добросовісність у загальному вигляді може бути охарактеризована як фактична чесність та додержання розумних стандартів чесного ведення справ [38, с. 117; 63, с. 56]. Таким чином, у законодавстві було закладено розуміння добросовісності як поєднання етичного та нормативного аспектів поведінки.

У цьому ж руслі О. О. Кот визначає добросовісність як очікувану за даних умов поведінку особи з розумно необхідною мірою чесності, надійності та врахуванням інтересів інших учасників правовідносин [54, с. 74; 55, с. 86–95]. Такий підхід дозволяє використовувати принцип добросовісності як універсальний критерій оцінки поведінки сторін на всіх стадіях виконання договору.

У сучасній доктрині все більшого поширення набуває підхід, відповідно до якого добросовісність розглядається як певний стандарт поведінки, що підлягає об'єктивній оцінці. Р. А. Майданик підкреслює, що під добросовісністю необхідно розуміти передусім об'єктивну відповідність дій особи стандартам поведінки, які сформувалися у відповідному секторі економічної діяльності [68, с. 73]. Такий підхід дозволяє відмежувати добросовісну поведінку від недобросовісної не лише за суб'єктивним критерієм внутрішніх намірів особи, а й за зовнішніми ознаками – відповідністю її дій усталеним правилам чесного ведення справ. Це особливо важливо

на стадії виконання договору, коли сторони взаємодіють у динамічному середовищі, що не завжди може бути повністю врегульоване текстом договору.

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція С. О. Погребняка, який, розкриває зміст добросовісності на стадії виконання договору через систему конкретних вимог до поведінки сторін. На думку вченого, добросовісне виконання договору передбачає, що реалізація договірних прав та обов'язків не повинна порушувати права та законні інтереси контрагента чи третіх осіб; сторони зобов'язані діяти відкрито та чесно, утримуючись від обману, приховування істотної інформації, введення в оману або використання залежного становища іншої сторони. Водночас виконання договору має здійснюватися відповідно до його мети та предмета, а учасники договірних відносин повинні утримуватися від будь-яких дій, які могли б позбавити договір його економічного чи правового сенсу ще до набрання ним чинності [90, с. 24]. Крім того, принцип добросовісності вимагає максимально точного та належного виконання зобов'язання відповідно до погоджених сторонами умов щодо строку, місця, способу та якості виконання. У цьому аспекті недопустимими визнаються як одностороння відмова від виконання договору без передбачених законом чи договором підстав, так і суто формальне виконання зобов'язання, коли поведінка боржника зовні відповідає умовам договору, але фактично не забезпечує досягнення його господарської або соціально-правової мети [90, с. 24].

Наведений підхід підтверджує, що добросовісність у договірних зобов'язаннях виходить за межі формального дотримання договірних умов і охоплює необхідність сумлінної, лояльної та спрямованої на досягнення мети договору поведінки сторін.

На стадії виконання цивільно-правового договору принцип добросовісності проявляється насамперед у вимозі до сторін орієнтуватися не лише на формально-буквальний зміст договірних положень, а й на забезпечення справедливого балансу взаємних інтересів. Такий підхід випливає з загальних засад цивільного законодавства, закріплених у статтях 3, 13 та 509 ЦК України, відповідно до яких учасники цивільних відносин повинні діяти добросовісно, розумно та справедливо [137].

У процесі виконання договору можуть виникати ситуації, коли буквальне тлумачення його умов не відображає реальної економічної мети правочину або призводить до істотного порушення інтересів однієї зі сторін. У таких випадках

добросовісність виступає коригуючим механізмом, що дозволяє оцінювати поведінку сторін з урахуванням не лише тексту договору, а й його функціонального призначення, обставин укладення та подальшої поведінки сторін.

Яскравим прикладом закріплення законодавцем обов'язку діяти не формально, а з урахуванням інтересів контрагента є норми, що встановлюють обов'язок попередження про обставини, здатні вплинути на використання предмета договору. Так, відповідно до ст. 659 ЦК України, продавець зобов'язаний попередити покупця про всі права третіх осіб на товар. Невиконання цього обов'язку надає покупцеві право вимагати зниження ціни або розірвання договору, якщо він не знав і не міг знати про наявність таких прав [137]. Таким чином, законодавець прямо покладає на продавця обов'язок діяти з урахуванням інтересів покупця, навіть якщо формально договір не містить відповідного застереження.

Аналогічний підхід закріплений і в інших видах договорів. Зокрема, ст. 721 ЦК України покладає на дарувальника обов'язок повідомити обдаровуваного про недоліки або небезпечні властивості дарунка. У разі порушення цього обов'язку дарувальник зобов'язаний відшкодувати шкоду, завдану внаслідок користування річчю [137]. У цьому випадку добросовісність проявляється у формі обов'язку розкриття інформації, спрямованого на захист інтересів слабшої сторони правовідносин.

Схожі положення містяться і в регулюванні договору найму. Частина друга ст. 767 ЦК України зобов'язує наймодавця попередити наймача про відомі йому недоліки речі або її особливі властивості, які можуть бути небезпечними або призвести до пошкодження майна [137]. Ігнорування цього обов'язку суперечило б не лише конкретній нормі закону, а й загальному принципу добросовісності, оскільки ставило б одну зі сторін у явно не вигідне становище.

Таким чином, можна зробити висновок, що орієнтація на баланс інтересів сторін проявляється у законодавчому закріпленні численних інформаційних та попереджувальних обов'язків. Вони спрямовані на забезпечення рівності сторін у фактичній обізнаності щодо істотних обставин виконання договору та запобігання використанню інформаційної асиметрії як інструменту отримання односторонньої вигоди.

Крім того, баланс інтересів сторін враховується й у випадках, коли виконання договору ускладнюється або стає неможливим через обставини, що виникли після його укладення. Наприклад, ст. 681–1 ЦК України передбачає правові наслідки відкличання товару у покупця виготовлювачем. Покупець у такому випадку має право вимагати безоплатного усунення недоліків, повернення сплаченої суми або заміни товару [137]. Ці положення демонструють, що навіть за відсутності вини продавця законодавець забезпечує збереження економічної рівноваги між сторонами договору.

Отже, принцип добросовісності на стадії виконання договору зобов'язує сторони враховувати не лише буквальний зміст договірних положень, а й фактичний вплив їхніх дій на інтереси контрагента. Він слугує підставою для покладення на сторони обов'язків щодо розкриття інформації, попередження про ризики та забезпечення справедливого розподілу наслідків виконання або невиконання зобов'язання.

Однією з ключових функцій принципу добросовісності на стадії виконання договору є запобігання зловживанню суб'єктивними цивільними правами. Відповідно до ч. 3 ст. 13 ЦК України, не допускаються дії, що здійснюються з наміром завдати шкоди іншій особі, а також інші форми зловживання правом [137]. Ця норма має універсальний характер і поширюється, зокрема, на сферу договірних зобов'язань.

На стадії виконання договору зловживання правом може проявлятися у формальному використанні стороною своїх прав з метою отримання необґрунтованих переваг або створення перешкод для належного виконання зобов'язання іншою стороною. Добросовісність у такому випадку виступає критерієм оцінки допустимості реалізації суб'єктивних прав.

Показовим прикладом законодавчого реагування на недобросовісну поведінку є положення ст. 688 ЦК України, відповідно до яких продавець, який знав або міг знати про невідповідність товару умовам договору, не має права посилається на те, що не отримав від покупця повідомлення про недоліки товару [137]. Фактично законодавець позбавляє недобросовісну сторону можливості використовувати формальні процесуальні механізми для уникнення відповідальності.

Схожа логіка простежується і в ст. 660 ЦК України, яка регулює поведінку сторін у разі пред'явлення третьою особою позову про витребування товару. Якщо

продавець був залучений до участі у справі, але ухилився від участі в її розгляді, він не має права в подальшому доводити неправильність ведення справи покупцем [137]. Така норма спрямована на недопущення ситуації, коли сторона свідомо пасивно поводить на стадії захисту своїх інтересів, а потім намагається використати це для уникнення негативних наслідків.

Заборона зловживання правом проявляється і в регулюванні договору дарування. Зокрема, ст. 727 ЦК України надає дарувальнику право вимагати розірвання договору, якщо обдарований створює загрозу безповоротної втрати речі, що має для дарувальника значну немайнову цінність [137]. У цьому випадку законодавець виходить із того, що формальне право обдарованого володіти і користуватися річчю не може використовуватися таким чином, що суперечить очевидним інтересам дарувальника та соціальному призначенню дарування.

Зловживання правом може проявлятися й у сфері договору підряду. Наприклад, якщо замовник наполягає на виконанні робіт за вказівками, що загрожують якості або придатності результату, підрядник відповідно до ст. 847 ЦК України зобов'язаний попередити його про це. У разі ігнорування такого попередження замовник не може згодом посилатися на недоліки роботи як на підставу для відмови від оплати або пред'явлення вимог до підрядника [137]. Таким чином, законодавець захищає добросовісну сторону від наслідків недобросовісної поведінки контрагента.

Отже, заборона зловживання договірними правами виступає одним із основних механізмів реалізації принципу добросовісності на стадії виконання договору. Вона спрямована на недопущення формального використання прав всупереч їх соціальному призначенню та забезпечує стабільність і передбачуваність цивільного обороту.

Особливо важливим проявом принципу добросовісності на стадії виконання цивільно-правового договору є виникнення так званих вторинних або додаткових обов'язків сторін, які не завжди прямо випливають із тексту договору, але є необхідними для належного та ефективного виконання зобов'язання.

До таких обов'язків належать, зокрема, обов'язки щодо надання інформації, сприяння виконанню договору, утримання від дій, що можуть ускладнити виконання зобов'язання, а також обов'язок захисту інтересів контрагента у певних ситуаціях.

Показовим прикладом є ст. 861 ЦК України, яка зобов'язує підрядника передати замовникові разом із результатом роботи інформацію щодо експлуатації або іншого використання предмета договору, якщо без такої інформації використання результату є неможливим [137]. Навіть якщо сторони прямо не передбачили такий обов'язок у договорі, він виникає з огляду на саму природу зобов'язання і необхідність забезпечення його корисного ефекту для замовника.

Схожий характер мають положення ст. 862 ЦК України, що встановлює обов'язок сторін забезпечувати конфіденційність інформації, отриманої у процесі виконання договору підряду [137]. Цей обов'язок є типовим прикладом вторинного обов'язку, спрямованого на захист інтересів іншої сторони та підтримання довіри між учасниками цивільного обороту.

У сфері договору доручення принцип добросовісності прямо зумовлює можливість відступу повіреного від змісту доручення, якщо цього вимагають інтереси довірителя (ст. 1004 ЦК України). При цьому на повіреного покладається додатковий обов'язок повідомити довірителя про допущені відступи, як тільки це стане можливим [137]. Така конструкція демонструє, що виконання договору розглядається законодавцем не як механічне слідування інструкціям, а як діяльність, спрямована на досягнення найкращого результату для сторони, в інтересах якої здійснюється виконання.

Вторинні обов'язки можуть виникати і у сфері договорів на виконання науково-дослідних робіт. Відповідно до ст. 895 ЦК України, сторони зобов'язані забезпечити конфіденційність відомостей щодо предмета договору, ходу його виконання та одержаних результатів [137]. Навіть якщо така інформація не охороняється спеціальним законодавством, її розголошення може завдати значної шкоди контрагенту, що і зумовлює необхідність встановлення відповідного обов'язку.

Отже, принцип добросовісності трансформує договірне зобов'язання з суто формальної конструкції, що складається з чітко визначених прав і обов'язків, у динамічну систему взаємодії сторін, у межах якої можуть виникати додаткові обов'язки, необхідні для досягнення мети договору та захисту законних інтересів його учасників. Саме через механізм вторинних обов'язків забезпечується гнучкість

договірному регулюванню та його здатність адаптуватися до реальних життєвих ситуацій.

Судова практика Верховного Суду відіграє ключову роль у конкретизації змісту принципу добросовісності на стадії виконання договору. Одним із яскравих проявів принципу добросовісності при виконанні договору є застосування доктрини *venire contra factum proprium* (заборона суперечливої поведінки). Верховний Суд у постанові від 13 січня 2026 року у справі № 902/1302/22(902/65/25) дійшов висновку, що особа не може заперечувати факт укладення договору та вимагати визнання його недійсним після того, як раніше у судових процесах визнавала його існування та діяла відповідно до його умов. Така поведінка була кваліфікована судом як недобросовісна, оскільки вона підриває правову визначеність та суперечить принципу послідовності поведінки сторін [98].

Подальший розвиток цієї ідеї простежується у правових позиціях Верховного Суду, сформульованих у справах, що стосуються неплатоспроможності фізичних осіб, де принцип добросовісності набуває характеру визначальної умови реалізації боржником своїх процесуальних і матеріальних прав.

Аналіз положень статей 116, 119, 123, 125, 126 та 128 Кодексу України з процедур банкрутства, які визначають вимоги до боржника та процесуальні наслідки їх недотримання, дає підстави стверджувати, що законодавець закріпив принцип добросовісної поведінки боржника – фізичної особи. Відповідно до цього підходу право на звільнення від боргових зобов'язань і відновлення платоспроможності в судових процедурах неплатоспроможності надається лише тому боржникові, який опинився у скрутному фінансовому становищі не внаслідок власних неправомірних дій, сумлінно виконує покладені на нього обов'язки, не приховує істотних для справи обставин, а також демонструє реальне прагнення до досягнення компромісу з кредиторами щодо умов реструктуризації та вживає доступних йому заходів для задоволення їх вимог [105].

Показовим прикладом реалізації принципу добросовісності у судовій практиці є справа щодо визнання недійсним договору фінансового лізингу, у якій позивач доводив, що під час укладення договору його було введено в оману щодо істотних умов правочину, зокрема щодо марки та вартості транспортного засобу. Позивач

стверджував, що відповідач не надав йому достатнього часу для ознайомлення з умовами договору, застосував нечесну підприємницьку практику та включив до договору несправедливі умови, що суперечать принципу добросовісності та законодавству про захист прав споживачів. Рішенням Червонозаводського районного суду м. Харкова від 30 червня 2015 року позов було задоволено: договір фінансового лізингу визнано недійсним, а сплачені позивачем кошти стягнуто з відповідача. Верховний Суд України залишив це рішення без змін, фактично підтвердивши, що недобросовісна поведінка сторони при укладенні та виконанні договору може бути підставою для визнання правочину недійсним та застосування реституційних наслідків [96].

Такий приклад логічно узгоджується з раніше розглянутими положеннями про те, що добросовісність виступає не лише етичним орієнтиром, а й юридичним стандартом поведінки, недотримання якого тягне за собою негативні правові наслідки для сторони, що діяла недобросовісно, зокрема визнання договору недійсним або покладення на неї обов'язку відшкодувати завдані збитки.

2.2.2. Значення принципу добросовісності на стадії виконання цивільно-правового договору в скандинавських країнах

Якщо на стадії укладення договору добросовісність пов'язується передусім із формуванням згоди та інформаційними обов'язками, то на стадії виконання вона трансформується у комплекс конкретних вимог до реалізації прав і обов'язків сторін.

У скандинавській доктрині обов'язок лояльності визначається як зобов'язання сторони належним чином враховувати інтереси контрагента. На стадії виконання договору ця вимога набуває нормативно-конкретного змісту та впливає на обсяг прав і обов'язків сторін [197, с. 213]. Водночас лояльність і взаємна довіра відіграють більш помітну роль під час виконання договору, ніж на етапі переговорів [220, с. 190–208].

Як обґрунтовує Й. Мунукка, обов'язок лояльності адресований сторонам, а не суду; стосується поведінки, а не лише змісту договірних умов; орієнтований на контрагента, а не виключно на текст договору [195, с. 242]. З огляду на це лояльність не зводиться до техніки тлумачення або інструменту судового контролю, а виступає внутрішнім стандартом поведінки сторін під час реалізації договору.

Структурно обов'язок лояльності на стадії виконання охоплює три взаємопов'язані елементи:

- 1) орієнтацію не лише на буквальний текст договору, а й на баланс інтересів сторін;
- 2) заборону зловживання договірними правами;
- 3) можливість виникнення вторинних (додаткових) обов'язків [195, с. 242].

Таким чином, лояльність виконує системоутворюючу функцію, коригуючи реалізацію принципу обов'язковості договору (*pacta sunt servanda*) у конкретних правовідносинах.

У скандинавській доктрині відкидається традиційне протиставлення добросовісності та свободи договору. За підходом Й. Мунукка, добросовісність слід розглядати як «призму», крізь яку реалізується свобода договору. На думку вченого, свобода договору включає щонайменше три компоненти: 1) свободу укладення договору; 2) принцип його обов'язкової сили (*pacta sunt servanda*); 3) свободу визначення змісту [195, с. 242–243].

На стадії виконання договору лояльність не заперечує обов'язковість договору, а коригує її застосування у випадках, коли буквальне дотримання тексту призводило б до непропорційного результату. У цьому зв'язку Й. Мунукка пропонує концепцію договірної пропорційності як найбільш переконливе теоретичне пояснення функціонування принципу лояльності. Пропорційність означає відповідність таких категорій: прав і обов'язків сторін; їхніх ризиків і вигод; наслідків порушення характеру самого порушення; поведінки сторін конкретним обставинам справи [195, с. 249–250].

На відміну від категорії «еквівалентності», пропорційність не передбачає абсолютної рівності результатів і не відроджує ідею «справедливої ціни». Вона є гнучким універсальним стандартом, що дозволяє враховувати всі обставини на всіх стадіях договірної процесу, зокрема під час виконання [195, с. 249].

Однією з ключових функцій лояльності є запобігання зловживанню договірними правами. Навіть якщо сторона формально наділена правом (наприклад, на розірвання договору або застосування санкції), реалізація цього права може бути визнана непропорційною. Якщо наслідки реалізації права створюють істотний

дисбаланс або суперечать економічній меті договору, суд може обмежити його здійснення. Таким чином, лояльність виступає інструментом запобігання опортуністичній поведінці та забезпечення функціональної цілісності договірною зв'язку [195, с. 242, 249; 197, с. 205].

Принцип лояльності є підставою для виникнення вторинних (додаткових) обов'язків, які не завжди прямо передбачені текстом договору, але впливають із його природи та мети. До них належать: обов'язок співпраці; обов'язок інформування; обов'язок утримуватися від дій, що підривають мету договору; обов'язок мінімізувати збитки. Порушення таких обов'язків розглядається як порушення договору і може спричиняти застосування договірної відповідальності, включно з відшкодуванням збитків або розірванням договору [195, с. 249–250].

Питання про істотність порушення також оцінюється крізь призму лояльності та пропорційності. Формальне відхилення від умов не завжди виправдовує суворі наслідки, якщо це призводить до непропорційного результату. Таким чином, принцип лояльності впливає не лише на кваліфікацію поведінки сторін, а й на вибір засобів правового захисту [195, с. 250].

Найбільш виразним проявом принципу лояльності на стадії виконання договору є обов'язок сторони надати контрагентові істотну інформацію у таких випадках: якщо така інформація була їй відома; має істотне значення для іншої сторони; інша сторона могла обґрунтовано очікувати її отримання. Порушення цього обов'язку може призвести до того, що формально належне виконання буде визнане таким, що не відповідає договору [184, с. 18].

Класичним прикладом є ситуація, коли продавець знає про приховані суттєві дефекти товару (наприклад, серйозні корозійні пошкодження автомобіля) і не повідомляє про них покупця. У такому разі автомобіль визнається таким, що не відповідає договору, навіть якщо за відсутності обізнаності продавця покупець повинен був би прийняти дефект як звичайний для старого автомобіля [184, с. 18]. Отже, саме порушення лояльності (ненадання істотної інформації) змінює правову кваліфікацію виконання.

У законодавстві Фінляндії, Ісландії, Норвегії та Швеції положення про купівлю-продаж передбачають, що навіть за умови продажу товару «як є» продавець

не звільняється від відповідальності, якщо він знав про істотні обставини та не повідомив про них покупця. У споживчих договорах правило поширюється і на випадки, коли продавець повинен був знати про такі обставини [184, с. 18].

Правило про невідповідність через порушення обов'язку інформування застосовується у договорах купівлі-продажу нерухомості, у відчуженні нематеріальних активів (наприклад, продаж усіх акцій компанії) та інших спеціальних договірних зобов'язань [184, с. 19; 208, с. 103–129].

На думку К. Ліллегольта, правило про невідповідність виконання через порушення інформаційних обов'язків є найбільш показовим прикладом застосування загального принципу добросовісності та лояльності у скандинавському договірному праві. Це правило виявилось надзвичайно важливим у практиці, на відміну від загальних застережних норм законів про укладення договорів. [184, с. 19].

Хоча питання про те, чи є це загальним принципом договірного права, залишається дискусійним, на практиці воно має системний характер.

Водночас скандинавська модель чітко розмежовує контроль несправедливих умов (*unconscionability*) і обов'язок лояльності як поведінковий стандарт. Застережна норма на зразок § 36 законів про договори надає суду повноваження переглядати або визнавати недійсними несправедливі умови договору. Однак це є механізмом контролю змісту договору, спрямований на усунення істотного дисбалансу. Натомість обов'язок лояльності адресований безпосередньо сторонам, регулює їхню поведінку, орієнтований на врахування інтересів контрагента, не зводиться до корекції тексту договору [195, с. 249–250]. Отже, на стадії виконання договору лояльність виступає не як інструмент зміни умов, а як нормативна вимога належної поведінки.

У шведському праві правове регулювання стадії виконання договірного зобов'язання здійснює § 36 Avtalslagen (Lag (1915:218)) [180]. Практика Верховного суду Швеції (*Högsta domstolen*) поступово розширила його застосування з контролю умов на стадії укладення до оцінки поведінки сторін у процесі виконання. При цьому судова практика сформувала такі елементи: обов'язок інформування про обставини, що впливають на виконання; заборону прихованого використання договірних механізмів на шкоду контрагенту; обов'язок утримання від поведінки, яка руйнує договірний баланс.

У комерційних відносинах *Högsta domstolen* застосовує добросовісність стриманіше, однак визнає, що навіть між професійними сторонами існує мінімальний стандарт лояльності. Це особливо проявляється у справах щодо довгострокових зобов'язань і рамкових договорів. Крім того *Högsta domstolen* визнає існування імпліцитного обов'язку сторін співпрацювати для досягнення мети договору [155; 206–207].

У норвезькому праві концепція добросовісності отримала більш розгорнуте й теоретично опрацьоване доктринальне обґрунтування. Хоча *Avtaleloven* 1918 р. формально подібний до шведського закону, судова практика *Nøyesterett* активніше визнає загальний принцип лояльності. Наприклад, у справі *Rt. Rt-2001-418 (Kårstø)* *Nøyesterett* сформулював положення про те, що сторони зобов'язані діяти відповідно до «*lojal opptreden*» під час виконання договору. Суд наголосив, що навіть реалізація формально передбачених прав може бути обмежена, якщо вона суперечить обґрунтованим очікуванням контрагента [210]. При цьому норвезька судова практика визнає такі складові добросовісності при виконанні: обов'язок повідомляти про ризики; заборону стратегічного мовчання; обов'язок мінімізувати шкоду; заборону зловживання правом розірвання.

Закони про споживчу купівлю (*Lov om forbrukerkjøp*, 2002) [190] та фінансові угоди (*Lov om finansavtaleloven*, 2020) [191] імплементують підвищений стандарт добросовісності у споживчих та фінансових договорах. *Nøyesterett* активно використовує ці нормативні акти для посилення контролю за належністю виконання.

Данський Højesteret традиційно застосовує § 36 *Aftaleloven* більш стримано. Проте практика останніх десятиліть демонструє розширення його ролі. Так, у рішенні U 1984.117 Н було визнано можливим коригування умов договору через очевидну несправедливість наслідків виконання. Суд підкреслив, що добросовісність є критерієм оцінки поведінки сторін після укладення договору. Данська доктрина визнає існування «*loyalitetforpligtelse*», хоча формально вона не закріплена у законі [156; 158; 166; 203; 215; 224].

Фінський Korkein oikeus активно застосовує *Contracts Act* (228/1929) разом із Законом про захист прав споживачів (*Consumer Protection Act*, 38/1978). Фінська практика більш відкрито визнає балансування інтересів і соціальну корекцію

виконання. У рішеннях щодо довгострокових договорів суд підкреслює необхідність врахування зміни обставин і захисту слабшої сторони. Як зазначає Т. Вільгельмссон у дослідженні принципу добросовісності та обов'язку розкриття інформації в комерційному контрахуванні, договірне право скандинавських країн – включно з фінською моделлю – розвиває *good faith* як стандарт, що поєднує скандинавську правову традицію із загальноєвропейськими ідеями соціальної справедливості та співпраці між сторонами [226, с. 39–59].

Ісландський Hæstiréttur, застосовуючи Закон про договори 1936 р., часто орієнтується на норвезьку та данську практику. У справах, що стосувалися споживчих кредитів і фінансових договорів після кризи 2008 року, судова практика продемонструвала тенденцію до ширшого тлумачення категорії несправедливості договірних умов та допустила можливість коригування виконання з огляду на принцип лояльності. Водночас ухвалення законів про споживчі договори (Lög um neytendasamninga, 2016) [187] і про споживчу купівлю (Lög um neytendakaup, 2003) [186] посилює імперативний аспект добросовісності, закріпивши його як обов'язковий стандарт поведінки у сфері споживчих правовідносин.

Вищезазначене дозволяє зробити висновок про те, що у судовій практиці скандинавських країн добросовісність на стадії виконання договірної зобов'язання застосовується через § 36 законів про договори та, як правило, у довгострокових і споживчих договорах. Саме судова практика фактично створила «скандинавський еквівалент» загального принципу добросовісності, який на стадії виконання договору виконує не допоміжну, а системоутворюючу функцію. Цей принцип коригує баланс інтересів, обмежує зловживання правом, інтегрує імпліцитні обов'язки, забезпечує гнучкість договірної регуляції.

У скандинавських країнах принцип добросовісності на стадії виконання договору виявляється через такі положення:

- 1) функціонує як обов'язок лояльності, адресований сторонам і спрямований на регулювання їхньої поведінки;
- 2) його зміст розкривається через концепцію договірної пропорційності, яка забезпечує баланс між автономією волі та захистом взаємних інтересів;

3) виявляється через заборону зловживання правом, формування вторинних обов'язків і вимога пропорційності санкцій;

4) найбільш практично значущим механізмом реалізації принципу є правило про невідповідність виконання через порушення обов'язку інформування;

5) обов'язок лояльності концептуально відмежований від судового контролю несправедливих умов, хоча взаємодіє з ним;

б) попри стримане застосування загальних застережних норм у судовій практиці, принцип лояльності має системний і вагомий вплив на оцінку належності виконання договору.

Таким чином, у скандинавських правопорядках принцип добросовісності на стадії виконання договору виступає основним засобом забезпечення гнучкого та пропорційного балансу між формальною обов'язковістю договору та необхідністю врахування взаємних інтересів сторін.

Інтегрована модель функціонування принципу добросовісності на стадії виконання договору ґрунтується на поєднанні чотирьох рівнів:

1. Законодавчий рівень – положення *Avtalslagen* (1915:218, Швеція), *Avtaleloven* (1918, Норвегія, Данія), *Contracts Act* (228/1929, Фінляндія) та відповідні споживчі й спеціальні акти в Ісландії (*Lög um neytendasamninga* 2016; *Lög um neytendakaup* 2003; *Lög um eftirlit með viðskiptaháttum* 2005).

2. Судовий рівень – практика верховних судів (*Högsta domstolen*, *Nøyesterett*, *Højesteret*, *Korkein oikeus*, *Hæstiréttur*) конкретизує стандарт добросовісності через обов'язки співпраці, інформування, конфіденційності та мінімізації шкоди.

3. Доктринальний рівень – наукові коментарі та узагальнення, які допомагають інтегрувати національні особливості у спільний скандинавський підхід.

4. Міжнародний рівень (*DCFR*, *PECL*, *PICC*) сприяє уніфікації підходів та підвищенню передбачуваності дій сторін.

Ця функціональна модель, побудована на законодавчому, судовому, доктринальному та міжнародному рівнях, дозволяє оцінювати конкретні дії сторін і прогнозувати судові рішення щодо добросовісності.

2.3. Особливості застосування принципу добросовісності на стадіях зміни та припинення цивільно-правового договору в Україні та скандинавських країнах

2.3.1. Особливості застосування принципу добросовісності на стадіях зміни та припинення цивільно-правового договору в Україні

Стадія зміни договору посідає особливе місце у динаміці цивільно-правових зобов'язань, оскільки вона поєднує у собі елементи стабільності та гнучкості правового регулювання. Зміна договірної зобов'язання не означає його припинення, а передбачає трансформацію окремих його елементів за збереження юридичної тотожності самого зобов'язання. Інакше кажучи, правовий зв'язок між сторонами продовжує існувати, проте в оновленому вигляді, що дозволяє врахувати нові обставини без руйнування правової основи договору.

Особливість зміни зобов'язання полягає в тому, що вона відбувається шляхом приєднання до вже існуючої юридичної підстави нових юридичних фактів, які коригують зміст, суб'єктний склад або предмет виконання. Такий механізм забезпечує безперервність правового регулювання та унеможлиблює ситуацію, коли кожна трансформація умов вимагала б припинення старого та укладення нового договору. Внаслідок цього формується складна юридична конструкція, у якій первісні та нові елементи співіснують, створюючи змінене, але не нове за своєю природою зобов'язання [32, с. 29–30].

У межах такого підходу принцип добросовісності набуває особливого значення, оскільки саме він визначає межі допустимих змін та запобігає їх використанню як засобу одностороннього перегляду умов на шкоду іншій стороні. Зміна договору, навіть коли вона прямо передбачена законом або договором, повинна здійснюватися з урахуванням законних інтересів сторін, а її наслідки мають відповідати початковій економічній меті зобов'язання.

Відповідно до ч. 1 ст. 651 України зміна або розірвання договору допускається за згодою сторін або у випадках, встановлених законом чи договором [137]. Водночас така диспозитивність не означає абсолютної свободи сторін, оскільки будь-яке

здійснення прав у сфері договірних відносин повинно відповідати вимогам добросовісності, розумності та справедливості.

Принцип добросовісності на стадії зміни цивільно-правового договору виступає одним із ключових регулятивних чинників, що забезпечують адаптацію договірної зобов'язання до змінених обставин без порушення балансу інтересів сторін. Аналіз положень ЦК України свідчить, що законодавець послідовно пов'язує можливість зміни умов договору з належною, сумлінною поведінкою сторін та їх обов'язком враховувати законні інтереси контрагента. Так, у ч. 2 ст. 651 України зазначається, що рішенням суду договір може бути змінено або розірвано на вимогу однієї зі сторін у разі істотного порушення його умов другою стороною, а також в інших випадках, передбачених договором чи законом [137]. При цьому законодавець визнає істотним таке порушення договору, внаслідок якого завдана шкода призводить до того, що інша сторона значною мірою позбавляється того результату, на який вона обґрунтовано розраховувала під час укладення договору (ч. 2 ст. 651 України) [137]. Отже, саме істотність порушення, що виражається у значному позбавленні сторони очікуваного договірного результату, виступає вирішальним критерієм для судового втручання у договірні відносини та може слугувати підставою як для їх зміни, так і для розірвання. При цьому за висновком КГС ВС від 18.02.2020 у справі № 902/364/19 істотність порушення договору встановлюється виключно з урахуванням об'єктивних обставин, у яких опинилася сторона, що заявляє вимогу про його розірвання. За такого підходу вина сторони, яка допустила порушення, як суб'єктивний елемент, не має визначального значення ані для кваліфікації порушення як істотного, ані для виникнення у контрагента права вимагати розірвання договору на підставі частини другої статті 651 ЦК України [99].

Одним із проявів дії принципу добросовісності на стадії зміни договору є правове регулювання випадків істотної зміни обставин. Законодавець встановлює дві правові підстави для зміни договору у зв'язку з істотною зміною обставин: 1) за згодою сторін; 2) за рішенням суду.

У ч. 1 ст. 652 ЦК України встановлюється можливість зміни або розірвання договору за згодою сторін, якщо обставини, якими сторони керувалися при його укладенні, змінилися настільки, що виконання договору на первісних умовах

порушило б баланс інтересів сторін, оскільки позбавило б одну зі сторін того, на що вона розраховувала при укладенні договору [137]. У доктрині це розглядається як законодавче втілення застереження *clausula rebus sic stantibus*, яке, по суті, є проявом принципу добросовісності у динаміці договірної зобов'язання.

Відповідно до ч. 4 ст. 652 ЦК України за рішенням суду договір може бути змінений у зв'язку з істотною зміною обставин лише у виняткових випадках, коли його розірвання суперечило б суспільним інтересам або спричинило б для сторін шкоду, що значно перевищує витрати, необхідні для виконання зобов'язання на умовах, визначених судом [137].

На думку Н. О. Весни, зміна договору внаслідок істотної зміни обставин судом повинна обґрунтовуватись не суперечливістю суспільним інтересам та майбутньою шкодою, яка виникне у сторін, а пріоритетом розумної рівноваги. На думку вченої, такий підхід є більш доцільним, оскільки ставить на перше місце рівність та збалансованість інтересів сторін у договірних відносинах, направленість на збереження та продовження договірних відносин з метою задоволення інтересів сторін, однак без безпідставного дисбалансу у відносинах. Під час зміни договору через істотну зміну обставин суд має виходити із необхідності відновлення балансу інтересів сторін договору, які істотно порушилися внаслідок непередбачуваної зміни зовнішніх, незалежних від волі осіб, обставин [21, с. 192–193].

Суд, вирішуючи питання про зміну договору у зв'язку з істотною зміною обставин, зобов'язаний оцінювати поведінку сторін з точки зору їх добросовісності як при укладенні договору, так і на стадії його виконання. Зокрема, враховується, чи могла сторона передбачити відповідні зміни, чи вживала вона заходів для зменшення настання негативних наслідків, а також чи не спричинила вона їх власною поведінкою.

Показовим з точки зору застосування положень про істотну зміну обставин є рішення Північного апеляційного господарського суду у справі № 910/14369/24 від 04 червня 2025 року. У липні 2021 року товариство з обмеженою відповідальністю «Антуріон» уклало з Київською міською радою договір оренди земельної ділянки. Відповідно до умов цього договору орендар зобов'язувався розпочати будівництво на орендованій ділянці не пізніше ніж через три роки з моменту державної реєстрації права оренди, тобто до 12 липня 2024 року. Надалі виконання цього обов'язку стало

неможливим у зв'язку з обставинами, що виникли після укладення договору та не залежали від волі сторін. Повномасштабне вторгнення російської федерації, запровадження воєнного стану, погіршення економічної ситуації, розірвання кредитних договорів, порушення логістичних ланцюгів, а також реальна загроза для життя і здоров'я працівників унаслідок обстрілів та системних відключень електроенергії істотно ускладнили або фактично унеможливили початок будівельних робіт. За таких умов ТОВ «Антуріон» звернулося до суду з вимогою внести зміни до договору оренди, зокрема перенести строк початку будівництва, визначивши його як «не пізніше ніж через три роки з моменту припинення або скасування воєнного стану». Позовні вимоги обґрунтовувалися наявністю істотної зміни обставин у розумінні ст. 652 ЦК України [47].

Аналіз фактичних обставин справи свідчить про наявність усіх передбачених законом умов для застосування цього правового механізму. По–перше, на момент укладення договору сторони об'єктивно не могли передбачити початок повномасштабної війни та її безпосередній вплив на можливість здійснення будівництва. По–друге, орендар вжив необхідних і розумних заходів для реалізації проекту, однак зіткнувся з обставинами, які не залежали від його волі та не могли бути усунуті навіть за умов належної обачності, зокрема відмовами у видачі містобудівних умов і обмежень, розірванням кредитних договорів та підвищеними ризиками безпеки. По–третє, виконання договору на первісно погоджених умовах призвело б до істотного порушення балансу майнових інтересів сторін, оскільки орендар був би змушений нести додаткові фінансові витрати, зокрема сплачувати підвищену орендну плату без реальної можливості використовувати земельну ділянку за її цільовим призначенням. По–четверте, зі змісту договору та звичаїв ділового обороту не випливало, що ризик настання таких надзвичайних обставин покладається саме на орендаря.

За результатами розгляду справи суди першої та апеляційної інстанцій дійшли висновку про наявність істотної зміни обставин і задовольнили позовні вимоги, внісши відповідні зміни до договору оренди земельної ділянки. Це рішення демонструє, що суди застосовують положення ст. 652 ЦК України як інструмент відновлення справедливого балансу інтересів сторін у випадках, коли зовнішні фактори радикально змінюють умови виконання зобов'язання [47].

Для розуміння меж застосування положень про істотну зміну обставин заслуговує на увагу справа за позовом фізичної особи до товариства з обмеженою відповідальністю «Ласка Лізинг» щодо зміни договору фінансового лізингу та визнання права власності на предмет лізингу. Позивач, посилаючись на різке падіння курсу національної валюти внаслідок світової фінансової кризи, обґрунтовував свої вимоги істотною зміною обставин та просив змінити умови договору, зокрема здійснювати лізингові платежі за курсом, що діяв на момент його укладення, а також визнати за ним право власності на автокран як на повністю оплачений об'єкт. Суди першої, апеляційної та касаційної інстанцій частково задовольнили позов, погодившись із тим, що економічна криза становить істотну зміну обставин у розумінні ст. 652 ЦК України.

Верховний Суд України, переглянувши справу, дійшов протилежного висновку та зазначив, що сама по собі зміна валютного курсу та настання фінансової кризи не можуть автоматично визнаватися істотною зміною обставин. Суд встановив, що сторони договору передбачили валютні ризики, прямо закріпивши у договорі механізм визначення розміру лізингових платежів залежно від поточного курсу долара США. Таким чином, ризик коливання валютного курсу був усвідомлено прийнятий лізингоодержувачем при укладенні договору, що виключає можливість застосування положень про істотну зміну обставин. З огляду на це Верховний Суд України скасував судові рішення попередніх інстанцій та направив справу на новий розгляд, сформулювавши правову позицію, відповідно до якої загальноекономічні явища, що впливають на обох контрагентів, не можуть розглядатися як виняткові обставини, що виправдовують судові втручання у договірні умови, особливо коли відповідні ризики вже були враховані сторонами у тексті договору [97].

Отже, наведені приклади судової практики переконливо демонструють, що застосування механізму зміни договору у зв'язку з істотною зміною обставин тісно пов'язане з реалізацією принципу добросовісності у договірних відносинах. Саме через призму добросовісної поведінки сторін суд оцінює, чи вживала заінтересована сторона всіх можливих заходів для належного виконання зобов'язання, чи не зловживає вона своїми правами та чи є її вимоги спрямованими на відновлення справедливого балансу інтересів, а не на ухилення від виконання договору.

У такому контексті добросовісність виступає критерієм допустимості втручання у стабільність договірних правовідносин. Вона дозволяє відмежувати ситуації, коли сторона об'єктивно не може виконати зобов'язання через надзвичайні та непередбачувані обставини, від випадків, коли посилення на зміну обставин використовується як засіб уникнення небажаних економічних наслідків. Відтак, принцип добросовісності забезпечує не лише справедливе застосування норм про істотну зміну обставин, а й підтримує довіру до договору як інструменту правового регулювання, дозволяючи зберегти його дію шляхом коригування умов замість автоматичного припинення.

Отже, зміна договору на підставі статті 652 ЦК України застосовується як винятковий правовий механізм, що потребує доведення не лише факту істотної зміни обставин, а й того, що припинення договору спричинило б непропорційні втрати або суперечило б публічним інтересам. При цьому підкреслюється, що відповідні обставини мають мати зовнішній характер щодо волі сторін, виникати незалежно від їх поведінки та не бути наслідком недобросовісних чи необачних дій самих учасників договору.

Однією з базових передумов подальшої зміни договірних умов є належне виконання інформаційних обов'язків сторін при укладенні договору. Зокрема, продавець зобов'язаний попередити покупця про всі права третіх осіб на товар. У разі порушення цього обов'язку покупець набуває право вимагати, серед іншого, зниження ціни як форми зміни умов договору, якщо він не знав і не міг знати про наявність таких прав (ч. 1 ст. 659 ЦК України) [137]. Подібний підхід застосовується і у сфері договору найму, де неповідомлення наймодавцем про права третіх осіб на передану річ надає наймачеві право вимагати зменшення плати за користування нею, що також становить різновид зміни договірної зобов'язання (ч. 2 ст. 769 ЦК України) [137]. У цих випадках принцип добросовісності проявляється як підстава для коригування первісно погоджених умов договору з метою відновлення порушеної еквівалентності зустрічних надань.

Обґрунтованою видається позиція Т. В. Боднар, згідно з якою динаміка зобов'язального правовідношення безпосередньо залежить від трьох ключових елементів – предмета зобов'язання, його суб'єктного складу та змісту. При цьому

заміна предмета зобов'язання призводить до припинення попереднього правовідношення і виникнення нового на його місці. Натомість зміни у суб'єктному складі, як правило, не припиняють зобов'язання, за винятком випадків, коли боржник і кредитор поєднуються в одній особі. Найбільш гнучким елементом зобов'язального правовідношення є його зміст, який може змінюватися, зокрема, у процесі виконання та поступового припинення зобов'язального зв'язку [12, с. 20].

Отже, зміна договору може відбуватися у різних напрямках. Передусім вона стосується змісту правовідношення, тобто обсягу та характеру прав і обов'язків сторін. Така зміна проявляється, наприклад, у зміні ціни, строків, способу виконання або інших істотних умов. У випадках, коли одна зі сторін порушує свої обов'язки або коли виконання в первісному вигляді втрачає економічний сенс, коригування змісту зобов'язання виступає засобом відновлення справедливого балансу між сторонами. Саме тому закон надає потерпілій стороні можливість вимагати відповідних змін, не вдаючись одразу до припинення договору.

Іншим напрямком є зміна суб'єктного складу договору, що має місце, зокрема, у довірчих та тривалих правовідносинах. У договорі довічного утримання (догляду) законодавець допускає зміну суб'єктного складу зобов'язання шляхом передання обов'язків набувача іншій особі у разі неможливості подальшого виконання ним своїх обов'язків з підстав, що мають істотне значення, але лише за згодою відчужувача (ч. 1 ст. 752 ЦК України) [137]. Водночас відмова відчужувача у наданні такої згоди може бути оскаржена до суду, який оцінює її з урахуванням тривалості виконання договору та інших істотних обставин (ч. 2 ст. 752 ЦК України) [137]. Така конструкція свідчить про те, що реалізація права сторони на збереження первісного суб'єктного складу підлягає перевірці на відповідність принципу добросовісності, а зміна договору допускається тоді, коли вона об'єктивно необхідна для збереження самого зобов'язання.

Зміна може стосуватися і предмета або цільового призначення договору. При цьому, як правильно зазначає Т. В. Боднар, зміна лише окремих характеристик предмета не має самостійного правового значення; вона не припиняє зобов'язального правовідношення, а лише трансформує його зміст [12, с. 200]. У договорі пожертви принцип добросовісності зумовлює можливість зміни цільового призначення

переданого майна. Якщо використання пожиттєвої за первісно встановленою метою стало неможливим, її використання за іншим призначенням допускається лише за згодою пожиттєвувача, а за її відсутності – за рішенням суду (ч. 2 ст. 730 ЦК України) [137]. Така норма спрямована на забезпечення поваги до волі пожиттєвувача, яка становить істотну умову договору, і водночас дозволяє змінити зміст зобов'язання з урахуванням об'єктивних обставин, що склалися після його укладення. Добросовісність у цьому випадку виступає критерієм допустимості відступу від первісно визначеної мети правочину.

Особливе значення принцип добросовісності має у правовідносинах зберігання, де закон прямо передбачає можливість односторонньої зміни умов договору зберігачем у випадках, коли виникає загроза втрати або пошкодження речі. Зберігач зобов'язаний негайно повідомити поклажодавця про необхідність зміни умов зберігання та отримати його відповідь, а у разі нагальної небезпеки – змінити спосіб, місце чи інші умови зберігання без попереднього погодження (ч. 1 ст. 945 ЦК України) [137]. Отже, законодавець прямо покладає на зберігача обов'язок діяти активно та ініціювати зміну договору в інтересах поклажодавця, що є прямим проявом принципу добросовісності як стандарту належної поведінки професійного учасника цивільного обороту.

У випадках, коли збереження речі стає неможливим, зберігач навіть наділяється правом реалізувати річ або її частину з метою запобігання більшим втратам, за умови доведення наявності відповідних обставин (ч. 2 ст. 945 ЦК України) [137]. Така можливість фактично означає радикальну зміну способу виконання договору, яка визнається правомірною лише за умови сумлінності дій зберігача та їх спрямованості на захист інтересів поклажодавця.

Принцип добросовісності визначає також порядок зміни способу виконання договору доручення. Повірений, який через обставини, що склалися, змушений передати виконання доручення замісникові, повинен негайно повідомити про це довірителя (ч. 1 ст. 1005 ЦК України) [137]. Довіритель, у свою чергу, має право відхилити обраного замісника (ч. 2 ст. 1005 ЦК України) [137]. Таким чином, зміна способу виконання договору можлива лише за умови відкритої та сумлінної поведінки

повіреного, а довіритель зберігає можливість контролювати таку зміну з метою захисту власних інтересів.

У практиці зобов'язальних правовідносин нерідко трапляються ситуації, коли один і той самий юридичний факт одночасно спричиняє як виникнення нових правовідносин, так і зміну вже існуючих. Наприклад, у разі невиконання боржником свого обов'язку кредитор може доручити виконання третій особі, що призводить до виникнення нового договірної зв'язку, але водночас змінює зміст первісного зобов'язання, оскільки до нього додається обов'язок боржника відшкодувати витрати або збитки. У таких випадках принцип добросовісності виконує координуючу функцію, забезпечуючи узгодженість кількох взаємопов'язаних правовідносин і запобігаючи перекладенню непропорційного тягаря на одну зі сторін.

У системному вимірі наведені норми свідчать про те, що принцип добросовісності на стадії зміни договору виконує декілька взаємопов'язаних функцій. По-перше, він слугує підставою для коригування умов договору у разі порушення інформаційних обов'язків сторін, що призвело до порушення договірної рівноваги (ч. 1 ст. 659, ч. 2 ст. 769 ЦК України) [137]. По-друге, він обумовлює можливість зміни суб'єктного складу або цільового призначення зобов'язання у довірчих та соціально значущих договорах, де збереження первісних умов стає неможливим або недоцільним (ч. 2 ст. 730, ч. 1–2 ст. 752 ЦК України) [137]. По-третє, він визначає стандарт належної поведінки сторони, яка ініціює зміну способу або умов виконання договору з метою запобігання шкоді або забезпечення інтересів контрагента (ч. 1–2 ст. 945, ч. 1–2 ст. 1005 ЦК України) [137].

Таким чином, принцип добросовісності у цивільному праві України не лише обмежує можливість довільної зміни договірних умов, але й водночас виступає юридичною підставою для такої зміни у випадках, коли вона є об'єктивно необхідною для збереження економічного та правового сенсу зобов'язання. Він забезпечує гнучкість договірної регуляції, дозволяючи адаптувати правовідносини до нових обставин без порушення справедливого балансу інтересів сторін і без руйнування довіри як фундаменту цивільного обороту.

Стадія відмови від договору є самостійним етапом динаміки цивільно-правового зобов'язання, на якому відбувається або його припинення, або істотна

трансформація прав та обов'язків сторін за ініціативою однієї з них [53, с. 186]. На відміну від зміни договору, яка передбачає збереження правовідношення у зміненому вигляді, відмова означає одностороннє волевиявлення сторони, спрямоване на припинення або призупинення дії зобов'язання чи окремих його елементів. Саме на цій стадії принцип добросовісності набуває особливого значення, оскільки він визначає межі допустимого використання такого сильного юридичного інструменту, як одностороння відмова, яка здійснюється за ініціативою лише однієї сторони зобов'язання, тоді як друга сторона ніякої участі у її заявленні не бере.

У динаміці договору відмова виступає завершальною або переломною стадією, яка настає тоді, коли подальше існування зобов'язання або його виконання втрачає сенс для однієї зі сторін або суперечить її інтересам. Вона може застосовуватися як реакція на порушення зобов'язання контрагентом, як превентивний засіб захисту від можливого порушення або як спосіб припинення зобов'язання з огляду на його особливу природу чи зміну обставин. У кожному з цих випадків принцип добросовісності визначає, чи є таке волевиявлення сторони правомірним та чи не становить воно зловживання правом.

Загальне правило, закріплене у ст. 525 ЦК України, полягає у неприпустимості односторонньої відмови від зобов'язання або односторонньої зміни його умов, якщо інше не встановлено договором або законом [137]. Аналогічна ідея закріплена і у ч. 2 ст. 598 ЦК України, відповідно до якої припинення зобов'язання на вимогу однієї із сторін допускається лише у випадках, встановлених договором або законом [137].

Зазначене правило не виключає можливості припинення договірної зобов'язання за волевиявленням його учасників, однак така можливість реалізується лише у формах, передбачених законом або погоджених сторонами. У цьому контексті заслуговує на увагу позиція А. М. Блащук про те, що взаємоузгоджене розірвання договору, так само як і розірвання договору в судовому порядку на вимогу однієї зі сторін, слід розглядати як самостійні підстави припинення договірної зобов'язання. При цьому взаємна відмова сторін від договору має природу правочину, наслідком якого може бути припинення відповідного договірної зобов'язання [8, с. 12].

Подібний підхід простежується і в дослідженнях О. І. Міхно, де припинення зобов'язання за домовленістю сторін розглядається як узагальнююча конструкція, що

охоплює різні способи реалізації автономії волі учасників договірних відносин. До таких способів відносно передання відступного, прощення боргу, взаємоузгоджене зарахування зустрічних вимог, новацію, розірвання договору за згодою сторін, а також взаємну відмову від договору [71, с. 6].

Наведені наукові підходи свідчать про те, що принцип обов'язковості договору та неприпустимість односторонньої відмови від зобов'язання є проявом договірної автономії та реалізуються за умови дотримання вимог добросовісності, оскільки спрямовані на узгоджене припинення прав та обов'язків учасників договірних правовідносин без порушення законних інтересів контрагента.

Відмова від договору як юридичний факт має подвійну природу. З одного боку, вона є способом самозахисту цивільного права, який застосовується у разі порушення зобов'язання однією із сторін [31, с. 148]. З іншого – вона може виступати підставою припинення зобов'язання і без наявності порушення, коли це обумовлено природою договору або спеціальними приписами закону [31, с. 146]. У будь-якому з цих випадків реалізація права на відмову повинна відповідати вимогам добросовісності, розумності та справедливості, що впливає із загальних засад цивільного законодавства (ст. 3, ч. 3 ст. 13 ЦК України) [137].

Особливого значення принцип добросовісності набуває у випадках відмови як заходу оперативного впливу у зв'язку з порушенням зобов'язання [30, с. 168–175; 31, с. 146]. Відповідно до ст. 615 ЦК України, у разі порушення зобов'язання однією стороною інша сторона має право відмовитися від зобов'язання повністю або частково, якщо це встановлено договором або законом. Така відмова здійснюється в односторонньому порядку та може поєднуватися із застосуванням заходів цивільно-правової відповідальності (ч. 1–2 ст. 615 ЦК України) [137]. Принцип добросовісності вимагає, щоб сторона використовувала це право не формально, а з урахуванням характеру порушення, його істотності та наслідків для обох сторін. Непропорційна або передчасна відмова може розглядатися як зловживання правом і тягнути відповідні правові наслідки.

Відмова від договору має і превентивну функцію, коли вона застосовується ще до настання порушення, але за наявності очевидних підстав вважати, що зобов'язання не буде виконано належним чином. Так, відповідно до ч. 3 ст. 538 ЦК України, сторона

має право відмовитися від виконання свого обов'язку або зупинити його виконання у разі, якщо інша сторона не виконує або очевидно не виконає свого обов'язку [137]. У цьому випадку принцип добросовісності вимагає, щоб така оцінка майбутньої поведінки іншої сторони ґрунтувалася на об'єктивних обставинах, а не на суб'єктивних припущеннях або бажанні уникнути виконання власних зобов'язань.

Окрему групу становлять випадки, коли відмова від договору допускається без зв'язку з порушенням зобов'язання, а зумовлена особливостями певних договірних конструкцій або зміною обставин. Наприклад, покупець має право до передання товару відмовитися від договору купівлі-продажу за умови відшкодування продавцем витрат, пов'язаних із виконанням договору (ч. 3 ст. 702 ЦК України) [137]. Подібні правила передбачені і для договору дарування, де дарувальник може відмовитися від передання дарунка у майбутньому у разі істотного погіршення свого майнового стану (ч. 1 ст. 724 ЦК України) [137], а обдарований має право відмовитися від прийняття дарунка до його передання (ч. 2 ст. 724 ЦК України) [137]. У таких випадках принцип добросовісності проявляється через обов'язок сторони, яка відмовляється від договору, діяти сумлінно та компенсувати іншій стороні витрати або збитки, що виникли у зв'язку з підготовкою до виконання договору.

У договорах тривалого або безстрокового характеру відмова від договору виконує функцію забезпечення свободи сторін і запобігання їх надмірному обмеженню довготривалими зобов'язаннями. Так, платник безстрокової ренти має право відмовитися від договору ренти (ч. 1 ст. 739 ЦК України), а наймач у договорі прокату може повернути річ у будь-який час (ч. 1 ст. 790 ЦК України) [137]. У цих ситуаціях принцип добросовісності проявляється в обов'язку завчасного повідомлення, дотримання встановленої процедури та недопущення використання відмови як засобу ухилення від уже існуючих обов'язків.

Важливою є також роль принципу добросовісності у визначенні моменту та порядку реалізації права на відмову. Договір припиняє свою дію з моменту доведення рішення сторони про відмову до відома іншої сторони у належній формі. Невиконання цього обов'язку може призвести до ситуації правової невизначеності, коли інша сторона продовжує вважати договір чинним і несе додаткові витрати. Отже,

добросовісна поведінка передбачає своєчасне та чітке повідомлення про відмову, що дозволяє мінімізувати негативні наслідки для обох сторін.

Таким чином, відмова від договору є особливим юридичним інструментом, який у динаміці цивільно-правового зобов'язання виконує функції як припинення, так і охорони прав та інтересів сторін. Вона забезпечує можливість оперативної реакції на порушення, істотну зміну обставин або специфіку певних договірних конструкцій. Водночас саме принцип добросовісності визначає межі використання цього інструменту, запобігаючи його перетворенню на засіб довільного або недобросовісного ухилення від виконання зобов'язань. Завдяки цьому забезпечується баланс між свободою договору, стабільністю цивільного обороту та необхідністю ефективного захисту прав та законних інтересів його учасників.

Принцип добросовісності на стадії відмови від договору у цивільному праві України виконує функцію запобігання зловживанню правом на одностороннє припинення зобов'язання та забезпечує справедливе співвідношення інтересів сторін у ситуаціях, коли подальше збереження договірної зв'язку стає неможливим або недоцільним. Норми ЦК України, що регулюють право сторін на відмову від договору, побудовані таким чином, що можливість реалізації цього права, як правило, пов'язується з попереднім недобросовісним або неналежним виконанням зобов'язання контрагентом чи з необхідністю захисту його законних інтересів.

У сфері договору купівлі-продажу право покупця на відмову від договору прямо пов'язується з порушенням продавцем основних обов'язків щодо передання товару або супровідних документів. Так, у разі відмови продавця передати проданий товар покупець має право відмовитися від договору купівлі-продажу (ч. 1 ст. 665 ЦК України) [137]. Аналогічне право виникає, якщо продавець не передав приналежності товару або документи, що стосуються товару, у встановлений строк (ч. 2 ст. 666 ЦК України) [137]. У цих випадках відмова від договору виступає реакцією на очевидне порушення принципу добросовісності з боку продавця, який не виконує базових обов'язків, що становлять сутність зобов'язання.

Законодавець також пов'язує право на відмову від договору з невідповідністю товару умовам договору щодо асортименту, якості чи комплектності. Якщо продавець передав товар в асортименті, що не відповідає умовам договору, покупець має право

відмовитися від його прийняття та оплати, а у разі попередньої оплати – вимагати повернення сплачених коштів (ч. 1 ст. 672 ЦК України) [137]. У разі істотного порушення вимог щодо якості товару покупець може за своїм вибором відмовитися від договору і вимагати повернення сплаченої суми (ч. 2 ст. 678 ЦК України), а якщо товар є некомплектним і продавець не усунув цей недолік у розумний строк – також відмовитися від договору (ч. 2 ст. 684 ЦК України) [137]. В усіх цих ситуаціях право на відмову від договору функціонує як засіб відновлення договірної справедливості та санкція за недобросовісне або неналежне виконання зобов'язання продавцем.

Принцип добросовісності проявляється і в обов'язку продавця надати покупцеві повну та достовірну інформацію про товар. Якщо покупцеві не було надано можливості отримати таку інформацію, він має право у розумний строк відмовитися від договору та вимагати повернення сплаченої суми, а також відшкодування збитків і моральної шкоди (ч. 3 ст. 700 ЦК України) [137]. Таким чином, відмова від договору виступає засобом захисту слабшої сторони та інструментом забезпечення інформаційної прозорості цивільного обороту.

Водночас право на відмову від договору може надаватися і стороні, яка не отримала належного виконання від іншої сторони. Так, якщо покупець відмовився прийняти та оплатити товар, продавець має право за своїм вибором вимагати оплати або відмовитися від договору (ч. 4 ст. 692 ЦК України) [137]. У договорі з умовою про прийняття товару у встановлений строк нез'явлення покупця або невчинення необхідних дій для прийняття товару розглядається як відмова від договору, якщо інше не встановлено договором (ч. 2 ст. 701 ЦК України) [137]. Ці положення демонструють, що принцип добросовісності вимагає активної та сумлінної поведінки не лише від боржника, а й від кредитора, а його бездіяльність може спричинити припинення зобов'язання.

У договорі найму принцип добросовісності виявляється через надання наймодавцеві права відмовитися від договору у разі систематичного невнесення плати за користування річчю протягом трьох місяців підряд (ч. 1 ст. 782 ЦК України) [137]. Тут відмова від договору виконує функцію засобу захисту від недобросовісної поведінки наймача, який не виконує свого основного грошового обов'язку.

У сфері підрядних правовідносин принцип добросовісності проявляється як у праві, так і в обов'язку сторін відмовитися від договору за певних обставин. Підрядник має право відмовитися від договору, якщо замовник, незважаючи на своєчасне попередження, не усунув обставини, що загрожують якості або придатності результату роботи (ч. 1 ст. 848 ЦК України) [137]. Більше того, якщо виконання роботи за вказівками замовника загрожує життю та здоров'ю людей або порушує обов'язкові правила, підрядник зобов'язаний відмовитися від договору (ч. 2 ст. 848 ЦК України) [137]. У цьому випадку добросовісність трансформується з права у юридичний обов'язок. Зміщення акценту з надання особі права на покладення на неї обов'язку вчені пояснюють трьома основними чинниками: по-перше, специфікою самого порушення зобов'язання; по-друге, підвищеним ризиком заподіяння шкоди; по-третє, особливим характером об'єкта можливого посягання – життя і здоров'я людини, а також навколишнього природного середовища, що фактично означає виникнення загрози порушення суспільних, тобто публічних, інтересів [31, с. 154; 13, с. 233].

Замовник, у свою чергу, наділяється широкими можливостями відмовитися від договору підряду у випадках, коли підрядник порушує строки або виконує роботу неналежним чином. Якщо підрядник не розпочав роботу або виконує її настільки повільно, що закінчення у строк стає явно неможливим, замовник має право відмовитися від договору та вимагати відшкодування збитків (ч. 2 ст. 849 ЦК України) [137]. Аналогічне право виникає у разі невиконання підрядником вимоги усунути недоліки у встановлений строк (ч. 3 ст. 849 ЦК України) [137], а також у разі істотних та неусувних недоліків у роботі (ч. 3 ст. 858 ЦК України) [137]. Водночас замовник може відмовитися від договору у будь-який час до закінчення роботи, але зобов'язаний оплатити виконану частину та відшкодувати підрядникові збитки, завдані розірванням договору (ч. 4 ст. 849 ЦК України) [137]. Це положення демонструє, що принцип добросовісності обмежує свободу відмови від договору необхідністю відшкодування негативних наслідків для іншої сторони.

Узагальнюючи, можна констатувати, що принцип добросовісності на стадії відмови від договору виконує комплексну регулятивну функцію. Він, по-перше, легітимує відмову від договору як реакцію на істотне порушення зобов'язання контрагентом (ч. 1 ст. 665, ч. 2 ст. 666, ч. 2 ст. 678, ч. 2 ст. 684, ч. 1 ст. 782, ч. 2 ст. 849,

ч. 3 ст. 858 ЦК України) [137]. По-друге, забезпечує захист сторони, яка діяла сумлінно, але зазнала негативних наслідків через неналежну поведінку іншої сторони або зміну обставин (ч. 3 ст. 700, ч. 1 ст. 755 ЦК України) [137]. По-третє, встановлює баланс інтересів сторін у випадках, коли відмова від договору здійснюється без вини контрагента, шляхом покладення на ініціатора обов'язку відшкодувати завдані збитки (ч. 4 ст. 849 ЦК України) [137]. У такий спосіб добросовісність виступає критерієм правомірності здійснення права на відмову від договору та гарантією того, що припинення зобов'язання не перетвориться на інструмент зловживання суб'єктивним правом.

Принцип добросовісності на стадії розірвання договору виконує функцію матеріально-правового критерію, який визначає допустимість та обґрунтованість припинення договірної зобов'язання у примусовому порядку. Норми ЦК України, що передбачають можливість розірвання договору, свідчать про те, що законодавець розглядає розірвання не як довільний акт сторони, а як крайній засіб реагування на поведінку сторони, яка суперечить вимогам добросовісності або перешкоджає досягненню мети договору.

У сфері безоплатних договорів значення принципу добросовісності проявляється особливо виразно. Так, у договорі дарування дарувальник має право вимагати розірвання договору у разі порушення обдаровуваним обов'язку на користь третьої особи, що супроводжується обов'язком повернути дарунок або відшкодувати його вартість (ч. 1 ст. 726 ЦК України) [137]. Таке регулювання засвідчує, що навіть у безоплатних правовідносинах отримання майнової вигоди обумовлюється сумлінною поведінкою обдаровуваного, а недобросовісне невиконання особою своїх обов'язків може бути підставою для позбавлення правових наслідків, що виникли в результаті вчинення договору.

Ще більш чітко морально-етичний вимір добросовісності простежується у положеннях, що надають дарувальникові право вимагати розірвання договору у разі вчинення обдаровуваним умисного кримінального правопорушення проти дарувальника або його близьких, створення загрози безповоротної втрати дарунка чи недбалого ставлення до речі, яка має культурну цінність (чч. 1–3 ст. 727 ЦК України) [137]. У цих випадках підставою для розірвання є не лише майнові, а й немайнові

аспекти відносин, зокрема втрата довіри та порушення етичних стандартів поведінки, що становлять зміст принципу добросовісності. Ще в римському праві існували положення щодо можливості відміни дарування. Виходили з того, що всі належним чином здійснені дарування зберігають свою чинність і не підлягають відміні, за винятком випадків, коли встановлювалася невдячна поведінка обдарованого стосовно дарувальника [151, с.277].

Подібна логіка закладена і в регулюванні договору пожертви, де жертвувач або його правонаступники мають право вимагати розірвання договору, якщо жертва використовується не за призначенням (ч. 3 ст. 730 ЦК України) [137]. Відступ від встановленої мети використання майна розглядається законодавцем як недобросовісна зміна змісту договору, що порушує волю жертвувача та виправдовує розірвання договору.

Особливого значення принцип добросовісності набуває у договорах довгострокового та особистого довірчого характеру. Договір довічного утримання (догляду) може бути розірваний за рішенням суду, зокрема на вимогу відчужувача у разі невиконання або неналежного виконання набувачем своїх обов'язків, незалежно від його вини (ч. 1 п. 1 ст. 755 ЦК України) [137]. Такий підхід свідчить про те, що у подібних правовідносинах визначальним факт порушення. Водночас у юридичній літературі висловлюються міркування про розширення підстав припинення договору довічного утримання (догляду), які мають істотне значення для розвитку та практичного наповнення принципу добросовісності в цивільному праві. Йдеться про ідею визнання втрати довіри між сторонами самостійною підставою для припинення договірних правовідносин поряд із тими, що прямо передбачені у ст.ст. 755–756 ЦК України [68, с. 15; 150, с. 214].

Звертається увага на те, що довірчий характер цього договору зумовлює особливу роль особистих якостей контрагентів та їх взаємної оцінки поведінки. Саме тому, як обґрунтовується в доктрині, довірчі правовідносини можуть припинятися не лише з підстав, прямо встановлених законом, а й у зв'язку з втратою довіри до добросовісності та особистості іншої сторони (М. В. Погребняк). Такий підхід підкреслює, що добросовісність у фідуціарних зобов'язаннях є не лише стандартом

належної поведінки, а й фундаментом самого існування правового зв'язку між сторонами.

Розвиток цієї ідеї у наукових працях пов'язується з розумінням того, що довірчі права й обов'язки концентрують у собі очікування сторін щодо сумлінної, лояльної та морально прийнятної поведінки контрагента. Унаслідок цього у цивілістичній доктрині поглиблюється осмислення змісту суб'єктивних цивільних обов'язків, які розглядаються не лише як формально визначені юридичні приписи, а і як обов'язки діяти чесно, відкрито та з урахуванням інтересів іншої сторони.

Особливої уваги заслуговує пропозиція (М.В. Погребняк) надати сторонам договору довічного утримання право вимагати його розірвання у разі втрати взаємної довіри, коли з огляду на норми моралі подальше існування договірних відносин стає неможливим. Такий підхід фактично переводить принцип добросовісності з площини оціночної категорії у площину конкретного юридичного факту, який може бути підставою для припинення зобов'язання. Це означає, що добросовісність перестає бути лише загальною вимогою до поведінки сторін і набуває значення критерію, від якого залежить саме існування або припинення правовідношення.

Запропоновані науковцями ідеї мають важливе значення для забезпечення реальної, а не декларативної дії принципу добросовісності. Визнання втрати довіри підставою для розірвання договору дозволяє врахувати специфіку фідучіарних зобов'язань, у яких формальне виконання обов'язків не завжди здатне замінити особистісні основи взаємин між сторонами. У таких правовідносинах продовження договору всупереч втраті довіри може суперечити не лише інтересам сторін, а й самому призначенню договору.

Таким чином, доктринальні пропозиції щодо врахування фактора втрати довіри як підстави припинення договору довічного утримання сприяють поглибленню змісту принципу добросовісності та розширюють можливості його застосування як інструменту справедливого та гнучкого регулювання цивільних правовідносин. Вони демонструють тенденцію до посилення значення етичного та поведінкового виміру договірного права, у якому сумлінність, взаємна повага та довіра розглядаються не як другорядні моральні категорії, а як юридично значущі умови існування зобов'язання.

У договорах рентного характеру принцип добросовісності спрямований на забезпечення стабільності та передбачуваності тривалих грошових виплат. Одержувач безстрокової ренти має право вимагати розірвання договору, зокрема у разі прострочення виплати ренти більш як на один рік або виникнення обставин, які свідчать про неможливість подальшого виконання платником своїх зобов'язань (ч. 1 ст. 740 ЦК України) [137]. Такі положення демонструють, що тривале та систематичне порушення грошових обов'язків кваліфікується як прояв недобросовісної поведінки, несумісної з подальшим існуванням договірною зв'язку.

У договорах найму принцип добросовісності відіграє ключову роль у забезпеченні належного використання переданої у користування речі. Наймодавець має право вимагати розірвання договору, якщо наймач користується річчю всупереч договору або її призначенню, передає її іншій особі без дозволу або створює загрозу її пошкодження своєю недбалою поведінкою (ч. 1 ст. 783 ЦК України) [137]. У свою чергу, наймач наділяється правом вимагати розірвання договору, якщо наймодавець передав річ неналежної якості або не виконує обов'язку щодо проведення капітального ремонту (ч. 1 ст. 784 ЦК України) [137]. Таким чином, законодавець забезпечує взаємний захист сторін від недобросовісної поведінки іншої сторони, яка унеможлиблює досягнення мети договору.

Змістовно пов'язані з принципом добросовісності положення, що стосуються обов'язку проведення капітального ремонту. Якщо наймодавець не виконує цього обов'язку і це перешкоджає використанню речі за призначенням, наймач має право вимагати розірвання договору та відшкодування збитків (ч. 3 ст. 776 ЦК України) [137]. Така норма підкреслює, що невиконання обов'язків щодо підтримання предмета договору у придатному стані розглядається як істотне порушення принципу добросовісності.

У підрядних правовідносинах розірвання договору також безпосередньо пов'язується з істотністю порушень. Замовник у договорі побутового підряду має право вимагати розірвання договору та відшкодування збитків, якщо підрядник допустив істотні відступи від умов договору або інші істотні недоліки у виконаній роботі (ч. 1 ст. 872 ЦК України) [137]. Вимога істотності порушення відображає загальне правило, що розірвання договору як крайній засіб захисту застосовується

лише тоді, коли недобросовісна або неякісна поведінка контрагента позбавляє іншу сторону того, на що вона розраховувала при укладенні договору.

Узагальнення наведених положень дає підстави стверджувати, що принцип добросовісності на стадії розірвання договору виконує три основні функції. По-перше, він визначає перелік порушень, які визнаються настільки істотними, що виправдовують припинення договірних правовідносин (ч. 1 ст. 726, чч. 1–3 ст. 727, ч. 1 ст. 783, ч. 1 ст. 872 ЦК України) [137]. По-друге, він забезпечує захист довірчого елементу у відносинах, особливо у безоплатних та довгострокових договорах, де збереження договору без сумлінної поведінки сторін втрачає сенс (ч. 3 ст. 730, ч. 1 ст. 740 ЦК України) [137]. По-третє, він встановлює баланс інтересів сторін, надаючи право вимагати розірвання як стороні, що передала майно або надала послугу, так і стороні, яка їх отримала, у разі порушення істотних умов договору (ч. 1 ст. 783, ч. 1 ст. 784, ч. 3 ст. 776 ЦК України) [137].

Отже, принцип добросовісності на стадії розірвання договору виступає критерієм оцінки поведінки сторін і водночас юридичною підставою для припинення договірних відносин у випадках, коли подальше їх існування суперечить як інтересам сторін, так і загальним засадам цивільного права.

У цьому контексті заслуговує на увагу позиція Л. К. Жданкіної, яка пов'язує реалізацію принципів справедливості, добросовісності та розумності з механізмами припинення зобов'язань. На думку вченої, застосування таких способів припинення договірних правовідносин, зокрема зарахування зустрічних однорідних вимог, повинно ґрунтуватися на об'єктивній оцінці сторонами власних можливостей щодо виконання зобов'язання, врахуванні інтересів контрагента та співмірності правових наслідків припинення зобов'язання. При цьому рішення про припинення зобов'язання має бути зумовлене не прагненням отримати односторонні переваги, а необхідністю забезпечення справедливого балансу інтересів сторін і недопущення завдання шкоди кредиторів [41, с. 105–106].

Наведені положення знаходять своє підтвердження і на рівні спеціального договірного регулювання, де добросовісність може виступати не лише загальним принципом оцінки поведінки сторін, а й юридично значущою обставиною, що підлягає доведенню. Як зазначає В. Д. Примаєк, у низці договірних конструкцій законодавець

прямо пов'язує настання певних правових наслідків із необхідністю підтвердження добросовісності поведінки відповідної сторони [106, с. 125]. Зокрема, відповідно до абз. 2 ч. 1 ст. 825 ЦК України наймодавець має право вимагати від наймача плати за користування житлом за три місяці після його звільнення без попередження лише за умови доведення того, що він не мав реальної можливості укласти договір найму житла на аналогічних умовах з іншою особою [106, с. 125].

Таким чином, принцип добросовісності у сфері припинення договірних правовідносин набуває не лише оціночного, а й доказового значення. Судова оцінка поведінки сторін у таких випадках спрямована на встановлення того, чи діяла особа сумлінно та чи вживала розумних заходів для мінімізації негативних наслідків припинення договору. Відтак добросовісність виступає важливим критерієм визначення обсягу правового захисту сторін після припинення договірного зобов'язання та забезпечує справедливий баланс їхніх інтересів.

2.3.2. Особливості застосування принципу добросовісності на стадіях зміни та припинення цивільно-правового договору в скандинавських країнах

У правових системах скандинавських країн принцип добросовісності посідає центральне місце у регулюванні договірних відносин. Принцип добросовісності застосовується на всіх стадіях договірного процесу: під час переговорів, укладення договору, його тлумачення, виконання, а також при вирішенні спорів щодо зміни або припинення зобов'язань. Як зазначає К. Ліллегольт, у скандинавському праві принцип добросовісності виконує функцію своєрідного коригувального механізму, який дозволяє суду враховувати обставини конкретної справи та забезпечувати справедливий баланс інтересів сторін [184, с. 18].

Особливо важливе значення цей принцип має на стадії зміни договору, коли у процесі виконання зобов'язання виникають обставини, здатні істотно порушити первісний баланс інтересів сторін. У таких ситуаціях суворе застосування принципу *pacta sunt servanda* може призвести до несправедливого результату, що обумовлює необхідність застосування механізмів судового втручання.

Відповідно до § 36 договір або окрема його умова може бути змінена або визнана недійсною повністю чи частково, якщо вона є несправедливою або такою, що

суперечить чесній діловій поведінці. Таке формулювання свідчить про надання суду широкого спектра правових інструментів для відновлення справедливого балансу між сторонами договірної зобов'язання.

Таким чином, § 36 створює універсальний механізм контролю справедливості договірних умов, який дозволяє суду коригувати договірні відносини у випадках, коли їх подальше застосування суперечить принципу добросовісності.

Питання щодо доцільності надання судам повноваження змінювати договір, а не лише визнавати його недійсним, є предметом значної уваги у скандинавській правовій доктрині. Необхідність такого механізму особливо очевидна у тих випадках, коли досягти справедливого результату неможливо лише шляхом повного або часткового скасування договору. Данський вчений М. Б. Олесен роз'яснив значення § 36 на такому прикладі.

Припустимо, що підприємства А і В уклали довгостроковий контракт строком на тридцять років, який не передбачає можливості дострокового розірвання. За умовами договору підприємство В отримує право щорічно виловлювати до 5000 риб у водоймі, що належить підприємству А, сплачуючи фіксовану плату за кожен виловлену рибу. На момент укладення договору встановлена ціна відповідає звичайному рівню ринкових цін. Однак через кілька десятиліть економічна ситуація істотно змінилася, і ринкова ціна на відповідний ресурс зросла у багато разів.

У разі звернення підприємства А до суду із вимогою про застосування § 36 найбільш раціональним і гнучким рішенням, яке відповідає інтересам обох сторін, буде коригування розміру плати, а не скорочення строку договору або зменшення річної квоти вилову. Збереження довгострокового договірної зв'язку є економічно вигідним для підприємства А, оскільки воно має стабільного контрагента, тоді як для підприємства В тривалий строк дії договору гарантує безперервність постачання продукції.

Якби суд обмежився лише скороченням строку договору або зменшенням квоти вилову, це могло б призвести до небажаних економічних наслідків. Зокрема, підприємство В було б змушене шукати альтернативних постачальників, тоді як підприємство А мало б стимул припинити договірні відносини та укласти новий

контракт на більш вигідних умовах. Натомість зміна ціни дозволяє зберегти договірні відносини та водночас усунути несправедливий економічний дисбаланс [203, с. 11].

Разом з тим у низці випадків достатнім засобом відновлення справедливості може бути часткове визнання недійсності окремих умов договору. Якщо несправедливість виникає внаслідок застосування конкретного положення, його скасування може бути достатнім для відновлення балансу між сторонами без необхідності більш глибокого втручання у структуру договору.

На думку М. Б. Олесена, показовим прикладом такого підходу є справа ТВВ 2011.672 Ø, що стосувалася орендних відносин щодо земельних ділянок із літніми будинками. У договорі була передбачена умова, відповідно до якої орендна плата не могла бути знижена навіть у тому випадку, якщо вона значно перевищувала ринковий рівень. Суд дійшов висновку, що така умова створює очевидний дисбаланс між сторонами та є несправедливою. У результаті вона була визнана недійсною на підставі § 36 Закону про договори [203, с. 11–12].

Водночас не в усіх ситуаціях повне або часткове визнання недійсності є природним або ефективним способом усунення несправедливості. Саме тому включення до тексту § 36 формулювання «може бути змінено» має важливе значення. Воно розширює можливості судового втручання та дозволяє суду обирати найбільш адекватний спосіб відновлення справедливого балансу у договірних відносинах.

Разом з тим у підготовчих матеріалах до закону прямо зазначається, що застосування можливості зміни договору потребує особливої обережності у сфері суто комерційних відносин. У таких відносинах договір зазвичай ґрунтується на економічних розрахунках і свідомому розподілі ризиків між сторонами. Надмірне втручання суду може порушити баланс інтересів, який сторони погодили під час укладення договору.

Причини такої стриманості М. Б. Олесен пояснив на такому прикладі. Припустимо, що власник майна погоджується здати його в оренду лише за умови встановлення надзвичайно високої орендної плати. Без такої плати він би взагалі не уклав договір і продовжив би використовувати майно самостійно. Якщо суд зменшить орендну плату, але залишить договір чинним, орендодавець опиниться пов'язаним договором, який він за інших умов ніколи б не уклав. Саме подібні ситуації

обумовлюють необхідність обережного підходу до застосування механізму зміни договору [203, с. 12].

Слід також звернути увагу на зміст самого поняття «зміна договору». Використання цього терміна передбачає наявність певного існуючого положення договору, яке підлягає коригуванню. Внесення змін може полягати у зміні змісту конкретної умови або у її адаптації до нових обставин. При цьому зміна договору може охоплювати також коригування положень, які самі по собі не є несправедливими, але потребують модифікації для відновлення загального балансу між сторонами. В окремих випадках це може означати і доповнення договору новими умовами, якщо такі доповнення природно випливають із його змісту та спрямовані на забезпечення справедливого функціонування договірної механізму.

Водночас у доктрині підкреслюється, що межа між зміною існуючої умови та фактичним створенням нової умови не завжди є чіткою. Саме тому застосування § 36 потребує ретельної оцінки всіх обставин конкретної справи [158, с. 224].

Як уже зазначалося, § 36 Закону про договори містить правовий стандарт, сформульований через два взаємопов'язані поняття: «несправедливий» та «такий, що суперечить чесній поведінці». Використання подвійної формули має кілька важливих цілей. По-перше, воно підкреслює широкий дискреційний характер повноважень суду, який отримує можливість оцінювати договірні умови з урахуванням різноманітних факторів. По-друге, таке формулювання демонструє зв'язок із іншими правовими стандартами, що застосовуються у сфері регулювання комерційної діяльності, зокрема у законодавстві про маркетингову діяльність [158, с. 213].

Важливо зазначити, що використання сполучника «або» між цими поняттями не означає їх альтернативного характеру. У доктрині підкреслюється, що вони мають взаємодоповнювальний зміст і застосовуються у тісному взаємозв'язку [158, с. 213].

Свідомим вибором законодавця було використання формулювання «суперечить чесній поведінці» замість поняття «добра ділова практика». Такий підхід дозволяє застосовувати § 36 навіть у тих сферах економічної діяльності, де ще не сформувалася усталена комерційна практика.

Центральним елементом цього правового стандарту є поняття несправедливості. Оскільки воно має оціночний характер, його зміст не може бути

визначений через вичерпний перелік критеріїв. Натомість суди встановлюють його через аналіз факторів і міркувань, які традиційно враховуються при оцінці договірних умов.

Серед таких факторів у правовій доктрині та судовій практиці зазвичай називають: співвідношення економічної та інформаційної сили сторін; відповідність умов договору звичайній діловій практиці; баланс прав і обов'язків сторін; характер і ступінь економічного дисбалансу; обставини укладення договору; подальші зміни економічних або фактичних умов.

При цьому суди можуть враховувати як загальні стандарти комерційної практики, так і специфічні правила, що склалися у певній галузі економіки. Водночас такі стандарти мають лише орієнтовне значення, оскільки вони підлягають оцінці з точки зору принципів чесності, добросовісності та справедливості.

Таким чином, генеральна клаузула § 36 створює гнучкий механізм судового контролю за справедливістю договірних умов, що дозволяє враховувати як конкретні обставини справи, так і загальні принципи добросовісної ділової поведінки.

Особливістю цієї норми є її відкритий характер. Вона не встановлює вичерпного переліку підстав для втручання суду, а надає суддям значну дискрецію при оцінці конкретних обставин справи.

Скандинавська правова доктрина визнає, що під час виконання договору можуть виникати обставини, які істотно змінюють економічні або фактичні передумови, що існували на момент укладення договору. Особливо це стосується довгострокових договорів, у яких первісні умови можуть втратити свою економічну рівновагу. У науковій літературі виділяють кілька типових ситуацій, що можуть обумовлювати застосування § 36: істотна зміна економічних умов, реалізація непередбачуваних ризиків, значна диспропорція між виконанням сторін, інформаційна асиметрія між сторонами договору. Як зазначав В. Гагстрьом, метою застосування § 36 є відновлення справедливого балансу договірних прав і обов'язків, а не покарання сторони, яка уклала не вигідний договір [172, с. 312].

Одним із класичних прикладів застосування § 36 є справа Rt. 1988 s. 276 (Røstad), у якій Верховний суд Норвегії розглядав питання про перегляд умов довгострокового договору оренди землі. У цій справі орендна плата була встановлена

багато десятиліть тому і через інфляційні процеси фактично втратила свою економічну цінність. Верховний суд визнав, що подальше застосування первісних умов договору призвело б до очевидно несправедливого результату, і дозволив змінити розмір орендної плати. Це рішення стало важливим прецедентом застосування § 36 щодо довгострокових договорів [184, с. 16].

У більш сучасній практиці показовим є рішення Верховного суду Норвегії HR-2025-251-A. У цій справі суд визнав мирову угоду між співзасновниками компанії несправедливою та скасував її відповідно до § 36. Суд встановив, що одна сторона навмисно приховала інформацію про переговори з потенційним інвестором, що призвело до значної інформаційної асиметрії між сторонами договору. Верховний суд дійшов висновку, що така поведінка суперечить принципу договірної лояльності та добросовісності, тому угода має бути визнана недійсною [202].

У шведській практиці § 36 також застосовується як інструмент коригування несправедливих договірних умов. Показовою є справа NJA 1989 s. 346, у якій Верховний суд Швеції застосував § 36 для перегляду умов страхового договору. Суд визнав, що суворе застосування умов страхування призвело б до несправедливого результату, оскільки страховик фактично отримував непропорційну перевагу. Іншим важливим рішенням є NJA 2017 s. 113, у якому Верховний суд розглядав питання про можливість застосування § 36 до обмеження відповідальності у договорі. Суд підкреслив, що застосування цієї норми повинно бути обережним і можливе лише у випадках очевидної несправедливості [213].

У фінському праві аналогічна норма закріплена у Section 36 Finnish Contracts Act. Верховний суд Фінляндії застосовував її, зокрема, у справі ККО 1990:20, де було переглянуто умови договору через їх явну несправедливість. Суд підкреслив, що при оцінці несправедливості необхідно враховувати не лише зміст договору, але й обставини його укладення та подальші зміни економічних умов [176].

У Ісландії аналогічна норма міститься у Article 36 Icelandic Contracts Act. Верховний суд Ісландії застосував її у справі Hrd. 1992, p. 1234, у якій суд визнав недійсною договірну умову, що надавала одній стороні непропорційні переваги. Суд підкреслив, що принцип добросовісності є фундаментальним елементом ісландського

договірного права та може виправдовувати втручання суду у договірні відносини [157, с. 245].

Попри широке формулювання § 36, судова практика скандинавських країн демонструє досить стриманий підхід до його застосування. Суди підкреслюють такі обставини, що: сам факт невігідності договору не є достатньою підставою для його зміни, сторони повинні нести ризики своїх договірних рішень, втручання суду можливе лише у випадках очевидної несправедливості.

Як зазначають К. Рамберг і Я. Рамберг, застосування § 36 повинно розглядатися як винятковий механізм, спрямований на виправлення крайніх випадків дисбалансу у договірних відносинах [207, с. 94].

Отже, принцип добросовісності відіграє ключову роль у скандинавському договірному праві на стадії зміни або припинення договору. Його реалізація здійснюється передусім через застосування генеральної клаузули § 36 Закону про договори.

Судова практика Верховних судів Норвегії, Швеції, Данії, Фінляндії та Ісландії демонструє, що цей механізм використовується для відновлення справедливого балансу між сторонами у випадках, коли суворе застосування договірних умов призводить до очевидно несправедливого результату. Водночас застосування § 36 залишається обмеженим винятковими ситуаціями, що дозволяє забезпечити баланс між принципом справедливості та принципом обов'язковості договору.

При вирішенні питання про застосування ч. 1 § 36 суди враховують: зміст договору, позиції сторін, обставини, що склалися під час та після укладення договору, та інші фактори. Крім того, можуть враховуватися й інші чинники, зокрема: 1) волевиявлення сторін; 2) ризикові аспекти; 3) непередбачені зміни цін; 4) принцип пропорційності; 5) узгоджені документи (agreed documents); 6) галузеві стандартні умови; 7) нестандартні умови для галузі; 8) дисбаланс у знаннях та впливі. Зупинимося більш детально на характеристиці зазначених чинників.

1) *Волевиявлення сторін.* При оцінці справедливості договору з урахуванням волевиявлення сторін ключовим є питання про те, чи мав боржник (сторона, яка бере на себе зобов'язання) реальний намір зобов'язатися з урахуванням тих наслідків, що фактично настали. Цей аспект тісно пов'язаний із проблемою дисбалансу у підставах

прийняття договірної рішення сторонами. Водночас сам по собі дисбаланс не є достатньою підставою для застосування § 36 Закону про договори. Вирішальним є встановлення того, чи було договір укладено добровільно та з належним усвідомленням його можливих наслідків. Якщо така обставина підтверджується, це, як правило, свідчить проти застосування § 36, навіть якщо договір зовні характеризується певною нерівноважністю. У подібних випадках автономія волі сторін має перевагу над можливими суспільними інтересами, зокрема інтересом захисту слабшої сторони.

У сфері суто комерційних відносин значення такого захисного інтересу є обмеженим, оскільки передбачається, що підприємці діють професійно та усвідомлюють економічні наслідки своїх рішень. Разом з тим не можна виключати ситуацій, коли навіть у комерційних правовідносинах виникає настільки значний дисбаланс, що застосування § 36 стає виправданим. Хоча чітку межу визначити складно, підставою для втручання може бути ситуація, коли договір набуває характеру очевидно нечесного з етичної точки зору. Критерієм у таких випадках виступає питання про те, чи спричинила договірні умови наслідки, які сторона не могла розумно передбачити на момент укладення договору. У відносинах між підприємцями подібні ситуації трапляються відносно рідко, оскільки сторони вважаються професійними учасниками ринку і повинні належним чином оцінювати ризики договірних зобов'язань.

Водночас можливі випадки, коли одна зі сторін перебуває у фактично підлеглому становищі та не має реальної можливості впливати на зміст договору. Така ситуація може виникати, наприклад, у відносинах малого бізнесу з банками щодо кредитування або у випадках, коли ремісники чи роздрібні торговці змушені приймати стандартні умови імпортерів, оптовиків чи виробників без можливості їх зміни. У подібних обставинах використання стандартних договорів може свідчити про те, що договір не був укладений повністю добровільно і з повним усвідомленням усіх його наслідків [156, с. 479, 485, 517].

2) *Ризикові аспекти.* Більшість договірних відносин передбачає наявність певного ризику для сторін. У господарських правовідносинах типовим є те, що сторони у різному обсязі приймають на себе ризик настання непередбачуваних обставин. Як правило, такий ризик є відомим і враховується сторонами при

погодженні умов договору, тому його реалізація на шкоду одній зі сторін рідко розглядається як підстава для визнання договору несправедливим [156, с. 486].

У зв'язку з цим сторони комерційних правовідносин не повинні розглядати § 36 Закону про договори як своєрідний механізм страхування на випадок несприятливого розвитку ринкової ситуації, якщо договір був укладений із повним усвідомленням притаманних йому економічних ризиків. З цього приводу М. Мунк, коментуючи рішення U 1981.300 Н, підкреслював, що застосування § 36, особливо у відносинах між комерційно обізнаними сторонами, повинно мати винятковий характер і не може використовуватися для подальшого перегляду розподілу ризиків, погодженого сторонами під час укладення договору [198, с. 299]. Інакше кажучи, якщо ризик реалізується на шкоду одній зі сторін, за загальним правилом слід виходити з того, що такий розподіл був свідомо прийнятий сторонами.

При цьому можливий менш сприятливий результат у конкретній ситуації може компенсуватися потенційною вигодою, яку відповідна сторона могла б отримати за інших, більш імовірних обставин. Саме така можливість взаємного ризику зазвичай враховується сторонами під час укладення договору.

Водночас наведене не означає повного виключення застосування § 36 у господарських правовідносинах. Законодавець лише підкреслює необхідність стриманого підходу до втручання у договірні відносини між підприємцями. Зокрема, у довгострокових договорах обставини можуть розвиватися таким чином, що спочатку збалансовані умови з часом призводять до надмірно обтяжливих або непропорційних наслідків для однієї зі сторін. У подібних випадках можливість коригування договору відповідно до § 36 не повинна повністю виключатися [158, с. 209].

Важливе значення при цьому має і строк дії договору. Довгострокові договірні зобов'язання значно більш чутливі до економічних змін, ніж короткострокові. Тому істотні зміни ринкових умов можуть призвести до значно більшого дисбалансу інтересів сторін у тривалих договірних відносинах. Водночас сприятливий економічний розвиток для однієї сторони, наприклад у вигляді несподіваного зростання цін, сам по собі не означає, що договір стає несправедливим, оскільки погоджений розподіл ризику міг спрацювати і в протилежному напрямі.

Разом з тим можуть виникати ситуації, коли сторони не мали однакових можливостей для оцінки ймовірності настання певних обставин. У таких випадках ця нерівність може вплинути на визначення того, який саме ризик сторона фактично усвідомлено прийняла на себе і чи повинна вона нести відповідні наслідки. Саме в подібних ситуаціях застосування § 36 може бути виправданим [158, с. 211].

3) *Непередбачені зміни цін.*

4) *Пропорційність.* Для застосування механізму коригування винагороди відповідно до § 36 Закону про договори недостатньо встановити лише дисбаланс, спричинений непередбачуваними обставинами. Втручання суду можливе лише за наявності непропорційності у взаємних правах та обов'язках сторін. Отже, принцип пропорційності виступає невід'ємним елементом оцінки несправедливості при застосуванні зазначеного положення [156, с. 487].

Ілюстрацією такого підходу є справа щодо договору оренди сільськогосподарської землі, укладеного у 1847 році строком на 199 років. За умовами договору орендна плата становила суму, що в сучасних умовах дорівнювала б приблизно 10 кронам на рік, при цьому договір не містив положень ані про можливість його розірвання, ані про індексацію платежів. Суд визнав таку орендну плату явно непропорційною та економічно необґрунтованою і, посиляючись на § 36 Закону про договори, здійснив її коригування до рівня, що відповідав ринковим умовам [156, с. 487].

Таким чином, врахування принципу пропорційності дозволяє судам адаптувати договірні умови у випадках, коли їх подальше застосування призвело б до очевидно несправедливих наслідків.

5) *Узгоджені стандартні умови.* Якщо договір містить стандартні умови, сформовані в результаті переговорів між організаціями, що представляють протилежні сторони відповідних правовідносин, такі документи у скандинавській правовій практиці позначаються як «agreed documents». За загальним правилом, положення § 36 Закону про договори до таких умов застосовується вкрай обмежено, навіть у випадках, коли відповідні положення істотно відхиляються від загального нормативного регулювання [158, с. 213].

Подібний підхід підтверджується і судовою практикою. Зокрема, Верховний суд Данії відмовив у визнанні недійсним положення про обмеження відповідальності, оскільки воно було складовою частиною стандартних умов, узгоджених між галузевими організаціями. Суд підкреслив, що такі умови є результатом комплексного балансування інтересів сторін, включаючи питання розподілу ризиків та можливостей страхового покриття.

Отже, для визнання договірної умови несправедливою на підставі § 36 у випадку застосування «*agreed documents*» необхідні виняткові обставини. Крім того, слід враховувати, що історично § 36 був спрямований передусім на захист споживачів від несправедливих стандартних умов. Саме ця обставина зумовила обережний підхід судів до застосування зазначеної норми у сфері професійних комерційних договорів [158, с. 213].

б) *Галузеві звичаї*. Під час оцінки несправедливості договірної умови суди можуть враховувати також практику відповідної галузі. Галузеві звичаї формуються поступово на основі усталених моделей ділової поведінки та відрізняються від так званих *agreed documents* тим, що вони не є результатом формалізованих переговорів між представницькими організаціями сторін.

Відхилення від усталеної галузевої практики може розглядатися як один із факторів, що свідчить про можливу несправедливість договірної умови. Однак саме по собі таке відхилення не означає автоматичного застосування § 36 Закону про договори. Не кожне відступлення від усталеного ділового звичаю є несправедливим, оскільки остаточна оцінка залежить від сукупності конкретних обставин справи [158, с. 213].

7) *Нестандартні для галузі умови*. Якщо певна договірна умова не є типовою для відповідної галузі, це може створювати презумпцію її несправедливості, особливо у випадках, коли сторона, що формулює договір, без належного обґрунтування відступає від власної усталеної практики на шкоду контрагенту. Водночас навіть відхилення від галузевого звичаю саме по собі не зумовлює автоматичного застосування § 36 Закону про договори, оскільки конкретні обставини договірних відносин можуть виправдовувати такий відступ.

Особливого значення застосування § 36 набуває у випадках суттєвої нерівності сторін за рівнем обізнаності або впливу. Подібна асиметрія часто призводить до

формування договірних умов, які не забезпечують належного балансу між правами та обов'язками сторін. Недостатня поінформованість або слабша переговорна позиція можуть свідчити про фактичну нерівність сторін під час укладення договору та підвищувати ризик зловживання перевагою.

Такі ситуації можуть проявлятися, зокрема, у включенні до договору асиметричних умов, які надають одній стороні право односторонньо змінювати або припиняти договір, тоді як інша сторона подібних можливостей не має, або у встановленні санкцій, що є явно непропорційними порушенню зобов'язання [156, с. 482].

Показовим у цьому контексті є рішення Верховного суду Данії у справі U 2004.2400 Н, що стосувалася двох договорів між підприємцями, які передбачали значні штрафні санкції за прострочення виконання. У зв'язку з тривалими затримками суми штрафів набули значного розміру. Суд дійшов висновку, що встановлені щоденні штрафи перебувають у явній невідповідності до вартості контрактів, і на підставі § 36 Закону про договори істотно зменшив їх розмір.

Подібний підхід простежується і у справі U 1979.931 Ø, де перевізники уклали угоди, спрямовані на обмеження конкуренції та забезпечені значними штрафними санкціями. Оскільки відповідні договори не містили положень, що забезпечували б баланс інтересів сторін, суд визнав вимоги про сплату штрафів несправедливими та відмовив у їх застосуванні на підставі § 36.

Таким чином, істотна нерівність сторін у поєднанні з непропорційністю договірних умов може розглядатися судами як важливий індикатор несправедливості, що виправдовує застосування генеральної клаузули.

8) *Зловживання правом.* Можливі ситуації, коли сторона зловживає наданою їй договірною правовою позицією, використовуючи її таким чином, що отримує непропорційну або небажану вигоду за рахунок контрагента. У таких випадках формально правомірна умова може застосовуватися з метою, яка суперечить принципам сумлінної ділової поведінки.

Постає питання, чи може договірна умова бути визнана несправедливою через зловживання правом, навіть якщо сама по собі вона не була несправедливою на момент укладення договору з огляду на його зміст, обставини укладення чи подальші

події, що відповідно до § 36, ч. 2 Закону про договори підлягають урахуванню. У господарських відносинах іноді трапляються ситуації, коли наполягання сторони на дотриманні певної умови зумовлене не її об'єктивним значенням, а передусім обтяжливими наслідками для контрагента.

Показовим у цьому контексті є рішення Верховного суду Данії у справі U 1981.300 Н. У зв'язку з орендою земельної ділянки під автозаправну станцію орендар (нафтова компанія) надав орендодавцю позику, відсотки та погашення якої відповідали розміру орендної плати. Для забезпечення позики орендодавець передав іпотеку на нерухомість. Надалі це обтяження ускладнило продаж квартир у будинку, у зв'язку з чим орендодавець запропонував замінити іпотеку банківською гарантією. Орендар відмовився погодитися на таку заміну. Верховний суд установив, що орендодавець мав істотний інтерес у звільненні майна від обтяження, тоді як орендар не навів переконливих підстав для відмови, яка фактично використовувалася як засіб тиску у спорі щодо припинення оренди. За цих обставин Суд дозволив заміну забезпечення, застосувавши § 36 Закону про договори [158, с. 524].

Загалом § 36 не призначений для перегляду комерційного балансу договору. Проте у випадках, коли реалізація договірної права набуває характеру зловживання або переслідування контрагента, застосування цієї норми може бути виправданим. Водночас аргумент про зловживання повинен застосовуватися з обережністю, оскільки принцип обов'язковості договору означає, що сторона, як правило, не зобов'язана обґрунтовувати своє прагнення реалізувати передбачене договором право.

Отже, оцінка несправедливості договірної умови за § 36 ґрунтується на комплексному аналізі всіх обставин справи, зокрема співвідношення сили сторін, відповідності галузевим звичаям, характеру ризику та принципу пропорційності, при цьому жоден із цих критеріїв сам по собі не є визначальним, а вирішальним залишається загальний висновок про наявність чи відсутність несправедливості у конкретній ситуації.

На стадії припинення договору принцип добросовісності (лояльності) відіграє важливу роль у забезпеченні справедливого завершення договірних відносин та запобіганні завданню непропорційної шкоди контрагенту. У скандинавській правовій традиції вихідною позицією є свобода припинення договірних відносин, однак її

реалізація обмежується вимогами сумлінної поведінки сторін. Зокрема, принцип добросовісності може зумовлювати необхідність дотримання розумного строку повідомлення про припинення договору з метою надання іншій стороні можливості адаптуватися до нових умов і мінімізувати можливі збитки. У деяких випадках він може також призводити до висновку, що для припинення договору необхідна поважна причина, особливо тоді, коли передбачений договором строк повідомлення є надмірно коротким [164, с. 145; 220, с. 190–208]. Водночас певні обов'язки сторін, пов'язані з виконанням договору, можуть трансформуватися на стадії його припинення. Наприклад, обов'язок збереження комерційної таємниці не втрачає свого значення після припинення договору, тоді як окремі інформаційні обов'язки можуть істотно зменшувати свою.

Значення принципу добросовісності на стадії припинення договору яскраво проявляється у судовій практиці щодо оцінки справедливості умов, які обмежують діяльність сторони після завершення співпраці. Показовим у цьому контексті є рішення Верховного суду Данії у справі U 2009.2800 SH, де група перевізників уклала договори з кур'єрською компанією K, що виконувала перевезення для компанії UPS. Договори містили однакові положення щодо припинення співпраці та передбачали умову про неконкуренцію, відповідно до якої перевізники протягом двох років після припинення співпраці не могли виконувати роботу для UPS або іншим чином співпрацювати з нею. У разі порушення передбачався штраф у розмірі 250 000 крон. Із матеріалів справи випливало, що перевізники були змушені прийняти цю умову, оскільки відмова означала б втрату основного джерела доходу, а самі договори мали характер *«take it or leave it»*. Згодом компанія K припинила співпрацю з більшістю перевізників із попередженням лише за два дні, після чого вони почали працювати для іншої компанії, що також співпрацювала з UPS. Суд, оцінюючи ситуацію, звернув увагу на відсутність переговорів щодо відповідної умови, відсутність компенсації за прийняття обмеження конкуренції, непропорційність штрафу та надмірну тривалість обмеження. З огляду на це суд визнав застосування умови несправедливим і таким, що суперечить чесній діловій практиці, звільнивши перевізників від відповідальності на підставі § 36 Закону про договори [158, с. 207].

Подібний підхід простежується і у справі U 1979.931 Ø, яка також стосувалася умов про неконкуренцію після припинення співпраці. Перевізники уклали договір із компанією, що організовувала перевезення осіб з інвалідністю, та зобов'язалися протягом року після припинення договору не обслуговувати клієнтів, яких їм призначала ця компанія. Через кілька місяців співпраця була припинена з ініціативи компанії без достатніх підстав, після чого перевізники створили власне підприємство та подали пропозицію одному з клієнтів. Суд дійшов висновку, що договори не містили положень, спрямованих на захист інтересів перевізників, а припинення співпраці було здійснено без належних підстав. За таких обставин вимоги про сплату передбаченого штрафу були визнані несправедливими та непридатними до застосування відповідно до § 36.

Аналіз наведених рішень свідчить, що при оцінці справедливості договірних умов на стадії припинення суди враховують не лише формальний зміст договору, а й ширший контекст договірних відносин. Важливе значення мають такі фактори, як співвідношення сили сторін під час укладення договору, наявність або відсутність переговорів, пропорційність встановлених обмежень, баланс прав та обов'язків сторін, а також поведінка сторін під час припинення співпраці. Таким чином, принцип добросовісності виступає ключовим інструментом, що забезпечує справедливість на стадії припинення договору, дозволяючи судам коригувати або не застосовувати договірні умови, які за конкретних обставин призводять до непропорційних або нелояльних наслідків для однієї зі сторін.

Отже, у скандинавських країнах принцип добросовісності відіграє ключову роль на стадії зміни та припинення договору, особливо при оцінці його справедливості з урахуванням подальших обставин, що настали після укладення договору.

Заключні слова § 36, ч. 2 («та подальші обставини») дозволяють судам враховувати зміни у ринкових умовах, появу непередбачуваних ризиків або нові економічні реалії, що можуть призводити до явної несправедливості початкових умов договору. Проте судова практика демонструє обережність у застосуванні цієї норми у комерційних відносинах, оскільки сторони зазвичай усвідомлюють комерційні ризики та розподіл вигод під час укладення договору. Так, у справі U 2004.2518 V щодо оренди сільськогосподарської землі суд змінив орендну плату через суттєве зростання

ринкових цін, тоді як у справі U 2012.3007 Н щодо роялті-договору між ювелірною компанією та дизайнером застосування § 36 було відхилено, оскільки зміни подальших обставин не зробили умову несправедливою. Аналогічно, у справі U 2002.1224 Н («Tango Jalousie») та U 1989.1039/3 Н суди відмовили у зміні умов або застосуванні § 36, підкреслюючи, що професійні сторони усвідомлювали ризики та можливості отримання прибутку на момент укладення договору, і реалізація цих ризиків не є підставою для визнання умов несправедливими. Водночас, як показує практика, § 36 може застосовуватися, якщо подальші обставини створюють значну непропорційність або несправедливість, яка не могла бути передбачена сторонами та виходить за межі їхніх обґрунтованих очікувань, зокрема у довгострокових договорах або у випадках суттєвих змін економічних умов, що радикально впливають на баланс прав і обов'язків [158, с. 225].

Таким чином, принцип добросовісності на стадії зміни та припинення договору забезпечує можливість адаптації договірних відносин до нових реалій, проте його застосування обмежене стриманою оцінкою комерційних ризиків та професійного статусу сторін, що підтверджує характерну для скандинавського права збалансованість між свободою контракту та захистом від несправедливості.

Оцінка «несправедливості» у комерційних відносинах є комплексною та залежить від низки факторів – сили та переговорної позиції сторін, галузевих стандартів, ринкових очікувань і загальних норм справедливості – і не підлягає чіткому переліку критеріїв; § 36 застосовується з обережністю, особливо щодо подальших обставин, не витісняючи доктрину відпадиння передумов, а його практичне застосування еволюціонує разом із судовою практикою, яка поступово формує зміст поняття «несправедливість» у контексті комерційних договорів.

Висновки до розділу 2

Укладення цивільно-правового договору є послідовним процесом формування договірних правовідносин, на всіх етапах якого принцип добросовісності виступає визначальним регулятивним орієнтиром. Його дія забезпечує належну реалізацію

свободи договору, встановлює межі правомірної поведінки сторін під час переговорів та укладення договору, а також гарантує захист їхніх обґрунтованих очікувань. Незважаючи на відсутність у цивільному законодавстві України цілісного нормативного регулювання переддоговірної відповідальності, можливість покладення негативних наслідків за недобросовісну поведінку на стадії переговорів впливає як із загальних засад цивільного права, так і зі спеціальних правових конструкцій, зокрема інституту запевнень щодо обставин договору. Це свідчить про посилення ролі принципу добросовісності та поступове утвердження його матеріально-правового змісту в сучасному українському договірному праві.

Принцип лояльності у скандинавському договірному праві виконує функцію тлумачення договору, оскільки використовується судами для визначення змісту договірних умов, заповнення прогалин у договорі та врахування переддоговірної поведінки сторін при визначенні справедливого балансу їхніх інтересів. У зв'язку з цим обґрунтовується доцільність запозичення окремих елементів скандинавського підходу у цивільне право України, зокрема щодо розширення ролі принципу добросовісності як засобу гнучкого та справедливого тлумачення договорів.

У контексті переддоговірних відносин обов'язок лояльності виконує кілька функцій: 1) встановлює стандарт поведінки сторін під час переговорів, вимагаючи чесності, відкритості та врахування інтересів контрагента; 2) створює правову підставу для відповідальності за нелояльну поведінку на переддоговірній стадії; 3) забезпечує захист довіри (*trust protection*).

Зміст обов'язку лояльності на переддоговірній стадії конкретизується через систему конкретних обов'язків: 1) розкриття інформації про істотні обставини, які можуть вплинути на рішення про укладення договору або на його умови; 2) утримуватися від оманливих дій, зокрема заборона надання неправдивої інформації, створення хибних уявлень про наміри або можливості, використання оманливих прийомів ведення переговорів; 3) добросовісного ведення переговорів, тобто з наміром досягти домовленості про укладення договору; 4) конфіденційності, що передбачає заборону розголошення або використання інформації, отриманої під час переговорів, з метою, не пов'язаною з укладенням договору.

Скандинавська доктрина для встановлення моменту виникнення обов'язку лояльності виділяє такі критерії: 1) інтенсивність переговорів; 2) конкретність переговорів; 3) обґрунтованість очікувань; 4) здійснення підготовчих дій до виконання майбутнього договору. При цьому суд оцінює всю сукупність обставин справи для визначення моменту виникнення обов'язку лояльності. Цей підхід відображає гнучкість скандинавської правової системи та її орієнтацію на справедливе вирішення конкретних спорів з урахуванням усіх релевантних факторів.

У межах моделі «повного» договору принцип лояльності реалізується переважно через забезпечення правової визначеності, чіткість договірних умов, деталізований розподіл ризиків та передбачуваність правових наслідків. Така модель є характерною для короткострокових договірних відносин між сторонами з низьким рівнем взаємної довіри, де основним засобом забезпечення стабільності виступає максимально повне нормативне закріплення прав та обов'язків сторін.

У межах моделі «неповного» договору принцип лояльності реалізується через механізми адаптації та співпраці сторін, які проявляються у готовності сторін до перегляду умов договору відповідно до зміни обставин, застосуванні переговорних механізмів врегулювання спорів та орієнтації на збереження договірного зв'язку. Така модель є найбільш ефективною у довгострокових правовідносинах та в умовах економічної нестабільності, коли повне передбачення всіх можливих ризиків є практично неможливим або економічно недоцільним.

Доктрина *culpa in contrahendo* у скандинавському праві охоплює різні прояви недобросовісної поведінки сторін на переддоговірній стадії: 1) надання неправдивої або оманливої інформації; 2) приховування істотних обставин, про які інша сторона повинна бути поінформована; 3) нелояльне припинення переговорів на пізній стадії; 4) укладення договору з особою, яка не має повноважень або дієздатності; 5) порушення конфіденційності інформації, отриманої під час переговорів.

У скандинавському договірному праві переддоговірна відповідальність має винятковий характер і настає лише у випадках кваліфіковано нелояльної (неетичної) поведінки сторони переговорів, яка виходить за межі звичайного ризику припинення переговорного процесу. Скандинавська модель переддоговірної відповідальності базується на балансі між захистом довіри учасників переговорів та принципом свободи

договору, включаючи право сторони відмовитися від укладення договору без настання відповідальності.

Умови виникнення відповідальності за порушення принципу лояльності на переддоговірній стадії у скандинавському праві: 1) досягнення переговорами стадії, на якій виникає обов'язок лояльності між сторонами; 2) порушення обов'язку лояльності винною поведінкою однієї зі сторін; 3) наявність обґрунтованої довіри потерпілої сторони щодо укладення договору або щодо певних обставин, які виявилися неправдивими; 4) причинний зв'язок між порушенням обов'язку лояльності та збитками, завданими потерпілій стороні.

У скандинавському праві для визначення розміру збитків за порушення принципу лояльності на переддоговірній стадії мають значення видова належність інтересу потерпілої сторони: негативний або позитивний інтерес. Негативний інтерес охоплює збитки, які виникли внаслідок участі в переговорах, що не призвели до укладення договору або призвели до укладення недійсного договору. Позитивний інтерес охоплює вигоду, яку потерпіла сторона отримала б у разі належного виконання договору.

Скандинавська доктрина *culpa in contrahendo* ґрунтується на принципі обмеженої переддоговірної відповідальності, за яким відшкодуванню підлягає переважно негативний інтерес, тоді як відшкодування позитивного інтересу допускається лише у виняткових випадках особливо недобросовісної поведінки.

Принцип добросовісності поширює свою дію на всі стадії виконання зобов'язання, охоплюючи весь комплекс поведінки сторін від підготовки до завершення виконання, та виступає критерієм оцінки їхніх дій з точки зору чесності, сумлінності й належного здійснення договірних прав та обов'язків управомоченою стороною або третьою особою замість боржника. За договірним правом України добросовісність на стадії виконання договору виступає універсальним стандартом поведінки, який забезпечує баланс інтересів сторін, стабільність цивільного обороту та ефективність договірного регулювання.

Принцип добросовісності у сучасному договірному праві України функціонує у взаємозв'язку з принципом *pacta sunt servanda*, забезпечуючи не лише формальну обов'язковість договору, а й справедливість та належний баланс інтересів сторін під

час його виконання, а також виступаючи засобом запобігання зловживанню договірними правами в умовах свободи договору.

Заборона зловживання договірними правами є одним із ключових проявів принципу добросовісності на стадії виконання договору та спрямована на забезпечення належної реалізації суб'єктивних прав відповідно до їх призначення, стабільності й передбачуваності цивільного обороту.

Принцип добросовісності є юридичною підставою виникнення вторинних (додаткових) обов'язків, спрямованих на забезпечення ефективного виконання договірних зобов'язань, захист інтересів контрагента та підтримання довіри між учасниками цивільного обороту. Через механізм вторинних обов'язків забезпечується гнучкість договірних регулювань та його здатність адаптуватися до реальних життєвих ситуацій.

Судова практика Верховного Суду відіграє важливу роль у конкретизації змісту принципу добросовісності на стадії виконання договору, зокрема через застосування доктрини *venire contra factum proprium*, відповідно до якої сторона не може здійснювати суперечливу поведінку, що підриває правову визначеність та принцип послідовності у договірних правовідносинах.

Модель функціонування принципу лояльності на стадії виконання договору у скандинавському праві побудована на законодавчому, судовому, доктринальному та міжнародному рівнях, що дозволяє оцінювати конкретні дії сторін і прогнозувати судові рішення щодо добросовісності.

Судова практика скандинавських країн створила «скандинавський еквівалент» загального принципу добросовісності, який на стадії виконання договору виконує системоутворюючу функцію, що виявляється через заборону зловживання правом, формування вторинних (додаткових) обов'язків і вимогу договірної пропорційності, яка забезпечує баланс між автономією волі та захистом взаємних інтересів.

У скандинавських країнах принцип добросовісності на стадії виконання договору виявляється через такі положення: 1) функціонує як обов'язок лояльності, адресований сторонам і спрямований на регулювання їхньої поведінки; 2) його зміст розкривається через концепцію договірної пропорційності, яка забезпечує баланс між автономією волі та захистом взаємних інтересів; 3) виявляється через заборону

зловживання правом, формування вторинних обов'язків і вимога пропорційності санкцій; 4) найбільш практично значущим механізмом реалізації принципу є правило про невідповідність виконання через порушення обов'язку інформування; 5) обов'язок лояльності концептуально відмежований від судового контролю несправедливих умов, хоча взаємодіє з ним; 6) попри стримане застосування загальних застережних норм у судовій практиці, принцип лояльності має системний і істотний вплив на оцінку належності виконання договору.

Свідомим вибором законодавця було використання формулювання «суперечить чесній поведінці» замість поняття «добра ділова практика». Такий підхід дозволяє застосовувати § 36 законів про договори скандинавських країн навіть у тих сферах економічної діяльності, де ще не сформувалася усталена комерційна практика. Правовий стандарт у скандинавському законодавстві сформульований через поняття «несправедливий» та «такий, що суперечить чесній поведінці». Використання подвійної формули має кілька важливих цілей: 1) підкреслює широкий дискреційний характер повноважень суду, який отримує можливість оцінювати договірні умови з урахуванням різноманітних факторів; 2) демонструє зв'язок із іншими правовими стандартами, що застосовуються у сфері регулювання комерційної діяльності, зокрема у законодавстві про маркетингову діяльність

Принцип добросовісності у цивільному праві України виконує подвійну функцію у сфері зміни договірних правовідносин: з одного боку, він обмежує необґрунтоване втручання сторін у погоджені умови договору, а з іншого - допускає їх коригування у випадках, коли це зумовлено необхідністю збереження мети, економічної рівноваги та справедливості договірної зобов'язання. Завдяки цьому забезпечується належна адаптація договірних відносин до змінених обставин, підтримується баланс інтересів сторін і зміцнюється довіра як одна з основних засад цивільного обороту.

Принцип добросовісності на стадії відмови від договору у цивільному праві України виконує функцію запобігання зловживанню правом на одностороннє припинення зобов'язання та забезпечує справедливе співвідношення інтересів сторін у ситуаціях, коли подальше збереження договірної зв'язку стає неможливим або недоцільним. Норми ЦК України, що регулюють право сторін на відмову від договору,

побудовані таким чином, що можливість реалізації цього права, як правило, пов'язується з попереднім недобросовісним або неналежним виконанням зобов'язання контрагентом чи з необхідністю захисту його законних інтересів.

Принцип добросовісності на стадії відмови від договору виконує комплексну регулятивну функцію: 1) легітимує відмову від договору як реакцію на істотне порушення зобов'язання контрагентом; 2) забезпечує захист сторони, яка діяла сумлінно, але зазнала негативних наслідків через неналежну поведінку іншої сторони або зміну обставин; 3) встановлює баланс інтересів сторін у випадках, коли відмова від договору здійснюється без вини контрагента, шляхом покладення на ініціатора обов'язку відшкодувати завдані збитки. У такий спосіб добросовісність виступає критерієм правомірності здійснення права на відмову від договору та гарантією того, що припинення зобов'язання не перетвориться на інструмент зловживання суб'єктивним правом.

Принцип добросовісності на стадії розірвання договору виконує такі функції: 1) визначає перелік порушень, які визнаються настільки істотними, що виправдовують припинення договірних правовідносин; 2) забезпечує захист довірчого елементу у відносинах, особливо у безоплатних та довгострокових договорах, де збереження дії договору без сумлінної поведінки сторін втрачає сенс; 3) встановлює баланс інтересів сторін, надаючи право вимагати розірвання як стороні, що передала майно або надала послугу, так і стороні, яка їх отримала, у разі порушення істотних умов договору.

Принцип добросовісності на стадії розірвання договору виступає критерієм оцінки поведінки сторін і водночас юридичною підставою для припинення договірних відносин у випадках, коли подальше їх існування суперечить як інтересам сторін, так і загальним засадам цивільного права.

У скандинавському договірному праві принцип лояльності на стадіях зміни та припинення договору реалізується через застосування генеральної клаузули § 36 Закону про договори. При вирішенні питання про застосування ч. 1 § 36 суди враховують: зміст договору, позиції сторін, обставини, що склалися під час та після укладення договору, та інші фактори, зокрема: 1) волевиявлення сторін; 2) ризикові аспекти; 3) непередбачені зміни цін; 4) принцип пропорційності; 5) узгоджені

документи (*agreed documents*); б) галузеві стандартні умови; 7) нестандартні умови для галузі; 8) дисбаланс у знаннях та впливі.

Принцип лояльності є основним інструментом, що забезпечує справедливість на стадіях зміни та припинення договору щодо можливості адаптації договірних відносин до нових реалій, дозволяючи судам коригувати або не застосовувати договірні умови, які за конкретних обставин призводять до непропорційних або нелояльних наслідків для однієї зі сторін. Водночас його застосування обмежене стриманою оцінкою комерційних ризиків та професійного статусу сторін, що підтверджує характерну для скандинавського права збалансованість між свободою контракту та захистом від несправедливості.

РОЗДІЛ 3

ДЖЕРЕЛА ЄВРОПЕЙСЬКОГО ДОГОВІРНОГО ПРАВА ЯК ПІДГРУНТЯ ДЛЯ ФОРМУВАННЯ КОНЦЕПЦІЇ ДОБРОСОВІСНОСТІ ЗА ЦИВІЛЬНИМ ПРАВОМ УКРАЇНИ ТА СКАНДИНАВСЬКИХ КРАЇН

3.1. Характеристика джерел європейського договірної права

Механізми формування та розвитку європейського договірної права значною мірою визначаються діяльністю міжнародних і наднаціональних організацій, у межах яких виробляються спільні правові стандарти, принципи та підходи до регулювання приватноправових відносин. Тому для розуміння особливостей розвитку договірної права доцільно звернутися до аналізу участі держав у провідних європейських інституціях, що справляють безпосередній вплив на національні правові системи.

Україна є активним учасником ключових європейських та міжнародних організацій, що справляють безпосередній вплив на розвиток національної правової системи та процеси адаптації законодавства до європейських стандартів. Особливе значення у цьому контексті має співпраця з ЄС. Як зазначають В. І. Теремецький і А.А. Петренко, особливості правової системи ЄС значною мірою зумовлені його специфікою як наднаціонального інтеграційного об'єднання [123, с. 299]. Після набуття чинності Угодою про асоціацію між Україною та ЄС євроінтеграційний курс держави набув системного характеру [128], а 23 червня 2022 року Україна отримала статус держави-кандидата на вступ до ЄС [167], що стало важливим етапом її політичної та правової інтеграції до європейського простору.

Важливу роль у розвитку національної правової системи відіграє участь України в діяльності РЄ. Україна стала членом цієї організації 9 листопада 1995 року та взяла на себе зобов'язання щодо імплементації європейських стандартів у сфері прав людини, демократії та верховенства права [114]. Особливе значення для національного правопорядку мало приєднання України до Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод [49], що надало громадянам право звернення до

Європейського суду з прав людини після вичерпання національних засобів правового захисту.

Україна також бере активну участь у діяльності ОБСЄ. Після відновлення незалежності держава стала учасницею ОБСЄ 30 січня 1992 року та долучилася до реалізації принципів Гельсінського процесу, спрямованих на зміцнення безпеки, розвитку демократії, захисту прав людини та верховенства права. У подальшому Україна відіграла помітну роль у діяльності організації, зокрема здійснювала головування в ОБСЄ у 2013 році та брала активну участь у роботі її інституцій і польових місій [77].

Окреме значення для економічних і правових реформ має співробітництво України з ОЕСР. Від початку співпраці у 1990-х роках Україна поступово адаптує національне законодавство до стандартів ОЕСР у сферах корпоративного управління, інвестиційної діяльності, антикорупційної політики та державного врядування. У 2022 році Рада ОЕСР визнала Україну потенційною державою-членом та розпочала початковий діалог щодо майбутнього приєднання до Організації, що свідчить про поглиблення інтеграції України до європейського та світового економічного простору [95; 129].

Отже, участь України в ЄС, РЄ, ОБСЄ та співпраця з ОЕСР формують важливе інституційне підґрунтя для модернізації національної правової системи.

Поряд із внутрішньо-скандинавськими інтеграційними процесами, істотний уніфікуючий вплив на джерела цивільного договірного права північноєвропейських держав також має їх участь у загальноєвропейських інституціях. Членство в таких європейських структурах, як РЄ, ЄС, ОБСЄ, ОЕСР, формує додатковий наднаціональний рівень правового регулювання, що впливає як на національні законодавства, так і на правозастосовну практику у сфері приватного, зокрема договірного, права. Так, членами ЄС є Данія (з 1973 року), а також Швеція і Фінляндія (з 1995 року). Норвегія та Ісландія, хоча формально не входять до ЄС, беруть активну участь у внутрішньому ринку ЄС через Європейську економічну зону та Шенгенську угоду, що забезпечує вільний рух товарів, послуг, капіталу та осіб [36].

Усі скандинавські держави є членами РЄ: Швеція, Данія та Норвегія – з моменту її заснування у 1949 році як держави-засновниці; Ісландія приєдналася у 1950 році, а

Фінляндія – у 1989 році. У межах цієї організації формуються загальноєвропейські стандарти захисту прав людини та верховенства права, які безпосередньо впливають на приватноправове регулювання [114]. Крім того, Данія, Ісландія, Норвегія та Швеція були державами-засновницями ОЕСР у 1961 році, до якої Фінляндія приєдналася у 1969 році [78]. Рекомендації та стандарти ОЕСР відіграють важливу роль у формуванні договірної практики, зокрема у сфері комерційної діяльності [78].

Особливе значення для формування сучасної системи європейської безпеки та міждержавного співробітництва мала участь скандинавських держав у становленні та розвитку Ради з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), яка згодом трансформувалася в ОБСЄ. Данія, Норвегія, Швеція, Фінляндія та Ісландія були активними учасниками започаткованого у 1972 році загальноєвропейського переговорного процесу, результатом якого стало підписання у 1975 році Гельсінського заключного акта [77]. Цей документ заклав фундаментальні принципи взаємовідносин між державами, визначив стандарти мирного співіснування, поваги до суверенітету, прав людини та основних свобод, а також започаткував механізми співробітництва у політичній, економічній, науково-технічній та гуманітарній сферах.

Внесок скандинавських держав у подальший розвиток НБСЄ простежується і на наступних етапах інституціоналізації цієї організації. Важливим кроком стало ухвалення у столиці Швеції Стокгольмського документа 1986 року, який суттєво розширив систему заходів зміцнення довіри та безпеки між державами-учасницями. Закріплені в ньому механізми прозорості у військовій сфері були надалі розвинуті у віденських документах 1990 та 1992 років. Подальше зміцнення інституційної структури НБСЄ відбулося під час Гельсінської зустрічі 1992 року, де було ухвалено рішення про створення Форуму зі співробітництва у галузі безпеки. Від моменту початку його діяльності у вересні 1992 року Форум став постійним майданчиком для переговорів щодо контролю над озброєннями, роззброєння, запобігання конфліктам та розвитку заходів довіри і безпеки в Європі [77].

Отже, скандинавські країни не лише є учасниками ОБСЄ, а й зробили вагомий внесок у формування її нормативних засад та інституційних механізмів.

Таким чином, як для скандинавських держав, так і для України участь у європейських та загальноєвропейських інституціях стала важливим чинником

формування сучасної правової системи, заснованої на принципах верховенства права, поваги до прав людини, правової визначеності, добросовісності та міждержавного співробітництва. Вироблені в межах цих організацій стандарти поступово інтегруються у національні правопорядки, справляючи суттєвий вплив на розвиток приватного права, договірному регулюванню та практику застосування загальних принципів цивільного законодавства.

При цьому, як зазначає І. М. Ситар, інтеграційні процеси в Європі безпосередньо впливають на правову систему Швеції та інших скандинавських країн, у яких поряд із національним законодавством важливе значення мають право ЄС та практика Суду ЄС. Водночас процеси європейської інтеграції в скандинавських країнах відбуваються відносно повільно, що зумовлено тим, що в окремих сферах – зокрема щодо прав людини та діяльності органів державної влади – скандинавські стандарти часто є вищими, ніж загальноєвропейські [119, с. 171].

У контексті впливу європейської інтеграції на розвиток договірного права в Україні також важливо враховувати загальноєвропейські тенденції гармонізації приватноправового регулювання. Як зазначають Є. О. Харитонов та О. І. Харитонova, виконання європейськими державами та державами-кандидатами інтеграційних зобов'язань передбачає утвердження спільних європейських цінностей і правових концептів, серед яких провідне місце посідає приватне право, побудоване на пріоритеті прав особистості, закріпленому в європейських конституційних традиціях та актах права ЄС [76, с. 50–51]. Саме тому гармонізація договірного права відбувається не лише шляхом імплементації директив ЄС в Україні, а й через поступове утвердження спільних принципів приватного права, зокрема принципу добросовісності.

Водночас європейська практика свідчить про зміну підходів до нормативного регулювання договірних відносин. На це звертають увагу О. Ю. Черняк та С. А. Абросімов, які відзначають, що сучасний розвиток договірного права в межах ЄС орієнтований переважно на закріплення загальних положень про договори та фундаментальних принципів договірному регулюванню, тоді як надмірна деталізація окремих договірних конструкцій поступово відходить на другий план [145, с. 51]. Такий підхід сприяє ширшій реалізації принципу свободи договору, водночас

покладаючи на сторони підвищений обов'язок діяти добросовісно та відповідально при визначенні змісту договірних умов.

Отже, практика ЄС демонструє тенденцію до посилення ролі загальних принципів договірного права як універсальних регуляторів поведінки сторін. У цьому аспекті принцип добросовісності набуває особливого значення, оскільки саме він забезпечує баланс між розширенням договірної свободи та необхідністю запобігання зловживанню правами, що є характерним як для права держав-членів ЄС, так і для української та скандинавської правової традиції [145, с. 51].

Напрацьовані наприкінці ХХ століття міжнародні інструменти уніфікації договірного права – Віденська конвенція ООН про договори міжнародної купівлі-продажу товарів 1980 року, Принципи європейського договірного права (PECL) та Принципи міжнародних комерційних договорів УНІДРУА (UNIDROIT) – не лише заклали підвалини сучасного *lex mercatoria*, а й, за влучним зауваженням О. Ландо, істотно вплинули на розвиток договірного права Європи [183, с. 382]. Таким чином було започатковано новий підхід до формування договірного права, заснований на використанні наднаціональних моделей правового регулювання та уніфікованих принципів договірної поведінки. Подальший розвиток цього підходу зумовив зростання ролі джерел так званого «м'якого права» (*soft law*), які, хоча й не мають обов'язкової юридичної сили нормативно-правового акта, водночас істотно впливають на гармонізацію приватного права, формування правозастосовної практики та тлумачення національного законодавства в європейському правовому просторі.

Принципи UNIDROIT посідають особливе місце в системі джерел цивільного договірного права, оскільки поєднують ознаки доктринального, рекомендаційного та функціонального регулятора договірних відносин. Це сукупність необов'язкових правил, розроблених Міжнародним інститутом уніфікації приватного права. Вперше опубліковані у 1994 році, вони згодом неодноразово переглядалися, а найновіша редакція датується 2016 роком. Ці правила отримали широке визнання у комерційній практиці та часто використовуються сторонами під час укладення або ведення переговорів щодо договірних угод [227, с. 21–22].

У науці приватного права загальноновизнано, що Принципи UNIDROIT не мають формально обов'язкової сили та не є джерелом права у класичному позитивістському

розумінні, однак їх нормативний вплив істотно виходить за межі суто доктринального рівня [22; 108, с. 14]. На відміну від міжнародних договорів, Принципи UNIDROIT мають позанаціональний характер і не прив'язані до конкретної правової системи. Саме ця обставина дозволяє їм виконувати функцію джерела «м'якого права» (*soft law*), здатного заповнювати прогалини як у національному законодавстві, так і в міжнародних уніфікованих актах [22]. Крім того необов'язковий характер Принципів UNIDROIT та їх значення *soft law* означає відсутність юридичної сили до того моменту, поки сторони прямо не включають їх до своїх договорів [227, с. 22].

Преамбула до Принципів UNIDROIT визначає їх сферу застосування та передбачає, що принципи застосовуються передусім тоді, коли сторони прямо обрали їх як регулюючі правила. Водночас вони можуть застосовуватися і в ситуаціях, коли договір відсилає до загальних принципів права (зокрема, *lex mercatoria*), або навіть тоді, коли сторони не визначили право, що регулює договір. Окрім використання для тлумачення міжнародних актів або національного законодавства, ці принципи можуть також слугувати моделлю для законодавців на національному та міжнародному рівнях [227, с. 22].

Отже, Преамбула Принципів UNIDROIT закріплює широкий спектр можливих сценаріїв їх застосування – від прямого вибору сторонами договору до використання для тлумачення та доповнення як міжнародних уніфікованих актів, так і внутрішнього права держав [223]. З цього можна зробити висновок, що Принципи UNIDROIT можуть виконувати принаймні три ключові функції: 1) автономне регулювання договірних відносин – у разі прямої згоди сторін; 2) допоміжний інструмент тлумачення норм національного чи міжнародного права; 3) зразок для законодавця або судової практики.

У цьому аспекті Принципи UNIDROIT перебувають у тісному зв'язку з іншими джерелами *soft law*, насамперед із PECL та DCFR. Як слушно зауважує К. М. Воронов, поряд із PECL та DCFR Принципи UNIDROIT є ключовим джерелом «м'якого права», що активно використовується в міжнародному комерційному арбітражі та дедалі частіше – в національному судочинстві [23, с. 177]. При цьому Принципи UNIDROIT мають більш універсальний характер порівняно з PECL, які залишаються переважно регіонально орієнтованими на європейський простір [23, с. 177].

Незважаючи на відсутність формальної загальнообов'язковості, джерела так званого «м'якого права», зокрема PECL та Принципи UNIDROIT, набувають істотного значення у практиці вирішення комерційних спорів. Таке зростання їх значення зумовлене здатністю зазначених інструментів компенсувати прогалини як національного законодавства, так і міжнародно-правових регуляторів, а також сприяти уніфікації та гармонізації правових стандартів у сфері договірних відносин [23, с. 177].

На відміну від типових законів, розроблених UNCITRAL, які призначені для імплементації у національне законодавство, Принципи UNIDROIT за своєю природою орієнтовані насамперед на договірне застосування. Водночас, подібно до актів UNCITRAL, діяльність UNIDROIT спрямована на досягнення спільної мети – сприяння гармонізації, правовій визначеності та справедливості у міжнародних комерційних відносинах [227, с. 22].

Особливого значення для характеристики Принципів UNIDROIT як допоміжного джерела цивільного договірного права України набуває судова практика, сформована в умовах повномасштабної збройної агресії російської федерації та масового посилення сторін на обставини непереборної сили.

Аналіз рішень господарських судів апеляційної інстанції свідчить про системне та послідовне використання Принципів UNIDROIT навіть у спорах без іноземного елемента, що є показовим з погляду еволюції уявлень про джерела права. Так, у постанові Східного апеляційного господарського суду від 01 березня 2024 року у справі № 922/4328/23 суд, досліджуючи питання обов'язку сторони повідомити контрагента про настання форс-мажорних обставин, прямо звернувся до ч. 3 ст. 7.1.7 Принципів UNIDROIT (редакція 2016 року). Суд підкреслив, що за відсутності відповідного регулювання в національному законодавстві та договорі саме положення Принципів UNIDROIT дозволяють сформулювати стандарт належної поведінки сторін, зокрема щодо своєчасного направлення повідомлення (*notice*) про перешкоду у виконанні зобов'язання [136].

Аналогічний підхід простежується й в інших судових актах: постанові Південно-західного апеляційного господарського суду від 01.04.2024 у справі № 916/3661/23 [101], постанові Східного апеляційного господарського суду від 29.02.2024 у справі № 922/4532/23 [103], постанові Північного апеляційного

господарського суду від 06.02.2024 у справі № 910/3394/23 [102] та низці інших рішень [100]. У цих актах Принципи UNIDROIT використовуються не як формальне джерело права, а як нормативний орієнтир, що дозволяє конкретизувати загальні засади сумлінності, розумності та співмірності договірної поведінки.

Важливо, що зазначений підхід не суперечить правовим позиціям касаційної інстанції. У постанові Касаційного господарського суду у складі Верховного Суду від 31.08.2022 у справі № 910/15264/21 [100] суд також послався на ч. 3 ст. 7.1.7 Принципів UNIDROIT, водночас наголосивши на пріоритеті договірного регулювання. Верховний Суд виходив із того, що наслідки неповідомлення або несвоєчасного повідомлення про форс-мажор залежать насамперед від умов договору, а звернення до Принципів UNIDROIT є допустимим інструментом тлумачення за відсутності чіткої договірної заборони або санкції [100].

Таким чином, судова практика демонструє функціональну інтеграцію Принципів UNIDROIT в національний правопорядок, що зближує український підхід із правовими традиціями держав ЄС, де джерела *soft law* традиційно відіграють значну роль у формуванні стандартів договірної поведінки.

Скандинавські правові системи традиційно не визнають жорсткої ієрархії джерел приватного права. У цих державах відсутні кодифіковані цивільні кодекси в континентальному розумінні; натомість договірне право формується на основі поєднання рамкових законів, судової практики, торговельних звичаїв і загальних принципів, зокрема принципів справедливості, лояльності (добросовісності) сторін та розумності.

Саме така структура правового регулювання зумовлює природну відкритість скандинавських правопорядків до використання позанаціональних джерел *soft law*. У цьому контексті Принципи UNIDROIT не сприймаються як зовнішній або чужорідний елемент, а радше як систематизований виклад загальних договірних принципів, які вже імпліцитно притаманні скандинавському праву. Насамперед це стосується положень щодо добросовісності та чесної ділової практики, обов'язку співпраці та інформування контрагента, а також розподілу ризиків у разі виникнення перешкод, що перебувають поза контролем сторін.

У доктрині скандинавського права Принципи UNIDROIT розглядаються як переконливе джерело (*persuasive authority*), яке може використовуватися судами та арбітражами, особливо за відсутності чіткої норми національного права або в спорах із міжнародним елементом [223].

Порівняльний аналіз дозволяє дійти висновку, що хоча українська та скандинавські правові системи належать до різних моделей правової конструкції, значення Принципів UNIDROIT в них демонструє суттєві точки зближення. В обох випадках ці Принципи використовуються як інструмент тлумачення та конкретизації стандартів належної договірної поведінки за відсутності чіткого нормативного регулювання.

Водночас відмінність полягає в тому, що для скандинавських країн звернення до *soft law* є органічною складовою правової культури, тоді як в Україні застосування Принципів UNIDROIT має характер поступової судової інновації, що формується насамперед через практику господарських судів.

У цьому контексті доцільним видається подальше запозичення для українського правопорядку скандинавського функціонального підходу до джерел права, відповідно до якого визначальним є не місце правового акта в системі джерел права, а його здатність забезпечити справедливе, передбачуване та економічно обґрунтоване вирішення договірного спору. Активне використання Принципів UNIDROIT може розглядатися як один із ключових інструментів такого зближення та модернізації національного договірного права.

Одним із ключових джерел *soft law* є таких Проект загальної довідкової схеми європейського приватного права (*Draft Common Frame of Reference, DCFR*) [160], який дедалі частіше розглядається в доктрині як самостійний нормативно-ціннісний орієнтир договірного права. Як зазначають Є. О. Харитонов та О. І. Харитонova, основна ідея DCFR полягає не у створенні єдиного наднаціонального нормативного акта, а у виявленні спільних засад і концептуальних підходів, що лежать в основі європейської приватноправової традиції, а також у поглибленні взаєморозуміння між національними правопорядками [76, с. 51]. У цьому аспекті DCFR виконує не стільки регулятивну, скільки методологічну та інтеграційну функцію, демонструючи наявність спільного європейського приватноправового підґрунтя. На думку вчених, одним із

Його ключових завдань є підтвердження факту існування європейського приватного права як відносно цілісної системи, в межах якої національні правопорядки значно частіше пропонують схожі, ніж відмінні підходи до вирішення приватноправових питань [76, с. 52]. Саме тому DCFR сьогодні розглядається як важливий орієнтир для подальшого розвитку договірного права, зокрема щодо формування єдиних стандартів добросовісності, справедливості та розумності у приватноправових відносинах.

DCFR був розроблений науковцями держав – учасниць ЄС як систематизований звід принципів, дефініцій і модельних правил європейського приватного права. Структурно він складається з трьох взаємопов'язаних частин – принципів, модельних правил та понять, які викладені у формі окремих книг. Серед цих книг для договірного права ключове значення мають Книга II «Договори та інші юридичні акти» («*Contracts and other juridical acts*») та Книга III «Зобов'язання та відповідні права» («*Obligations and corresponding rights*») [160]. У цих частинах містяться модельні положення щодо укладення договорів, дійсності волевиявлення, тлумачення умов, виконання зобов'язань та наслідків їх порушення. Наприклад, ст. II.–1:102 DCFR закріплює принцип свободи договору, а ст. I.–1:103 DCFR формулює загальне правило добросовісності та чесної ділової практики як універсальний стандарт поведінки сторін [160]. Використання терміна «модельні», за слушним зауваженням О. Ю. Черняк, підкреслює їхню належність до інструментів *soft law*: ці правила не претендують на загальнообов'язковість, а пропонуються як орієнтири, придатні для застосування у правотворчості й договірній практиці, водночас розширюючи автономію волі сторін у конструюванні договірних відносин [144, с. 56].

Вказаний акт є одним із проявів уніфікації приватного європейського права і однозначно варто погодитися із О. Є. Харитоновим та О. І. Харитоновою, що означені загальні правила-принципи Європейського приватного права є важливими для врахування можливості розуміння конструкції «загальні принципи права» не лише як суто юридичної, але також і як морально-етичної категорії, яка відображає уявлення про цінності, покладені в основу правового регулювання [133, с. 5].

Витоки DCFR тісно пов'язані з PECL, які становлять узагальнений звід правил, спільних для договірного права держав ЄС. Зазначені принципи можуть застосовуватися у випадках, коли сторони прямо обрали їх для регулювання договору,

погодилися на застосування «загальних принципів права» або не визначили застосовне право (ст. 1.10 PECL). Саме ці підходи отримали подальший концептуальний розвиток і систематизацію в межах DCFR [19, с. 175].

DCFR не є актом вторинного права Європейського Союзу та не має обов'язкової юридичної сили. У процесі його перегляду він не був трансформований в офіційний довідковий акт ЄС і зберіг статус наукової моделі. Водночас його значення не зводиться до суто теоретичного. Навпаки, саме в такому форматі DCFR виконує важливу методологічну функцію, слугуючи концептуальною основою для розвитку європейського договірного права та стимулюючи доктринальні дискусії щодо формування єдиного правового простору внутрішнього ринку.

Отже, DCFR не має статусу обов'язкового права ЄС або офіційного акта правотворчих органів, а є науковим (академічним) проектом «м'якого права», створеним юридичною академічною спільнотою для таких цілей: формулювання європейських приватноправових принципів; узагальнення та систематизації договірних інститутів; служіння орієнтиром для законодавців, суддів і юридичної доктрини. Як зауважує О. Ю. Черняк, сучасний розвиток європейського договірного права відбувається переважно шляхом неформальної уніфікації, прикладами якої поряд із PECL та Acquis Principles є й DCFR. Попри те що ідея створення єдиного Цивільного кодексу ЄС наразі відсунута на другий план, інструменти «м'якого права» демонструють високий рівень узгодженості різних правових систем і врахування міжнародної торговельної практики [143, с. 117].

DCFR визначає власну сферу застосування, яка охоплює договори та інші юридичні акти, договірні й недоговірні права та обов'язки, а також пов'язані з ними майнові відносини (I.–(1)1:101) [160]. Водночас він виключає зі свого предмета регулювання публічно-правові відносини та низку приватноправових сфер, зокрема сімейне й спадкове право, трудові відносини, питання правового статусу осіб, корпоративні відносини та права на нерухоме майно (I.–(2)1:101) [160]. Таке чітке окреслення меж дії DCFR свідчить про його цілеспрямовану орієнтацію насамперед на договірне право та суміжні інститути, що дозволяє використовувати його положення як універсальний інструмент тлумачення та систематизації договірних норм у різних національних правопорядках.

Особливу цінність DCFR становить система принципів, покладених в основу його модельних норм. У межах документа виокремлюються два взаємопов'язані рівні принципів: загальні та спеціальні. До загальних належать принципи добросовісності, справедливості, рівності сторін і недискримінації; до спеціальних – свобода договору, диспозитивність, автономія волі сторін і допустимість укладення змішаних договорів [19, с. 176].

Аналогічні підходи простежуються й у сучасних цивільних кодифікаціях європейських держав, де зростає роль справедливості, розумності та добросовісності як відкритих (*open-ended*) правових категорій [149, с. 89]. Доцільно також зазначити, що значення DCFR виходить далеко за межі правових систем держав-членів ЄС та поступово поширюється на країни, які здійснюють гармонізацію свого приватного права з європейськими стандартами, зокрема й на Україну.

У вітчизняній правовій системі DCFR розглядається як акт «*soft law*» для регулювання договірних і майнових відносин та може використовуватися під час оновлення цивільного законодавства, тлумачення правових норм і вироблення єдиних підходів до вирішення приватноправових спорів. У цьому контексті DCFR дає можливість виявити спільні засади правового регулювання, характерні для різних правопорядків Європи, та сприяє гармонізації національного законодавства з європейськими стандартами [76, с. 50–52]. У зв'язку з цим DCFR є важливим інструментом рекодифікації цивільного законодавства, що сприяє впровадженню європейських принципів свободи договору, добросовісності, справедливості, розумності та захисту обґрунтованих очікувань учасників цивільного обороту. У цьому контексті не випадково наголошується, що ідеологія оновлення ЦК України ґрунтується на засадах європейського приватного права [56, с. 53]. Отже, DCFR виступає не лише результатом європейської правової гармонізації, а й важливим методологічним орієнтиром для подальшого розвитку українського цивільного та договірного права.

Отже, хоча DCFR не має обов'язкової юридичної сили в Україні, його значення як джерела розвитку цивільного договірного права є вагомим. Він виступає важливим інструментом європеїзації українського приватного права, сприяє формуванню

сучасної доктрини договірного права та слугує орієнтиром у процесі адаптації національного законодавства до європейського правового простору.

Водночас значення DCFR не є однаковим для всіх європейських правопорядків. Якщо для України та інших держав, що перебувають у процесі наближення національного приватного права до європейських стандартів, цей документ виконує насамперед гармонізаційну та модернізаційну функцію, то для країн із усталеними традиціями застосування загальних принципів приватного права його роль має дещо інший характер. Особливо виразно це простежується у скандинавських правових системах, де принципи справедливості, добросовісності та розумності традиційно відіграють ключову роль у судовій практиці та доктрині. При цьому DCFR не запроваджує принципово нових ідей, а радше кодифікує й узагальнює вже наявні концептуальні засади договірного регулювання.

Залучення DCFR до аналізу джерел договірного права скандинавських країн дозволяє простежити логічний зв'язок між внутрішньою скандинавською уніфікацією та загальноєвропейськими інтеграційними процесами. Якщо в межах Північної ради було сформовано спільні підходи до договірного регулювання на регіональному рівні, то DCFR виконує аналогічну функцію вже у масштабі всієї Європи. Наразі DCFR не закріплений жодною політичною інституцією ЄС і вважається академічним проектом без юридичної сили. Чітко зазначено, що він має лише допоміжний характер для законодавчих органів ЄС і не є обов'язковим [218, с. 21–22].

Положення DCFR не мають обов'язкової юридичної сили у національних правопорядках скандинавських країн, однак фактично використовуються як доктринальний і методологічний орієнтир у процесі тлумачення оціночних понять договірного права (добросовісність, справедливість, розумність), модель для оновлення та модернізації національного договірного законодавства, доктринальна основа судової аргументації у складних або нормативно не врегульованих ситуаціях, а також сприяють узгодженню договірної практики у транскордонних приватноправових відносинах [218, с. 21–22].

Заслугує на увагу позиція К. Рамберг щодо значення DCFR у шведському праві. Вона підкреслює багатофункціональну цінність проекту: адвокат може використовувати його для швидкого ознайомлення з підходами іноземного колеги та

обґрунтування позиції у суді; суддя – для заповнення прогалін у національному праві та економії часу; законодавець – як якісний та перевірений європейськими експертами орієнтир, ігнорування якого було б безвідповідальним; науковці – для порівняльного аналізу та розробки нових підходів; студентам і практикуючим юристам DCFR слугує ефективним навчальним матеріалом [209, с. 459–474]. Вчена також зазначає, що суддя може і повинен брати до уваги Принципи UNIDROIT як допоміжний засіб для тлумачення чинного права та врахування міжнародних явищ, при цьому їх застосування не є обов'язковим і не становить службового проступку навіть у випадку, коли принципи не інкорпоровані до договору сторін [209, с. 459–474].

Транснаціональний характер DCFR як зібрання принципів у сфері майнового права підкреслює також Й. Мунукка, який водночас зауважує, що термін «принципи» може бути дещо оманливим, хоча документ містить принципи, він насамперед є систематизованим зібранням конкретних правових норм [196, с. 229–252]. Вчений визнає можливість посилання на DCFR у шведських судах, проте вказує на дві потенційні підстави для сумнівів у його легітимності: по–перше, автори DCFR не мали формального законодавчого мандата; по–друге, існує можливість необхідності національного політичного схвалення для надання документу офіційного статусу [196, с. 229–252]. Водночас він підкреслює, що відсутність законодавчого мандата не призводить автоматично до відсутності легітимності. Легітимність слід оцінювати з огляду на переконливість і раціональність аргументації, тобто якість змісту, а також авторитетність розробників. У випадку DCFR йдеться про значну групу визнаних експертів з різних правових систем, що спільно підготували документ високої якості, яку Й. Мунукка порівнює з якістю Принципів європейського договірного права (PECL) [196, с. 229–252].

Водночас дискусія щодо значення DCFR у національних правопорядках не обмежується питанням його легітимності та авторитетності як джерела «м'якого права». Не менш важливим є питання його змістовної та правокультурної сумісності з національними правовими системами, адже навіть високий рівень наукового опрацювання документа не виключає труднощів його сприйняття в окремих правових традиціях. У цьому контексті заслуговує на увагу позиція Й. Самуельссона, який аналізує DCFR крізь призму співвідношення європейської уніфікації та особливостей

шведської правової культури. На думку вченого, об'єктивність європейського цивільного кодексу досягається через компаративістський підхід, який усуває національні правокультурні впливи та зосереджується на функціональному аспекті права [212, с. 63–79]. Він зазначає, що DCFR радикально відрізняється від шведського майнового права, будучи «виразно нешведським» за формою та змістом, та має помітну німецьку національну приналежність, зокрема через формалізм і прагнення до ясності, послідовності та передбачуваності, що створює труднощі для застосування у шведському правовому середовищі [212, с. 63–79].

Водночас не всі представники скандинавської правової доктрини оцінюють зазначені особливості DCFR як перешкоду для його практичного використання. Якщо Й. Самуельссон акцентує увагу на правокультурній відмінності документа від шведської правової традиції та пов'язаних із цим труднощах його сприйняття, то У. Берніц пропонує більш прагматичний підхід, розглядаючи DCFR передусім крізь призму його функціональної цінності для розвитку договірного права та процесів європейської правової гармонізації. Вчений наголошує, що DCFR є значущим та збагачувальним інструментом для шведських і скандинавських юристів, попри його виразний німецький характер [161, с. 477–501]. Він виокремлює різні підходи до використання DCFR: як робочий інструмент («*tool box*») для орієнтації у процесі гармонізації, як факультативний інструмент («*optional instrument*») для регулювання договірних відносин поряд із національним правом, та як потенційний обов'язковий кодекс [161, с. 477–501]. Підсумовуючи, вчений вважає DCFR цінним дорадчим джерелом для наукових досліджень, практики і навчання юристів, незважаючи на наявну критику [161, с. 477–501].

Водночас питання про практичну корисність DCFR не є тотожним питанням про допустимість його використання як джерела правового обґрунтування у судовій практиці. Саме на цій відмінності акцентує увагу М. Шульц, який, визнаючи пізнавальне та правополітичне значення документа, водночас висловлює застереження щодо його застосування для заповнення прогалин національного права. Вчений наголошує, що DCFR не має законної сили, а його застосування у судовій практиці може створювати проблеми через мовний бар'єр та ризик втрати національних правових цінностей [221, с. 762–793]. У зв'язку з цим, на його думку, DCFR не слід

розглядати як допоміжне джерело права для заповнення прогалін. Водночас він визнає його потенційну користь у правополітичній аргументації, для розуміння європейського правового середовища та як основу для позицій сторін у судових процесах, наголошуючи, що опонент завжди може заперечити застосування DCFR як джерела права [221, с. 762–793].

Таким чином, у скандинавській доктрині простежується широкий спектр підходів до оцінки DCFR – від його сприйняття як корисного інструменту європейської правової гармонізації до більш обережного ставлення щодо можливостей його безпосереднього використання у національному правозастосуванні. Водночас, попри відсутність формального нормативного статусу та дискусії щодо меж його легітимності, DCFR загалом розглядається як авторитетний доктринальний орієнтир, що має значну наукову, правотлумачну та правополітичну цінність для розвитку сучасного європейського приватного права.

Особливе значення у цьому контексті мають норми DCFR, що закріплюють загальні принципи договірної регулювання. Зокрема, ст. I.–1:103 DCFR формулює принцип добросовісності та чесної ділової практики (*good faith and fair dealing*), який має універсальне значення для оцінки поведінки сторін договору [160]. Водночас ст. II.–1:102 DCFR закріплює свободу договору, а ст. II.–1:104 DCFR – принцип диспозитивності договірної регулювання [160], що дозволяє сторонам відступати від модельних правил, якщо це прямо не заборонено.

Практичне значення DCFR підтверджується й окремими прикладами його використання у судовій аргументації. Так, у рішенні Верховного суду Швеції (*Högsta domstolen*) NJA 2009 s. 672 суд, вирішуючи питання щодо розумного строку попередження при припиненні тривалих договірних відносин, звернувся до порівняльного аналізу європейських модельних актів, зокрема положень DCFR. Хоча DCFR не був застосований як безпосереднє джерело права, його норми були використані як допоміжний аргумент для тлумачення національного договірної регулювання, що свідчить про його фактичний вплив на судову практику [196, с. 229–252].

Показовим прикладом використання положень DCFR у судовій практиці є рішення NJA 2009 s. 672, ухвалене Верховним судом Швеції невдовзі після

завершення роботи над DCFR у 2009 році. У цій справі суд прямо звернувся до положень DCFR як до орієнтира для вирішення питання, не врегульованого національним законодавством. Спір виник із усного договору дистрибуції (перепродажу), укладеного між двома підприємцями. Договір був укладений на невизначений строк і не містив положень щодо порядку його припинення. Після приблизно семи років співпраці одна зі сторін розірвала договір із негайним припиненням його дії. У зв'язку з цим перед судом постали два ключові питання: 1) чи була сторона зобов'язана дотриматися певного строку попередження про розірвання договору; 2) якщо так, якою мала бути тривалість такого строку [196, с. 229–252].

Вказані питання не отримали прямого нормативного врегулювання у шведському законодавстві. У мотивувальній частині рішення Верховний суд зазначив, що не доведено, ніби сторони погодили можливість вільного розірвання договору з негайною дією. За таких обставин суд звернувся до так званих норм, що заповнюють прогалини (*utfyllande rätt*), з метою визначення відповідного строку попередження для такого виду договору. Суд констатував, що правовідносини сторін за своєю природою відповідають договору перепродажу, однак спеціальних законодавчих правил щодо такого договору у шведському праві не існує. У зв'язку з цим виникла необхідність сформулювати відповідні норми для заповнення прогалин у праві, ґрунтуючись на законодавче регулювання суміжних договірних конструкцій та правозастосовну практику. Крім того, було підкреслено, що договори перепродажу часто мають міжнародний характер, що також обґрунтовує звернення до порівняльно-правових джерел [196, с. 229–252].

У процесі аналізу Верховний суд провів аналогію з нормами законодавства про комісію, торговельні товариства та торговельне агентування. Було також згадано попереднє рішення у справі NJA 1989 A 7, у якій строк попередження про розірвання договору не був наданий. Поряд із цим суд дослідив міжнародний досвід правового регулювання договорів перепродажу, зауваживши, що спеціальне законодавство щодо таких договорів існувало лише у Бельгії [218, с. 16–17]. На цьому етапі суд звернувся до положень DCFR та виклав підхід, запропонований у DCFR, щодо визначення розумного строку попередження при припиненні безстрокових договорів у сфері торговельного агентування, франчайзингу та перепродажу. Верховний суд прямо

зазначив, що орієнтиром для визначення розумного строку мають бути обставини, передбачені правилом IV.E.–2:302 DCFR. Відповідно до цього підходу кожна сторона безстрокового договору має право припинити його дію за умови дотримання розумного строку попередження без обов'язку відшкодовувати збитки. При цьому оцінка розумності такого строку залежить, зокрема, від таких факторів: а) тривалості договірних відносин; б) обсягу здійснених сторонами розумних інвестицій; с) часу, необхідного для пошуку альтернативного контрагента; d) відповідного торговельного звичаю [218, с. 17].

У DCFR також передбачено орієнтовний підхід, згідно з яким розумним строком вважається один місяць попередження за кожен рік дії договору (але не більше 36 місяців). Після аналізу наведених критеріїв Верховний суд дійшов висновку, що у конкретних обставинах справи розумним є строк попередження тривалістю три місяці. Таким чином, суд певною мірою відійшов від попередньої практики, сформованої у справі NJA 1989 A 7, але водночас не застосував рекомендації DCFR у повному обсязі, оскільки договірні відносини тривали сім років, тоді як визначений судом строк попередження становив лише три місяці [218, с. 17].

Верховний суд Швеції звертався до положень DCFR і в інших рішеннях, зокрема у справах NJA 2010 s. 692 та HD T 4062/09. У справі NJA 2010 s. 692 спір виник між замовником і субпідрядником у зв'язку з втратою головної ключ-карти. Сторони передбачили у договорі, що у разі втрати майна винна сторона повинна сплатити штраф (неустойку). Перед судом постало питання, чи виключає така неустойка право на відшкодування збитків понад її розмір, а також чи може субпідрядник посилається на відповідну договірну умову у відносинах із генеральним підрядником. У мотивувальній частині рішення Верховний суд зазначив, що підходи до вирішення цього питання у європейських правопорядках є різними, і з цієї причини звернувся, серед іншого, до положень DCFR. При цьому суд сформулював загальний принцип, який узгоджується з підходом DCFR: сторона, яка має намір заявити регресну вимогу та не несе більшого обсягу відповідальності, ніж інша сторона, повинна перед здійсненням платежу кредитору з'ясувати, чи має інша сторона заперечення проти відповідної вимоги; у протилежному випадку право на регрес може бути втрачено [218, с. 17–18].

Інша справа – HD Т 4062/09 – стосувалася стягнення грошової вимоги за стоматологічне лікування. У цьому спорі виникло питання щодо того, чи були загальні умови інституту належним чином інкорпоровані до договору з пацієнтом. Верховний суд зауважив, що у шведському праві відсутні чітко сформульовані правила щодо інкорпорації стандартних договірних умов. Водночас суд навів загальний підхід до вирішення цього питання та зазначив, що подібне правило пропонується і в DCFR [218, с. 18].

Наведені приклади свідчать про те, що положення DCFR, хоча й не мають обов'язкової юридичної сили, можуть використовуватися судами як авторитетне порівняльно-правове джерело при вирішенні питань, не врегульованих національним законодавством, а також при формуванні загальних принципів договірного права.

У Норвегії, Данії, Фінляндії та Ісландії DCFR переважно використовується на доктринальному рівні. Порівняльні дослідження нордичних правопорядків засвідчують, що положення DCFR, поряд із PECL, активно залучаються у наукових працях з договірного права як інструмент аналізу та систематизації загальних принципів приватного права. Зокрема, у дослідженнях щодо застосування принципів добросовісності, розумності та справедливості в нордичних країнах DCFR розглядається як важливий елемент сучасної європейської договірної доктрини, що доповнює національні джерела права [196, с. 229–252].

У данській, норвезькій та фінській науковій літературі [184, с. 12–19] DCFR часто використовується як порівняльна модель при аналізі національних законів про договори (*Avtaleloven, Contracts Act*), зокрема у питаннях недійсності правочинів, зміни договору у зв'язку зі зміною обставин (*hardship*) та меж свободи договору. Такий підхід є цілком узгодженим зі скандинавською правовою традицією, яка історично характеризується відкритістю до доктринальних джерел і принципів «м'якого права».

Отже, DCFR доцільно розглядати як самостійне наднаціональне джерело цивільного договірного права, що належить до сфери «м'якого права». Його значення полягає не в нормативній обов'язковості, а у здатності формувати спільні правові підходи, принципи та стандарти договірного регулювання. Для скандинавських країн DCFR впливає на розвиток договірного права через наукову аргументацію,

порівняльно-правовий аналіз та, в окремих випадках, судову практику. Така роль DCFR органічно вписується у скандинавську модель договірної регуляції, яка базується на добросовісності, розумності та справедливості. З огляду на активну участь скандинавських країн у європейських правових інституціях, положення DCFR мають реальний вплив на еволюцію їхнього договірної права, сприяючи зближенню національних правопорядків без втрати правової ідентичності.

3.2. Принцип добросовісності у модельних актах європейського договірної права

У сучасному європейському договірному праві, яке значною мірою вплинуло на розвиток української та скандинавської правової доктрини, принцип добросовісності розглядається як імперативний нормативний стандарт [33, с. 18–38]. Оскільки завдання правової системи не може полягати у захисті недобросовісної поведінки, принцип добросовісності трактується як обов'язкова норма, що підлягає застосуванню незалежно від волі сторін. Це означає, що свобода договору не може переважати над вимогами добросовісності, а навпаки – саме принцип добросовісності виступає межею договірної автономії. Подібний підхід відображений і в сучасних європейських актах «м'якого права», зокрема у ст. 1:201 PECL, ст. 1.7 Принципів UNIDROIT та положенні III.–1:103 DCFR, відповідно до яких вимога добросовісності та чесної ділової практики є обов'язковою і не може бути виключена або обмежена за домовленістю сторін. Водночас у доктрині підкреслюється, що така імперативність передусім стосується морально-етичного підґрунтя принципу лояльності [199]. Сам зміст цього принципу формується також з урахуванням конкретних договірних відносин, оскільки договір, укладений сторонами, впливає на визначення того, які саме моделі поведінки вважатимуться лояльними у конкретній ситуації; аналогічна ідея простежується як у PECL, так і в DCFR [220, с. 190–208]. Отже, хоча принцип добросовісності не може бути усунений договором, умови договору, укладеного сторонами з однаковою юридичною рівністю, можуть конкретизувати зміст вимог лояльної поведінки у межах відповідного договірної зв'язку.

Принципи UNIDROIT формують цілісну систему регулювання договірних відносин, у якій принцип добросовісності та чесного ведення справ (*good faith and fair dealing*) виступає одним із фундаментальних нормативних орієнтирів. Відповідно до ст. 1.7 Принципів UNIDROIT кожна сторона зобов'язана діяти добросовісно та відповідно до стандартів чесної ділової практики в міжнародній торгівлі, причому цей обов'язок має імперативний характер і не може бути виключений або обмежений угодою сторін [223]. Таким чином, принцип добросовісності виконує функцію загального стандарту поведінки, що визначає допустимі межі реалізації договірної автономії та слугує критерієм оцінки поведінки сторін на всіх стадіях договірної процесу.

У Принципах UNIDROIT вимога добросовісності проявляється не лише у загальному положенні, але й конкретизується через низку спеціальних норм. Так, ст. 1.8 закріплює правило несумісної поведінки, відповідно до якого сторона не може діяти всупереч тому розумінню, яке вона сама створила у контрагента, якщо інша сторона, розумно покладаючись на це розуміння, зазнає шкоди [223]. Це положення відображає принцип захисту обґрунтованих очікувань сторін і є проявом доктрини *venire contra factum proprium*, що широко використовується у сучасному договірному праві.

Вимоги добросовісності також відіграють важливу роль на стадії укладення договору. Хоча ст. 2.1.1 і 2.1.2 [223] визначають загальні правила формування договору через оферту та акцепт або іншу поведінку сторін, що свідчить про досягнення згоди, принцип добросовісності обмежує свободу сторін у процесі переговорів. Зокрема, відповідно до ст. 2.1.15 [223] сторони вільні вести переговори та припиняти їх без досягнення згоди, однак несуть відповідальність у разі недобросовісної поведінки. Недобросовісними, зокрема, визнаються переговори, розпочаті або продовжені без реального наміру укласти договір. Це положення закріплює доктрину *culpa in contrahendo*, яка спрямована на запобігання зловживанню переговорним процесом. Додатковим проявом цього принципу є обов'язок конфіденційності, передбачений ст. 2.1.16 [223], який покладає на сторони обов'язок не розголошувати і не використовувати конфіденційну інформацію, отриману під час переговорів, навіть якщо договір у підсумку не буде укладений.

Принцип добросовісності також має істотне значення для оцінки дійсності договору. У ст. 3.2.2 передбачено, що сторона може відмовитися від договору у випадку істотної помилки, якщо інша сторона знала або повинна була знати про таку помилку і неповідомлення про неї суперечило б розумним комерційним стандартам чесного ведення справ [223]. Аналогічним чином у ст. 3.2.5 обман визначається як оманливе представлення фактів або приховування інформації, яка відповідно до стандартів чесно ділової практики мала бути повідомлена [223]. Крім того, ст. 3.2.7 передбачає можливість оспорення договору у разі суттєвої нерівнозначності, коли одна сторона недобросовісно скористалася залежним становищем чи економічною слабкістю іншої сторони. У таких випадках суд може не лише визнати договір недійсним, але й змінити його умови з метою приведення їх у відповідність до розумних стандартів чесно комерційної практики [223].

Подальше значення принцип добросовісності має і на стадії тлумачення та виконання договору. Зокрема, у ст. 4.6 закріплено правило *contra proferentem*, згідно з яким не зрозумілі умови договору слід тлумачити проти сторони, яка їх сформулювала, що сприяє забезпеченню справедливого балансу інтересів [223]. Водночас ст. 4.8 передбачає можливість заповнення прогалін у договорі шляхом включення умов, які є найбільш доцільними з огляду на обставини, з урахуванням, серед іншого, добросовісності, чесно ділової практики та розсудливості [223].

У сфері виконання договору принцип добросовісності проявляється також у формуванні непрямих договірних зобов'язань. Відповідно до ст. 5.1.2 такі зобов'язання можуть впливати не лише з прямого тексту договору, але й з його характеру, мети, усталеної практики між сторонами, звичаїв, а також з вимог добросовісності та розсудливості [223]. Це свідчить про те, що принцип добросовісності здатний доповнювати зміст договірних прав і обов'язків навіть за відсутності їх прямого закріплення у договорі.

Нарешті, положення глави 5 Принципів UNIDROIT закріплюють низку норм, спрямованих на запобігання зловживанню правами під час виконання договору. Зокрема, ст. 5.3.3 встановлює, що сторона не може посилатися на ненастання або настання умови договору, якщо сама недобросовісно вплинула на цей результат [223]. Водночас ст. 5.3.4 передбачає обов'язок сторін утримуватися від поведінки, яка могла

б зашкодити правам іншої сторони у зв'язку з можливим настанням певної умови договору [223].

Таким чином, у Принципах UNIDROIT принцип добросовісності та чесного ведення справ має системний характер і пронизує всі стадії договірних відносин – від переговорів і укладення договору до його тлумачення та виконання. Він виконує функцію загального нормативного стандарту, який забезпечує баланс інтересів сторін, запобігає зловживанню правами та сприяє формуванню справедливих і передбачуваних умов міжнародного комерційного обороту.

Логічним продовженням розвитку концепції добросовісності у сфері європейської уніфікації приватного права є положення PECL [204]. Якщо Принципи UNIDROIT формують універсальний стандарт добросовісної поведінки у міжнародній комерційній практиці, то PECL спрямовані на формування узгодженої моделі договірного права для європейських правопорядків. У цьому контексті принцип добросовісності також посідає важливе місце, виступаючи нормативним орієнтиром для регулювання поведінки сторін та тлумачення договірних положень.

PECL містять низку положень, що прямо або опосередковано відсилають до принципу добросовісності. Уже в першій статті PECL підкреслюється фундаментальна роль цього принципу в системі договірного права. Хоча вихідним положенням PECL є принцип свободи договору, закріплений у ст. 1:102 [204], він не має абсолютного характеру і підпорядковується вимогам добросовісності та чесної ділової практики, а також імперативним нормам, встановленим самими Принципами.

Центральне значення принципу добросовісності відображене у ст. 1:201, яка прямо встановлює обов'язок сторін діяти добросовісно та відповідно до чесної ділової практики, тоді як ст. 1:202 закріплює обов'язок співпраці між сторонами договору [204]. Крім того, цей принцип пронизує інші положення PECL. Зокрема, ст. 1:302 визначає критерій «розумності» через поведінку осіб, які діють добросовісно, а ст. 1:305 щодо приписаного знання та наміру передбачає, що поведінка особи, яка діє зі згоди сторони, приписується їй, якщо така поведінка була умисною, грубо недбалою або несумісною з вимогами добросовісності та чесної ділової практики [204].

У системі PECL принцип добросовісності визнається одним із ключових і має імперативний характер, що означає неможливість його виключення або обмеження

угодою сторін. Водночас положення PECL не слід розглядати як точне відображення вже сформованої спільної правової позиції держав ЄС. Швидше вони становлять результат компромісу між різними правовими традиціями. Попри участь представників системи загального права у розробці Принципів, добросовісності було надано значну нормативну вагу. У PECL вона визначається як «чесність і справедливість у внутрішньому переконанні» [204], що певною мірою нагадує традиційний американський стандарт *honesty in fact*. Водночас цей суб'єктивний елемент поєднується з вимогою «чесної ділової практики» (*fair dealing*), яка має об'єктивний характер і охоплює ширший стандарт поведінки, ніж просте дотримання торговельних звичаїв, передбачаючи фактичну справедливість у договірних відносинах [195, с. 231–233].

Стандарт добросовісності у договірному праві може формулюватися на різних нормативних рівнях. У найвужчому розумінні він зводиться до заборони недоброчесної поведінки, тоді як у ширшому підході передбачає встановлення більш високого стандарту поведінки сторін, що оцінюється незалежно від їхнього суб'єктивного психічного ставлення.

У коментарях до ст. 1:201 PECL добросовісність визначається, на перший погляд, через відносно нижчий стандарт, оскільки вона тлумачиться як «чесність і справедливість у мисленні», тобто як категорія, що має суб'єктивний характер [204]. Водночас цей підхід доповнюється вимогою дотримання «чесної ділової практики» (*fair dealing*), яка передбачає відповідність поведінки сторін об'єктивному критерію фактичної справедливості. Така конструкція поєднує суб'єктивний елемент внутрішньої чесності з об'єктивним стандартом належної поведінки і водночас демонструє прагнення PECL сформулювати нейтральну термінологію, відокремлену від специфічних національних правових традицій з метою забезпечення гармонізації [195, с. 239–240].

Хоча норми, спрямовані проти недоброчесної поведінки, переслідують цілі, подібні до правил добросовісності, заснованих на недбалості чи інших об'єктивних стандартах, і останні також можуть охоплювати випадки недоброчесності, цього недостатньо для їхнього ототожнення з принципом добросовісності. Відтак при оцінці того, чи визнає певна правова система загальний принцип добросовісності, до уваги

слід брати передусім ті норми, що ґрунтуються саме на об'єктивних стандартах поведінки.

Отже, у PECL принцип добросовісності виконує фундаментальну системоутворюючу функцію: він обмежує свободу договору, виступає імперативним стандартом поведінки сторін і поєднує суб'єктивний елемент чесності з об'єктивною вимогою справедливого ведення ділових відносин.

У DCFR принцип добросовісності та чесної ділової практики (*good faith and fair dealing*) виступає одним із фундаментальних стандартів приватноправового регулювання. Він має універсальний характер і поширюється на всі стадії договірної правовідносини – від переговорного процесу до виконання, застосування засобів правового захисту та регулювання окремих видів договорів. Системний аналіз положень DCFR свідчить, що цей принцип виконує функцію загального стандарту поведінки, який спрямований на забезпечення чесності, відкритості та взаємної поваги до інтересів сторін у договірних відносинах.

Значну роль принцип добросовісності відіграє на етапі формування договірних відносин. Зокрема, відповідно до ст. I.–1:103 DCFR, добросовісність і чесна ділова практика означають стандарт поведінки, що характеризується чесністю, відкритістю та повагою до інтересів іншої сторони правочину або відповідного правовідносини. Поведінка визнається такою, що суперечить цьому стандарту, зокрема тоді, коли сторона діє всупереч своїм попереднім заявам або поведінці, якщо інша сторона, розумно покладаючись на них, зазнала шкоди [160].

Подальший розвиток цього принципу міститься у ст. II.–3:301 DCFR, яка встановлює обов'язок добросовісного ведення переговорів. Хоча сторони залишаються вільними у вирішенні питання про укладення договору та не несуть відповідальності за недосягнення угоди, вони зобов'язані вести переговори відповідно до вимог добросовісності та чесної ділової практики. Недобросовісним, зокрема, визнається вступ у переговори або їх продовження без реального наміру досягти домовленості. У разі порушення цього обов'язку сторона несе відповідальність за завдані іншій стороні збитки [160].

Важливим проявом принципу добросовісності на переддоговірній стадії є також обов'язок розкриття інформації. Відповідно до ст. IV.E.–2:101 DCFR, сторона

переговорів повинна у розумний строк до укладення договору надати іншій стороні інформацію, необхідну для прийняття обґрунтованого рішення щодо укладення договору. Обсяг такого обов'язку визначається з урахуванням стандартів добросовісної ділової практики [160].

Принцип добросовісності відіграє ключову роль у регулюванні виконання договірних зобов'язань. Стаття III.–1:103 DCFR передбачає, що при виконанні обов'язків, здійсненні права вимагати виконання, використанні засобів захисту у разі порушення зобов'язання, а також при реалізації права на припинення зобов'язання всі особи повинні діяти відповідно до вимог добросовісності та чесної ділової практики. При цьому такий обов'язок має імперативний характер і не може бути виключений або обмежений договором [160].

У контексті динаміки договірних зобов'язань принцип добросовісності проявляється також у регулюванні умовних прав та обов'язків. Відповідно до ст. III.–1:106 DCFR, сторона не може, всупереч обов'язку добросовісності або обов'язку співпраці, впливати на настання або ненастання умов договору у власних інтересах. У разі такої поведінки інша сторона може вважати умову такою, що настала або не настала залежно від обставин [160].

Крім того, принцип добросовісності має значення у випадках істотної зміни обставин. Згідно зі ст. III.–1:110 DCFR, якщо виконання зобов'язання внаслідок надзвичайної зміни обставин стає настільки обтяжливим, що збереження обов'язку боржника було б явно несправедливим, суд може змінити або припинити відповідне зобов'язання. Водночас застосування цього механізму можливе лише за умови, що сторона, яка посилається на зміну обставин, добросовісно намагалася досягти справедливого перегляду договору шляхом переговорів [160].

Принцип добросовісності впливає також на застосування засобів правового захисту у разі порушення договірних зобов'язань. Так, ст. III.–3:105 DCFR передбачає, що навіть у випадку, коли умова договору формально допускає виключення або обмеження відповідальності, вона не підлягає застосуванню, якщо її використання суперечить принципам добросовісності та чесної ділової практики [160].

Аналогічний підхід застосовується у випадках визначення моменту, коли кредитор зобов'язаний надати боржнику можливість усунути недоліки виконання.

Відповідно до ст. III.–3:203 DCFR, кредитор може відмовитися від надання такої можливості, якщо має підстави вважати, що боржник діяв усупереч принципу добросовісності та чесної ділової практики [160].

Принцип добросовісності використовується також як критерій оцінки окремих договірних умов. Наприклад, ст. III.–3:711 DCFR передбачає, що умови щодо нарахування процентів можуть бути визнані недобросовісними, якщо вони істотно відхиляються від належної комерційної практики та суперечать стандартам чесної ділової поведінки [160].

Окремо варто відзначити положення ст. VI.–5:401 DCFR, згідно з якою виключення або обмеження відповідальності за заподіяну шкоду не допускається, якщо це суперечить принципу добросовісності та чесної ділової практики [160]. Таким чином, цей принцип виступає важливим інструментом контролю справедливості договірних умов.

У DCFR принцип добросовісності також використовується як критерій оцінки поведінки сторін у межах окремих видів договірних відносин. Так, стаття IV.B.–1:104 DCFR встановлює, що у договорах споживчої оренди сторони не можуть виключати або обмежувати застосування засобів правового захисту на шкоду споживачеві, а будь-які умови щодо обмеження відповідальності орендодавця повинні відповідати вимогам добросовісності та чесної ділової практики [160].

У сфері готельних послуг ст. IV.C.–5:110 DCFR передбачає, що умови договору, які виключають або обмежують відповідальність готелю за втрату чи пошкодження майна постояльців, визнаються недобросовісними, якщо вони застосовуються у випадках умисного або грубо недбалого заподіяння шкоди [160].

Принцип добросовісності має значення і у відносинах дарування. Відповідно до ст. IV.H.–2:104 DCFR, дарувальник може оспорити договір дарування у разі недобросовісного використання його залежного становища або довірчих відносин з боку обдаровуваного [160].

Отже, аналіз положень DCFR дозволяє зробити висновок, що принцип добросовісності та чесної ділової практики виконує у цьому акті системоутворюючу функцію. Він застосовується на всіх етапах договірного правовідношення – від переговорів до виконання та припинення договору – і слугує універсальним критерієм

оцінки поведінки сторін, а також справедливості договірних умов. Такий підхід сприяє забезпеченню балансу інтересів сторін та підвищує рівень справедливості й передбачуваності договірного регулювання у європейському приватному праві.

Додатковий аналіз положень DCFR свідчить, що принцип добросовісності та чесної ділової практики виконує важливу функцію не лише як загальний стандарт поведінки сторін, але й як механізм коригування та забезпечення справедливості у процесі функціонування договірного зобов'язання. У межах динаміки договірних відносин цей принцип проявляється через регулювання недобросовісного використання договірної переваги, визначення правил тлумачення договору, захист обґрунтованої довіри третіх осіб, контроль за справедливістю договірних умов та регулювання виконання зобов'язань у складних правових ситуаціях.

Передусім принцип добросовісності відіграє істотну роль у протидії недобросовісному використанню договірної переваги. Відповідно до ст. II.–7:207 DCFR, сторона може оспорити договір у разі, якщо інша сторона, знаючи про її залежне становище, скрутне фінансове становище, недосвідченість або інші обставини, використала ці фактори для отримання надмірної вигоди або істотно несправедливого переважного становища. У такому випадку суд, за вимогою сторони, яка постраждала, може змінити договір таким чином, щоб привести його у відповідність до того результату, якого сторони могли б досягти за умови дотримання вимог добросовісності та чесної ділової практики [160]. Таким чином, принцип добросовісності виступає інструментом судового коригування договірного балансу, спрямованого на усунення наслідків недобросовісної поведінки.

Істотне значення принцип добросовісності має також у сфері тлумачення договору. Відповідно до ст. II.–8:101 DCFR, договір підлягає тлумаченню передусім відповідно до спільного наміру сторін, навіть якщо він відрізняється від буквального значення використаних формулювань. Якщо ж встановити спільний намір сторін неможливо, застосовується об'єктивний підхід, відповідно до якого договір тлумачиться так, як його зрозуміла б розумна особа. При цьому у випадках, що стосуються третіх осіб, враховується можливість їх добросовісного покладання на очевидний зміст договору [160]. Отже, принцип добросовісності тут виконує функцію

критерію, який дозволяє узгодити буквальне тлумачення договору з реальними намірами сторін та очікуваннями інших учасників правовідносин.

Додатково ст. II.–8:102 DCFR визначає перелік обставин, що мають враховуватися при тлумаченні договору. Серед них – обставини укладення договору, попередні переговори, поведінка сторін після укладення договору, практика взаємовідносин між сторонами, звичаї відповідної сфери діяльності та вимоги добросовісності і чесної ділової практики [160]. Таким чином, принцип добросовісності виступає одним із ключових орієнтирів для встановлення справжнього змісту договірних умов.

У динаміці договірних відносин принцип добросовісності також забезпечує захист обґрунтованої довіри третіх осіб. Зокрема, відповідно до ст. II.–9:201 DCFR, у випадку укладення сторонами удаваного договору пріоритет надається їхній справжній волі. Водночас видимі наслідки такого договору можуть зберігати юридичну силу щодо третіх осіб, які добросовісно поклалися на його зовнішні прояви [160]. Це положення демонструє, що принцип добросовісності спрямований не лише на регулювання взаємовідносин сторін договору, але й на захист інтересів інших учасників цивільного обороту.

Принцип добросовісності також виконує функцію контролю справедливості договірних умов, особливо у відносинах між підприємцем і споживачем. Відповідно до ст. II.–9:403 DCFR, умова договору, яка не була індивідуально погоджена і запропонована підприємцем, визнається несправедливою, якщо вона, всупереч вимогам добросовісності та чесної ділової практики, ставить споживача у істотно не вигідне становище [160]. Таким чином, принцип добросовісності виступає критерієм оцінки допустимості договірних умов та засобом забезпечення балансу інтересів сторін у договірних відносинах.

Нарешті, принцип добросовісності відіграє важливу роль у регулюванні виконання зобов'язань, зокрема у випадках передачі права вимоги. Відповідно до ст. III.–5:119 DCFR, боржник звільняється від зобов'язання, якщо він добросовісно виконав його на користь особи, яка була зазначена як новий кредитор, навіть якщо згодом з'ясується, що така особа фактично не мала відповідного права [160]. Ця норма

спрямована на захист сторони, яка діяла добросовісно та розумно покладалася на зовнішні обставини, що створювали враження правомірності відповідних дій.

Отже, аналіз зазначених положень DCFR дозволяє зробити висновок, що принцип добросовісності у динаміці договірних зобов'язань виконує комплексну функцію. Він слугує інструментом запобігання недобросовісному використанню договірної переваги, орієнтиром для тлумачення договорів, засобом захисту обґрунтованої довіри учасників цивільного обороту та критерієм оцінки справедливості договірних умов. У сукупності ці положення забезпечують гнучкість та справедливість договірного регулювання, сприяючи підтриманню балансу інтересів сторін та стабільності цивільного обороту.

Висновки до розділу 3

Принципи UNIDROIT, PECL та DCFR утворюють взаємопов'язану систему джерел сучасного європейського договірного права, які належать до сфери «м'якого права» (*soft law*) та забезпечують формування спільних стандартів договірного регулювання. Центральне місце у цих актах займає принцип добросовісності, який виступає універсальним критерієм належної поведінки сторін та важливим інструментом гармонізації європейського приватного права.

У Принципах UNIDROIT принцип добросовісності та чесного ведення справ має універсальний характер і поширюється на всі стадії договірних відносин, виконуючи функцію загального стандарту поведінки, спрямованого на забезпечення балансу інтересів сторін, запобігання зловживанню правами та формування справедливих і передбачуваних умов міжнародного комерційного обороту.

У системі PECL принцип добросовісності виконує фундаментальну системоутворюючу функцію, поєднуючи суб'єктивний елемент чесності з об'єктивною вимогою справедливого ведення ділових відносин. Його імперативний характер обмежує свободу договору, забезпечує належну поведінку сторін та виступає нормативним орієнтиром для тлумачення договірних положень і розвитку узгодженої моделі європейського договірного права.

У DCFR принцип добросовісності та чесної ділової практики (*good faith and fair dealing*) набуває найбільш комплексного та системного закріплення, виконуючи роль фундаментального стандарту приватноправового регулювання. Він поширюється на всі стадії договірного правовідношення, забезпечуючи чесність, відкритість, взаємну повагу до інтересів сторін і стабільність цивільного обороту.

У межах DCFR принцип добросовісності виконує не лише регулятивну, а й коригувальну та охоронну функції. Він слугує інструментом запобігання недобросовісному використанню договірної переваги, орієнтиром для тлумачення договорів, засобом захисту обґрунтованої довіри учасників цивільного обороту, критерієм оцінки справедливості договірних умов та механізмом підтримання балансу інтересів сторін у складних договірних ситуаціях.

Скандинавські правопорядки характеризуються функціональним підходом до системи джерел права, який сприяє сприйняттю Принципів UNIDROIT, PECL та DCFR як авторитетних доктринальних орієнтирів. У цих правових системах зазначені акти використовуються для тлумачення договірних відносин, конкретизації змісту принципу добросовісності та розвитку правової аргументації без надання їм формально обов'язкової юридичної сили.

Значення європейських модельних актів полягає не лише у гармонізації договірного права, а й у формуванні спільної концепції добросовісності як універсального принципу сучасного приватного права. Саме через механізми добросовісності, чесної ділової практики, захисту довіри та справедливого балансу інтересів забезпечується зближення національних правопорядків із збереженням їхньої правової самобутності.

Українська судова практика поступово інтегрує положення європейських актів *soft law*, використовуючи їх як орієнтир для конкретизації змісту принципів добросовісності, справедливості та розумності. Підтверджено перспективність розвитку в Україні функціонального підходу до джерел договірного права, характерного для скандинавської правової традиції, за якого визначальне значення має не формальний статус правового акта, а його здатність забезпечувати справедливе, передбачуване та ефективне вирішення договірних спорів і реалізацію принципу добросовісності у договірних правовідносинах.

ВИСНОВКИ

У дисертації проведено комплексний теоретико-правовий та порівняльно-правовий аналіз принципу добросовісності за цивільним договірним правом України та скандинавських країн, а також розроблено пропозиції щодо вдосконалення концепції принципу добросовісності у договірному праві України з урахуванням скандинавського правового досвіду.

1) Для цивільного договірного права України доцільним є запозичення скандинавського функціонального підходу до розуміння джерел права, відповідно до якого визначальним критерієм їх застосування є не формальна належність до системи джерел права, а здатність забезпечувати справедливе, передбачуване та економічно обґрунтоване вирішення договірних спорів. Така орієнтація дозволяє підвищити ефективність правозастосування та сприяє формуванню більш гнучкої й адаптивної моделі договірного регулювання.

2) Принцип добросовісності в цивільному договірному праві України та принцип лояльності у скандинавських країнах, незважаючи на відмінності у формах нормативного закріплення та особливостях доктринального розуміння, мають спільне функціональне призначення та спрямовані на забезпечення чесності, справедливості, взаємної довіри й стабільності договірних відносин. В обох правових системах вони виступають універсальними критеріями оцінки поведінки учасників цивільного обороту, інструментами запобігання зловживанню правом, захисту обґрунтованих очікувань сторін і досягнення справедливого балансу їхніх інтересів.

Водночас український підхід характеризується нормативним закріпленням добросовісності як загальної засади цивільного законодавства та норми прямої дії, тоді як у скандинавських країнах аналогічні функції реалізуються переважно через принцип лояльності, зміст якого формується насамперед судовою практикою, системою додаткових договірних обов'язків та окремими законодавчими нормами. Така відмінність зумовлена особливостями розвитку національних правових систем, однак не впливає на спільну тенденцію до посилення значення поведінкових стандартів у договірному праві.

3) Принцип лояльності у скандинавському договірному праві - це загальний поведінковий принцип договірного права, що функціонує як скандинавська модифікація принципу добросовісності та визначає обов'язок сторін здійснювати свої договірні права й обов'язки з урахуванням легітимних очікувань, взаємної довіри, пропорційності та необхідності забезпечення справедливого балансу інтересів сторін.

Особливості принципу лояльності у скандинавському договірному праві:

- 1) принцип лояльності виступає скандинавською модифікацією принципу добросовісності та має переважно поведінкову спрямованість;
- 2) його правова природа характеризується поєднанням ознак оціночного нормативного стандарту поведінки та системоутворюючого принципу договірного права;
- 3) реалізація принципу здійснюється переважно через судову практику, конкретні законодавчі норми та вторинні (додаткові) обов'язки сторін;
- 4) зміст принципу розкривається через категорії довіри, легітимних очікувань, співпраці, пропорційності та врахування інтересів контрагента;
- 5) принцип виконує регулятивну, превентивну, інтерпретаційну, коригувальну та інтегративну функції;
- 6) він функціонує у взаємозв'язку з принципами справедливості, розумності, пропорційності та заборонаю зловживання правом;
- 7) орієнтований переважно на оцінку поведінки сторін на всіх стадіях договірних відносин, а не лише на контроль змісту договору;
- 8) його інтенсивність має контекстуально зумовлений характер і залежить від типу договору, тривалості правовідносин, рівня взаємної залежності сторін та специфіки договірного процесу.

4) Принцип добросовісності у цивільному праві України - це загальна засада цивільного законодавства та універсальний стандарт поведінки учасників цивільних правовідносин, відповідно до якого сторони повинні діяти чесно, відкрито, розумно, послідовно та з урахуванням законних інтересів контрагента, утримуючись від зловживання правом, суперечливої поведінки та отримання неправомірних переваг, а також сприяти досягненню мети договору, забезпеченню справедливості, правової визначеності та стабільності цивільного обороту.

У договірному праві України принцип добросовісності має значення для тлумачення договору шляхом обґрунтування можливості врахування переддоговірної поведінки сторін при визначенні змісту, меж здійснення та справедливості договірних умов. Перспективним для розвитку українського договірного права є використання

скандинавської моделі добросовісності (лояльності) як засобу заповнення прогалін у договорі та оцінки нелояльної (недобросовісної) поведінки сторін на переддоговірній стадії.

5. Принцип лояльності у скандинавському договірному праві є стандартом поведінки учасників та принципом конструкції договору. На етапі формування договірної конструкції принцип лояльності впливає на вибір між жорсткою та гнучкою моделями договірного регулювання, виступає підґрунтям для легітимації гнучких договірних конструкцій, спрямованих на збереження договірного зв'язку та адаптацію зобов'язань до змінених обставин.

У скандинавському договірному праві рівень взаємної довіри між сторонами та характер договірних відносин (короткострокові чи довгострокові) визначають спосіб застосування принципу лояльності через правову визначеність і деталізацію умов договору або через механізми адаптації, співпраці та переговорного врегулювання.

6. Скандинавська модель переддоговірної відповідальності ґрунтується на оціночному підході до визначення моменту виникнення обов'язку лояльності, за якого суд враховує сукупність фактичних обставин переговорного процесу, а не формальні критерії вступу сторін у договірні відносини.

Скандинавська доктрина для встановлення моменту виникнення обов'язку лояльності виділяє такі критерії: 1) інтенсивність переговорів; 2) конкретність переговорів; 3) обґрунтованість очікувань; 4) здійснення підготовчих дій до виконання майбутнього договору. При цьому суд оцінює всю сукупність обставин справи для визначення моменту виникнення обов'язку лояльності. Цей підхід відображає гнучкість скандинавської правової системи та її орієнтацію на справедливе вирішення конкретних спорів з урахуванням усіх релевантних факторів.

Доктрина *culpa in contrahendo* у скандинавському праві охоплює різні прояви недобросовісної (нелояльної) поведінки сторін на переддоговірній стадії: 1) надання неправдивої або оманливої інформації; 2) приховування істотних обставин, про які інша сторона повинна бути поінформована; 3) нелояльне припинення переговорів на пізній стадії; 4) укладення договору з особою, яка не має повноважень або дієздатності; 5) порушення конфіденційності інформації, отриманої під час переговорів.

Скандинавська доктрина *culpa in contrahendo* ґрунтується на принципі обмеженої переддоговірної відповідальності, за яким відшкодуванню підлягає переважно негативний інтерес, тоді як відшкодування позитивного інтересу можливе лише у виняткових випадках, коли поведінка сторони характеризується особливо високим ступенем недобросовісності.

Одним із проявів переддоговірної добросовісності (лояльності) є положення про те, що сама по собі відмова від укладення договору не є підставою для відповідальності, якщо вона не супроводжується недобросовісною (нелояльною) або оманливою поведінкою сторони переговорів.

7. Принцип добросовісності на стадії виконання договору у цивільному праві України виступає універсальним стандартом належної договірної поведінки, який забезпечує баланс інтересів сторін, стабільність цивільного обороту та ефективну реалізацію договірних зобов'язань. Його дія охоплює весь процес виконання договору, конкретизується через заборону зловживання правом, виникнення вторинних (додаткових) обов'язків та вимогу послідовності поведінки сторін. У взаємозв'язку з принципом обов'язковості договору добросовісність гарантує не лише належне виконання зобов'язань, а й справедливість договірних відносин, а судова практика відіграє ключову роль у розкритті її змісту та визначенні меж допустимої поведінки учасників цивільного обороту.

8. На стадії виконання договору принцип добросовісності у скандинавських країнах функціонує як багатоконпонентний регулятивний механізм, який через обов'язок лояльності, вимоги пропорційності та заборону зловживання правом забезпечує належне здійснення договірних прав і обов'язків сторін.

9. Принцип добросовісності у цивільному праві України та скандинавських країн виконує подвійну функцію у сфері зміни договірних правовідносин: з одного боку, він обмежує необґрунтоване втручання сторін у погоджені умови договору, а з іншого - допускає їх коригування у випадках, коли це зумовлено необхідністю збереження мети, економічної рівноваги та справедливості договірного зобов'язання. Завдяки цьому забезпечується належна адаптація договірних відносин до змінених обставин, підтримується баланс інтересів сторін і зміцнюється довіра як одна з основних засад цивільного обороту.

10. Принцип добросовісності на стадії відмови від договору у цивільному праві України виступає критерієм правомірності реалізації права на одностороннє припинення зобов'язання та забезпечує недопущення його використання всупереч призначенню суб'єктивного права. Його дія спрямована на захист сумлінної сторони, підтримання справедливого балансу інтересів учасників договірних відносин і недопущення перетворення відмови від договору на інструмент зловживання правом. У цьому аспекті добросовісність легітимує відмову від договору як наслідок істотного порушення зобов'язання, забезпечує захист сторони від негативних наслідків недобросовісної поведінки контрагента та зумовлює необхідність компенсації збитків у випадках припинення договору без вини іншої сторони.

На стадії розірвання договору принцип добросовісності виконує функцію матеріально-правового орієнтира для оцінки обґрунтованості припинення договірних правовідносин. Він визначає межі допустимого втручання у договірний зв'язок, слугує підставою для визнання окремих порушень істотними, забезпечує захист довіри та легітимних очікувань сторін, а також підтримує справедливу рівновагу їхніх інтересів. Через механізм розірвання договору добросовісність сприяє припиненню правовідносин у випадках, коли подальше існування договору суперечить його меті, інтересам сторін або загальним засадам цивільного права.

11. На стадіях зміни та припинення договору принцип лояльності у скандинавському договірному праві виконує функцію забезпечення справедливого балансу між свободою договору та необхідністю захисту сторін від несправедливих наслідків договірного регулювання. Він слугує підставою для адаптації договірних відносин до змінених обставин, дозволяє судам оцінювати справедливість договірних умов і, за необхідності, коригувати їх або відмовляти у їх застосуванні у випадках непропорційних чи нелояльних наслідків. Водночас реалізація принципу лояльності характеризується стриманим і виваженим підходом, за якого враховуються професійний статус сторін, розподіл комерційних ризиків, переговорні можливості та ринкові стандарти. Такий підхід відображає характерну для скандинавського права орієнтацію на поєднання договірної автономії із захистом легітимних очікувань, довіри та справедливості у договірних правовідносинах.

12. У правових системах України та скандинавських країн спостерігається спільна тенденція до застосування принципу добросовісності у модельних актах європейського договірного права. Джерела європейського договірного права мають подвійне функціональне значення: для правової системи України є засобами гармонізації та модернізації приватного права, а для скандинавських країн виконують, як правило, функцію систематизації та узагальнення вже сформованих принципів справедливості, добросовісності й розумності.

В актах європейської та міжнародної уніфікації договірного права принцип добросовісності функціонує як самостійний наднаціональний регулятор договірних відносин, який визначає стандарти поведінки учасників цивільного обороту на всіх стадіях договірного процесу - від переговорів до припинення договору, виконуючи функції забезпечення балансу інтересів сторін, справедливості договірного регулювання та запобігання зловживанню суб'єктивними цивільними правами.

У європейському договірному праві правова природа принципу добросовісності виявляється у подвійній його структурі, яка поєднує суб'єктивний елемент - чесність у фактичній поведінці (*honesty in fact*) та об'єктивний стандарт чесного ведення справ (*fair dealing*).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Атаманчук Н. І., Монаєнко А. О. Щодо поняття добросовісності учасників цивільного судочинства в Україні. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2022. № 2. С. 161–164. URL: https://lsej.org.ua/2_2022/35.pdf
2. Бабич І. Г. Принцип справедливості в римському праві і у сучасному зобов'язальному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2006. 22 с.
3. Бабич І. Г. Місце принципу добросовісності в системі сучасного зобов'язального права України. *Актуальні проблеми держави і права: зб. наук. пр.* Київ, 2005. Вип. 24. С. 327–331.
4. Бакалінська О. О. Добросовісність і розумність в цивілістичній концепції здійснення та захисту суб'єктивних цивільних прав. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право : збірник наукових праць*. 2011. № 3(11). С. 172–175 URL: <https://ela.kpi.ua/server/api/core/bitstreams/0f548b65-7830-4861-bad5-7c814d4332fa/content>
5. Бакалінська О. О. Категорія добросовісність у цивільному праві України. *Часопис Київського університету права*. 2011. Вип. 4. С. 200–204. URL: <http://jnas.nbuv.gov.ua/article/UJRN-0000322867>
6. Басай О. В. Загальні засади (принципи) цивільного законодавства України: дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.03. Одеса, 2014. 422 с.
7. Бервено С. М. Проблеми договірного права України: монографія. К.: Юрінком Інтер, 2006. 392 с.
8. Блащук А. М. Припинення договірних зобов'язань у цивільному праві України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2006. 22 с.
9. Блащук Т. В. Джерела правового регулювання договірних відносин: теоретико-правовий аспект. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Право». 2013. №1 (7). URL: <http://lj.oa.edu.ua/articles/2013/n1/13btvtpa.pdf>
10. Блащук Т. В. Договір як механізм приватноправового регулювання у сфері охорони здоров'я та громадського здоров'я: порівняльно-правовий аналіз

України і скандинавських країн. *Juris Euro pensis Scientia*. 2026. № 1. С. 33-37. URL: https://jes.nuoua.od.ua/archive/1_2026/8.pdf

11. Блащук Т. В. Принцип добросовісності у договорах про надання медичних послуг: стандарти інформування, згоди та конфіденційності в праві України і скандинавських країн. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського. Серія: Юридичні науки*. 2026. Т. 37(76). № 1. URL: https://juris.vernadskeyournals.in.ua/journals/2026/1_2026/8.pdf

12. Боднар Т. В. Теоретичні проблеми виконання договірних зобов'язань (цивільно-правовий аспект): дис. ... доктор. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2005. 442 с.

13. Боднар Т. В. Одностороння відмова в договірних зобов'язаннях. *Університетські наукові записки Хмельницького університету управління та права*. 2012. № 1 (41). С. 232–241.

14. Борисова В. І. Базові принципи цивільного права України. *Проблеми цивільного права та процесу*. Харків, 2018. С. 12–15. URL: https://univd.edu.ua/general/publishing/konf/25_05_2018/pdf/1.pdf

15. Бородовський С. О. Укладення, зміна і розірвання договору у цивільному праві України: автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Івано-Франківськ, 2005. 20 с.

16. Бурдін М. Ю., Байбак А. Г. Добросовісність як правова категорія. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія ПРАВО. 2024. Випуск 85. Частина 1. С. 26–32. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2024/11/5.pdf>

17. Бурлаков С. Ю. Застосування принципу добросовісності при вирішенні цивільних спорів: Спеціально для підтримання кваліфікації суддів у цивільних справах апеляційних судів. Київ, 2022. 94 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_present/Prezent_zastos_prun_dobroso.pdf

18. Валігура К. Принцип добросовісності як категорія цивільного права. *Підприємництво, господарство і право*. 2020. № 4. С. 11–16. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/4/3.pdf>

19. Васильєва В.А., Зеліско А.В. Принципи європейського договірнього права. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. 2024. Вип. 64. С. 172–181. DOI: <http://dx.doi.org/10.15330/apiclu.64.172-181>
20. Ватрас В. А. Джерела сімейного права : дис. ... д-ра юр. наук : 12.00.03. Тернопіль : ЗУНУ, 2020. 516 с.
21. Весна Н.О. Зміна та розірвання договору як цивільне правовідношення : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Хмельницький, 2018. 225 с.
22. Воронов К. М., Завальна Ж. В. , Устименко О. А. , Савченко В. О. Застосування Принципів УНІДРУА як елементу договірнього права ЄС: особливості використання в міжнародному комерційному арбітражі. *Академічні візії*. 2022. Випуск 12. DOI: <http://dx.doi.org/10.5281/zenodo.7613539>
23. Воронов К. М. Застосування принципів європейського договірнього права та інших джерел «м'якого права» в міжнародному комерційному арбітражі. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна. Серія «Право»*. 2025. Вип. 39. С. 177–185. DOI: <https://doi.org/10.26565/2075-1834-2025-39-17>
24. Гайдулін О.О., Шаркова І.М. Реалізація принципу добросовісності в цивільному законодавстві: питання рекодифікації. *Часопис Київського університету права*. 2020. № 4. С. 233–237. DOI: <https://doi.org/10.36695/2219-5521.4.2020.41>
25. Галкевич С. В. Формування принципів справедливості і добросовісності в римському приватному праві. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2022. № 6. С. 337—342. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILE=&2_S21STR=anopr_2022_6_64
26. Галкевич С. В. Принципи справедливості, добросовісності, розумності деліктної відповідальності у цивільному праві: автореф.дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Хмельн. облрада, Хмельн. ун-т упр. та права ім. Л. Юзькова. Хмельницький, 2021. 18 с.
27. Голубєва Н. Ю. Принципи цивільного права як методологічна основа цивільного права України. *Актуальні проблеми держави і права. Актуальні проблеми*

держави та права: Збірник наукових праць. Вип. 33. Одеса: Юрид. літ-ра, 2007. С. 18–

22. URL: <https://apdp.in.ua/v33/03.pdf>

28. Голубєва Н. Ю. Зобов'язання у цивільному праві України: методологічні засади правового регулювання : монографія. Одеса : Фенікс, 2013. 642 с.

29. Горєв В. О. Свобода договору як загальна засада цивільного законодавства України: автореф. дис. ...канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2007. 20 с.

30. Гринько Р. В. Заходи оперативного впливу та динаміка зобов'язального правовідношення. *Університетські наукові записки*. 2014. № 2 (50). С. 168–176.

31. Гринько Р. В. Заходи оперативного впливу у зобов'язальних правовідносинах : дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.03. К., 2015. 198 с.

32. Гринько С. Д. Деліктні зобов'язання римського приватного права: поняття, система, рецепція: монографія. Хмельницький: Хмельницький університет управління та права. 2012. 724 с.

33. Гринько С. Д., Ксьондзик Ю. Ю. Принцип добросовісності у модельних актах європейського договірної права. *Журнал східноєвропейського права*. 2026. № 144. С. 28–38. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2026/03/hrynko_ksondzyk_144.pdf

34. Давидова І. В., Зубар В. М. Добросовісність та справедливість як основа ефективного цивільно-військового співробітництва. *Часопис цивілістики*. 2025. Вип. 58. С. 18–23. DOI: <https://doi.org/10.32782/chc.v058.2025.2>

35. Давидова І. В., Владишевська В. В. Категорія «свобода договору»: досвід вітчизняного та міжнародного застосування. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 1. С. 593–595. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0374/2023-1/138>

36. Держава-член Європейського Союзу. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%94%D0%B5%D1%80%D0%B6%D0%B0%D0%B2%D0%B0-%D1%87%D0%BB%D0%B5%D0%BD_%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B5%D0%B9%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D0%A1%D0%BE%D1%8E%D0%B7%D1%83

37. Діковська І.А. Принципи правового регулювання міжнародних приватних договірних зобов'язань: теоретичні та практичні аспекти : автореф. дис. ... доктор. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2014. 36 с.
38. Довгерт А. Дія принципу верховенства права у сфері приватного права. *Щорічник українського права: зб. наук. пр.* / відп. за вип. О. В. Петришин. Х. : Право, 2009. № 1. С. 114–121. URL: https://www.iepd.kiev.ua/wp-content/uploads/2016/08/1shchorichnik_ukrayins_kogo_prava_2009_01.pdf
39. Довгерт А. С. Джерела цивільного права України: види та співвідношення. *Приватне право і підприємництво*. 2015. Вип. 14. С. 12–17. URL : <https://www.ppp-journal.kiev.ua/archive/2015/14/5.pdf>
40. Договірне право України. Загальна частина : навч. посіб. / Т.В. Боднар, О.В. Дзера, Н.С. Кузнєцова та ін.; за ред. О.В. Дзери. К. : Юрінком Інтер, 2008. 896 с.
41. Жданкіна Л. К. Припинення цивільних зобов'язань шляхом зарахування зустрічних однорідних вимог : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Тернопіль, 2018. 247 с.
42. Загальна теорія держави і права: Підручник для студентів юридичних вищих навчальних закладів / М.В. Цвік, О.В. Петришин, Л.В. Авраменко та ін.; за ред. М. В. Цвіка, О. В. Петришина. Харків: Право, 2009. 584 с
43. Земельний кодекс України від 25.10.2001. № 2768-III. URL : <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2768-14#Text>
44. Зінченко О.В. Конституції Скандинавських країн: порівняльний аналіз. *Вісник Національної академії правових наук України*. 2017. № 1 (88). С. 58–68. URL : https://visnyk.kh.ua/web/uploads/pdf/ilovepdf_com-58-68.pdf
45. Калаур І. Р., Зайцева-Калаур І. В. Принцип справедливості у цивільно-правових зобов'язаннях. *Приватне право і підприємництво*. 2019. Вип. 19. С. 25–28. URL: <https://ppp-journal.kiev.ua/archive/2019/19/7.pdf>
46. Карнаух В.С. Правове регулювання переддоговірних відносин в ЄС та Україні : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2017. 226 с.
47. Клян А. Зміна договору в судовому порядку через істотну зміну обставин: що важливо знати міжнародному бізнесу в українських реаліях. 14 Жовтня 2025. URL: <https://golaw.ua/ua/insights/publication/zmina-dogovoru-v-sudovomu-poryadku-cherez->

istotnu-zminu-obstavin-shho-vazhlivo-znati-mizhnarodnomu-biznesu-v-ukrayinskih-realiyah/

48. Кодекс торговельного мореплавства України від 23.05.1995. № 176/95-ВР. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/176/95-%D0%B2%D1%80#Text>
49. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод: Міжнародний документ Ради Європи від 04.11.1950; ратифіковано Законом № 475/97-ВР від 17.07.97. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
50. Концепція оновлення Цивільного кодексу України. Київ: Видавничий дім «АртЕк», 2020. 134 с. URL: <https://www.rada.gov.ua/files/kontseptsiiia.pdf>
51. Корчагін М. П. Добросовісне набуття майна, відчуженого неуповноваженою особою: дис. канд. юрид. наук: 12.00.03. Київ, 2016. 20 с.
52. Костяшкін І. О., Бойко А. О. Поняття принципу добросовісності в цивільному праві: загальні положення. *Наше право*. 2025. № 3. С. 393–399. URL: https://nashe-pravo.unesco-socio.in.ua/wp-content/uploads/archive/NP-2025-3/NP_2025_3_393.pdf
53. Коструба А. В. Юридичні факти в механізмі правоприпинення цивільних відносин : монографія. К. : Ін Юре, 2014. 376 с
54. Кот О. О. Здійснення та захист суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та судової практики: монографія. К. : Алерта, 2017. 494 с.
55. Кот О. О. Добросовісність як принцип здійснення суб'єктивних цивільних прав. *Добросовісність: доктрина & судова практика: зб. ст.* / за ред. І. В. Спасибо-Фатєєвої. Харків: ЕКУС. 2021. С. 86–96.
56. Кот О.О. Загальні засади приватного права в європейському праві та в оновленому ЦК України. *Нове українське право*. 2026. Вип. 2. С. 52-58. URL: <https://newukrainianlaw.in.ua/index.php/journal/article/view/973/896>
57. Крат В. І. Добра совість в практиці касаційного суду. *Верховний Суд*. 2025. 33 с. URL: https://court.gov.ua/storage/portal/supreme/prezentacii_2025/Prezent_Dobra_sovist_12_06_2025.pdf
58. Крат В. І. Добра совість в практиці Верховного Суду: Quo vadis? *І Верховний Суд*. 2023. 44 с. URL:

https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2023_prezent/dobra_sovist_v_practici_VS_compressed.pdf

59. Ксьондзик Ю. Ю. Закон як основне джерело цивільного договірною права скандинавських країн. *Наукові записки. Серія: Право*. 2025. № 19. С. 230–237. URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/663/691>

60. Ксьондзик Ю. Ю. Правова природа добросовісності як загального принципу цивільного договірною права України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2026. № 1: частина 1. С. 244–250. URL: https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2026/02/APP_01_2026_part-1-1.pdf

61. Ксьондзик Ю. Ю. Принцип добросовісності на стадії укладення цивільно-правового договору в скандинавських країнах. *Журнал східноєвропейського права*. 2026. № 143. С. 256–266. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2026/02/ksondzyk_143.pdf

62. Ксьондзик Ю. Ю. Добросовісність і зловживання правом у цивільному праві України. *Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни : матеріали Всеукр. наук. конф.* (Одеса, 3 груд. 2025 р.) / за заг. ред. Є. Харитонова ; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2025. С. 131–136. 250 с. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/1260bc04-51da-4930-9ffc-3f23ac406935>

63. Кузнєцова Н. С., Довгерт А. С. Сучасне цивільне законодавство України: здобутки, проблеми, перспективи. *Вісник Південного регіонального центру Національної академії правових наук України*. 2014. № 1. С. 51–67. URL: https://prc.com.ua/wp-content/uploads/2021/01/vprc_2014_1_7.pdf

64. Кузнєцова Н. С. Принципи сучасного зобов'язального права України. *Українське комерційне право*. 2003. № 4. С. 9–15.

65. Кузьменко К.О. Добросовісність як концептуальна основа правомірної реалізації цивільних процесуальних прав і обов'язків. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. 2023. Серія ПРАВО. Випуск 75: частина 1. С. 187–192. URL: <https://visnyk-juris-uzhnu.com/wp-content/uploads/2023/03/32.pdf>

66. Луспенік Д. Засоби запобігання зловживанням процесуальними правами у цивільному судочинстві. *Верховний суд. Онлайн практикум*. Київ, 2021. URL:

https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/Luspenyk_2021_03_15.pdf

67. Майданик Р. А. Цивільне право. Загальна частина : підручник. К. : Алерта, 2012. Т. 1 : Вступ у цивільне право. 2012. 471 с.
68. Майданик Р. А. Проблеми регулювання довірчих відносин у цивільному праві : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2003. 31 с.
69. Менджул М. В. Принципи сімейного права (сутність та проблеми застосування) : монографія. Ужгород : Вид-во Олександри Гаркуші, 2019. 420 с.
70. Мережко А.А. Lex mercatoria: теория и принципы транснационального торгового права. К. : Таксон, 1999. 416 с.
71. Міхно О.І. Припинення договору за цивільним законодавством України : автореф. дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2007. 26 с.
72. Назарова І. В. Становлення і розвиток сучасних концепцій реалізації принципу добросовісності в праві. *Судова апеляція*. 2018. № 4. С. 17–25.
73. Назарова І. В. Принцип добросовісності в праві: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київ, 2020. 24 с. URL: <https://idpnan.org/nazarova-i-v-2024-08-19-000137>
74. Некіт К.Г. Давньоримські категорії «fides» та «aequitas» як підгрунття фідуціарних правовідносин. *Актуальні проблеми держави і права*. Одеса : Юридична література, 2010. Вип. 53. С. 75–79. URL: <https://apdp.in.ua/v53/11.pdf>
75. Олійник О. С. Особливості реалізації принципів добросовісності, розумності та справедливості в римському приватному праві. *Актуальні проблеми вдосконалення чинного законодавства України: Збірник наукових статей*. 2018. Вип. 48. С. 224–235. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/apvchzu_2018_48_24
76. Оновлення Цивільного кодексу України: формування підходів : колективна монографія / О. І. Виговський, Н. Ю. Голубєва, С. Д. Гринько та ін. ; за ред. проф. Довгерта А. С. і проф. Харитонова Є. О. Одеса : Видавничий дім «Гельветика», 2020. 674 с.
77. Організація з безпеки і співробітництва в Європі. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%B7_%D0%B1%D0%B5%D0%B7

D0%BF%D0%B5%D0%BA%D0%B8_%D1%96_%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%B2%
D1%80%D0%BE%D0%B1%D1%96%D1%82%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%
%B2%D0%B0_%D0%B2_%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D1%96

78. Організація економічного співробітництва та розвитку. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%9E%D1%80%D0%B3%D0%B0%D0%BD%D1%96%D0%B7%D0%B0%D1%86%D1%96%D1%8F_%D0%B5%D0%BA%D0%BE%D0%BD%D0%BE%D0%BC%D1%96%D1%87%D0%BD%D0%BE%D0%B3%D0%BE_%D1%81%D0%BF%D1%96%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%B1%D1%96%D1%82%D0%BD%D0%B8%D1%86%D1%82%D0%B2%D0%B0_%D1%82%D0%B0_%D1%80%D0%BE%D0%B7%D0%B2%D0%B8%D1%82%D0%BA%D1%83

79. Орзіх Ю.Г. Щодо окремих аспектів шведського підходу до приватного права: порівняльний аналіз. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 6. С. 158–162. URL: https://lsej.org.ua/6_2023/34.pdf

80. Оробець К. Аксіологічний підхід у кримінальному праві: зміст та значення. *Підприємництво, господарство і право*. 2016. № 12. С. 222–226. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2016/12/42.pdf>

81. Павленко Д. Г. Принцип добросовісності в договірних зобов'язаннях: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2008. 193с.

82. Павленко Д. Принцип добросовісності в римському приватному праві та зобов'язальному праві України: порівняльний аналіз. *Підприємництво, господарство і право*. 2006. № 8. С. 129–132.

83. Панченко С. В. Джерела цивільного договірної права. Миколаїв-Хмельницький : Вид-во Ірини Нудим, 2021. 264 с.

84. Паращук Л. Г. Принципи та цінності цивільного права. *Юридичний вісник*. 2011. № 1(18). С. 62–65. URL: <https://dspace.wunu.edu.ua/items/4a114e6e-87df-4c21-b744-2e60c8cc645a>

85. Пархоменко Н. М. Джерела права: теоретико-методологічні засади : дис. ... докт. юрид. наук. 12.00.01. К., 2009. 442 с.

86. Пацурківський Ю. П. Поняття принципів добросовісності, розумності та справедливості в цивільному праві. *Науковий вісник Чернівецького університету*. 2004. № 212. С. 44–49.

87. Первомайський О. О. Значення засад та принципів цивільного права в забезпеченні стабільності цивільного обороту. *Актуальні проблеми української цивілістики. Матеріали круглого столу (28–29 червня 2013 р.)*. К. : Науково-дослідний інститут приватного права і підприємництва імені академіка Ф. Г. Бурчака НАПрН України, 2013.С. 17-20. URL:

<https://repository.ndippp.gov.ua/bitstream/handle/765432198/595/%D0%B0%D0%BA%D1%82%D1%83%D0%B0%D0%BB%D1%8C%D0%BD%D1%96%20%D0%BF%D1%80%D0%BE%D0%B1%D0%BB%D0%B5%D0%BC%D0%B8%20%D1%83%D0%BA%D1%80%D0%B0%D1%97%D0%BD%D1%81%D1%8C%D0%BA%D0%BE%D1%97%20%D1%86%D0%B8%D0%B2%D1%96%D0%BB%D1%96%D1%81%D1%82%D0%B8%D0%BA%D0%B8%202013.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

88. Підпригора, О.А., Харитонов, Є.О. Римське право : підручник. К. : Юрінком Інтер, 2009. 528 с.

89. Повітряний кодекс України від 19.05.2011. № 3393-VI. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/3393-17#Text>

90. Погребняк С. П. Втілення принципу добросовісності в праві. *Вісник Академії правових наук України*. 2007. № 2(49). С. 13–24. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/server/api/core/bitstreams/eb5394ba-fbb4-4265-a435-79314a2e3314/content>

91. Погребняк С. П. Основоположні принципи права (змістовна характеристика). Харків : Право, 2008. 240 с.

92. Погрібний С. О. Юридичні обов'язки та їх виконання в механізмі правового регулювання договірних цивільних відносин. *Актуальні проблеми держави і права*. 2008. С. 202–207. URL: <https://www.apdp.in.ua/v42/36.pdf>

93. Погрібний С. О. Механізм та принципи регулювання договірних відносин у цивільному праві України : автореф. дис. ... докт. юрид. наук : 12.00.03. Київ, 2009. 51 с. URL: [https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9F%D0%BE%D0%B3%D1%80%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%A1.%D0%9E.\\$](https://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis64r_81/cgiirbis_64.exe?Z21ID=&I21DBN=ARD&P21DBN=ARD&S21STN=1&S21REF=10&S21FMT=fullwebr&C21COM=S&S21CNR=20&S21P01=0&S21P02=0&S21P03=A=&S21COLORTERMS=1&S21STR=%D0%9F%D0%BE%D0%B3%D1%80%D1%96%D0%B1%D0%BD%D0%B8%D0%B9%20%D0%A1.%D0%9E.$)

94. Порівняльне правознавство : підручник / С. П. Погребняк, Д. В. Лук'янов, І. О. Биля-Сабадаш та ін. ; за заг. ред. О. В. Петришина. Х. : Право, 2012. 272 с.
95. Посібник ОЕСР з публічної доброчесності. 27 березня 2024. URL: https://www.oecd.org/uk/publications/2020/05/oecd-public-integrity-handbook_598692a5/full-report/component-8.html
96. Постанова ВСУ від 08.06.2016 року у справі №6-330цс16. URL: https://protocol.ua/ua/postanova_vsu_vid_08_06_2016_roku_u_spravi_6_330tss16/
97. Постанова ВСУ від 20.02.2012 у справі № 6-93цс11. URL: <https://verdictum.ligazakon.net/document/23069464>
98. Постанова ВС від 13.01.2026 у справі № 902/1302/22(902/65/25). URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/133555348>
99. Постанова КГС ВС від 18.02.2020 у справі № 902/364/19. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/87713164>
100. Постанова КГС ВС від 31.08.2022 у справі № 910/15264/21. URL: <https://tinyurl.com/ypdu6f37>
101. Постанова Південно-західного апеляційного господарського суду від 01.04.2024 у справі № 916/3661/23. URL: <https://tinyurl.com/fxnyhvd5>
102. Постанова Північного апеляційного господарського суду від 06.02.2024 у справі № 910/3394/23. URL: <https://clarity-project.info/court/decision/116826574>
103. Постанова Східного апеляційного господарського суду від 29.02.2024 у справі № 922/4532/23. URL: <https://tinyurl.com/2utxf4z3>
104. Пояснювальна записка до проекту Закону України «Про внесення змін до Цивільного кодексу України у зв'язку з оновленням (рекодифікацією) положень книги першої». *Проект Цивільного кодексу України* : законопроект від 09.04.2026 № 15150. URL: <https://itd.rada.gov.ua/billinfo/Bills/Card/57356>
105. Правова позиція Верховного Суду «Принцип добросовісної поведінки боржника – фізичної особи» від 22.03.2023. URL: <https://lpd.court.gov.ua/legal-position/8453>
106. Примак В. Д. Відшкодування моральної шкоди на засадах справедливості, розумності й добросовісності : монографія. К. : Юрінком Інтер, 2014. 432 с.

107. Примак В. Принцип добросовісності у контексті забезпечення верховенства права у відносинах цивільно-правової відповідальності. *Юридична Україна*. 2012. № 8. С. 68–77.

108. Принципи європейського договірного права. *Коментарі та рекомендації* / пер. з англійської ТОВ «Асоціація експортерів і імпортерів «ЗЕД». К. : Асоціація «ЗЕД», 2013. 304 с. URL: https://www.zed.ua/images/files/PECL_short.pdf

109. Принцип добросовісності в доктрині та судовій практиці: суддя ВС висвітлив актуальні правові позиції. *Верховний Суд*. URL: https://supreme.court.gov.ua/supreme/pres-centr/news/1521637/?utm_source=chatgpt.com

110. Про захист прав споживачів: Закон України від 12.05.1991. № 1023-ХІІ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1023-12#Text>

111. Про фінансовий лізинг: Закон України від 04.02.2021. № 1201-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1201-20#Text>

112. Про іпотеку: Закон України від 05.06.2003. № 898-ІV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/898-15#Text>

113. Про страхування: Закон України від 18.11.2021. № 1909-ІХ. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1909-20#Text>

114. Рада Європи. *Вікіпедія*. URL: https://uk.wikipedia.org/wiki/%D0%A0%D0%B0%D0%B4%D0%B0_%D0%84%D0%B2%D1%80%D0%BE%D0%BF%D0%B8

115. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням 50 народних депутатів України щодо офіційного тлумачення окремих положень частини першої статті 4 Цивільного процесуального кодексу України (справа про охоронюваний законом інтерес). *Справа № 1-10/2004. 1 грудня 2004 року № 18-pn/2004*. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v018p710-04#Text>

116. Ромовська З. В. Українське цивільне право. Договірне право : Академічний курс. Львів : ПАІС, 2020. 464 с.

117. Сакара Н. Ю. Принцип добросовісності та зловживання процесуальними правами. *Верховний Суд*. Київ, 2022. 28 с. URL: https://supreme.court.gov.ua/userfiles/media/new_folder_for_uploads/supreme/2022_present/Prezent_Princ_dobroso.pdf

118. Сидор М. Я. Історичні аспекти становлення і розвитку скандинавського права. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: збірник наукових праць* / за ред. Ю.С. Шемшученка, В.П. Тихого, М.М. Цимбалюка, І.С. Гриценка; упор. О.В. Кресін, І.М. Ситар. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 162-167. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/984/1/komp_chyt2012.pdf

119. Ситар І. М. Правова співпраця скандинавських країн. *Порівняльне правознавство: сучасний стан і перспективи розвитку: збірник наукових праць* / за ред. Ю.С. Шемшученка, В.П. Тихого, М.М. Цимбалюка, І.С. Гриценка; упор. О.В. Кресін, І.М. Ситар. Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2012. С. 168–172. URL: https://dspace.lvduvs.edu.ua/bitstream/1234567890/984/1/komp_chyt2012.pdf

120. Стефанчук М. О. Межі здійснення суб'єктивних цивільних прав: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Київ, 2006. 202с.

121. Стефанчук М. О. Добросовісність як ознака правомірної поведінки фізичної особи в цивільному праві. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. 2015. Вип. 5. Том 1. С.140–142.

122. Татулич І. Ю. Естопель як складова добросовісності у цивільному судочинстві. *Сучасні виклики та актуальні проблеми судової реформи в Україні: матеріали V Міжнар. наук.-практ. конф. (29 жовтня 2021р., Чернівці)*/ редкол.: О.В. Щербанюк та ін. Чернівці: 2021. С. 264–267. URL: <https://archer.chnu.edu.ua/xmlui/bitstream/handle/123456789/2084/%d0%97%d0%b1%d1%96%d1%80%d0%bd%d0%b8%d0%ba%20%28pdf.io%29.pdf?sequence=1&isAllowed=y>

123. Теремецький В. І., Петренко А. А. Правова система європейського союзу: особливості, сучасні тенденції та методологічні засади нормопроекування в умовах адаптації українського законодавства до асquis ЄС. *Наукові записки. Серія: Право*. 2025. Вип. 18. С. 296–308. URL: <https://doi.org/10.36550/2522-9230-2025-18-296-309>

124. Тимошенко Д. В. Категорія добросовісності у системі приватно-правового регулювання. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2023. № 9. С. 121–126. URL: http://lsej.org.ua/9_2023/28.pdf

125. Ткачук А. О. Принцип добросовісності учасників цивільного судочинства та заборона зловживання цивільними процесуальними правами. *Проблеми законності*. 2018. Вип. 141. С. 94–103. URL: http://www.irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe?I21DBN=LINK&P21DBN=UJRN&Z21ID=&S21REF=10&S21CNR=20&S21STN=1&S21FMT=ASP_meta&C21COM=S&2_S21P03=FILA=&2_S21STR=Pz_2018_141_10

126. Тобота Ю.А. Принцип справедливості, добросовісності і розумності у цивільному праві: монографія. Х. : Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди, 2020. 143 с. URL: <https://dspace.hnpu.edu.ua/items/533d9da3-9bdf-4721-82dd-30c64ef4598d>

127. Тобота Ю. А. Категорія «добросовісність» у цивільному праві України. *Проблеми законності*. 2008. Вип. 95. С. 24–30. URL: <https://dspace.nlu.edu.ua/items/6f561a42-054b-45ac-a5a7-c8e29ae542e5>

128. Угода про асоціацію між Україною, з однієї сторони, та Європейським Союзом, Європейським співтовариством з атомної енергії і їхніми державами-членами, з іншої сторони: Міжнародний документ від 27.06.2014; ратифіковано із заявою Законом № 1678-VII від 16.09.2014. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/984_011#Text

129. Угода між урядом України та Організацією економічного співробітництва та розвитку щодо привілеїв, імунітетів і пільг, наданих організації та офісу організації в Україні: Міжнародний документ від 12.12.2022; ратифіковано Законом № 2900-IX від 06.02.2023. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/966_001-22#Text

130. Федорченко Н.В. Договірні зобов'язання з надання послуг : проблеми теорії і практики : монографія. К. : НДІ приватного права і підприємництва НАПрН України, 2015. 328 с.

131. Фулей Т. Римське право як основа сучасних загальнолюдських принципів права : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.01. Львів, 2003. 253 с. URL: <https://uacademic.info/ua/document/0403U003603>

132. Харитонов Є. О. Історія приватного права Європи: Східна традиція. Одеса : Юридична література, 2000. 260 с.

133. Харитонов Є.О., Харитонova О. І. DCFR як принципи та цінності європейського приватного права. *Часопис цивілістики*. 2022. Випуск 45. С. 5–11. DOI: <http://dx.doi.org/10.32837/chc.v0i45.473>

134. Харитонов Є. О., Харитонova О. І. Принципи цивільного права України в контексті їхнього співвідношення з DCFR. *Актуальні проблеми держави і права : зб. наук. пр.* / редкол.: В. В. Завальнюк (голов. ред.) [та ін.] ; відп. за вип. М. В. Афанасьєва. Одеса : Юрид. л–ра, 2015. Вип. 75. С. 302–309. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d8546f8e-fd8d-44ef-971f-9e4e4d7ff190/content>

135. Хашматулла Б. Порівняльне правознавство. О. : Фенікс, 2009. 464 с. URL: <https://sci.house/kniga-pravovedenie-sravnitelnoe-scibook/porivnyalne-pravoznavstvo-pidruchnik.html>

136. Ходжалиєва С. Принципи УНІДРУА в актуальній національній правозастосовній практиці: чи потрібно надсилати повідомлення про форс-мажор? 11.06.2024. URL: <https://www.hsa.org.ua/blog/principi-unidrua-v-aktualnii-nacionalnii-pravozastosovnii-praktici-ci-potribno-nadsilati-povidomlennia-pro-fors-mazor>

137. Цивільний кодекс України: Закон України від 16.01.2003. № 435-IV. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text>

138. Цивільний кодекс Німеччини (Bürgerliches Gesetzbuch). URL: <https://www.gesetze-im-internet.de/bgb/> (дата звернення: 10.04.2026).

139. Цивільний кодекс Франції (Code civil). URL: https://www.legifrance.gouv.fr/codes/texte_lc/LEGITEXT000006070721/ (дата звернення: 10.04.2026).

140. Цивільне право : підручник : у 2 т. / В. І. Борисова (кер. авт. кол.), Л. М. Баранова, Т. І. Бєгова та ін. ; за ред. В. І. Борисової, І. В. Спасибо-Фатєєвої, В. Л. Яроцького. Х. : Право, 2011. Т. 1. 656 с.

141. Циппеліус Р. Філософія права: підручник / Райнгольд Циппеліус ; пер. з нім. Є. М. Причепія та ін. ; за ред. пер. Є. М. Причепія. К. : Тандем, 2000. 300 с.

142. Черемнов Д. В. Юридичні презумпції та фікції в цивільному процесі України: дис. ... канд. юрид. наук: спец. 12.00.03. Одеса, 2015. 193 с.

143. Черняк О. Ю. Форма договору в контексті європеїзації цивільного законодавства України. *Науковий вісник Міжнародного гуманітарного університету*. Сер.: Юриспруденція. 2022. № 56. С. 117–120. URL: <http://www.vestnik-pravo.mgu.od.ua/archive/juspradenc56/25.pdf>
144. Черняк О. Ю. До питання про джерела національного правового регулювання договірних відносин в умовах євроінтеграції. *Прикарпатський юридичний вісник*. 2022. Вип. 6(47). С. 54–58. URL: http://pjuv.nuoua.od.ua/v6_2022/10.pdf
145. Черняк О. Ю., Абросімов С. А. Оновлення парадигми договірного права в контексті рекодифікації цивільного законодавства України. *Науковий вісник публічного та приватного права*. 2020. Випуск 6. Том 2. С. 48–52. URL : https://www.nvppp.in.ua/vip/2020/6/tom_2/11.pdf
146. Чубоха Н.Ф. Принцип добросовісності у цивільному праві України. *Порівняльно-аналітичне право: електрон. наук. вид.* 2013. № 2. С. 172–174. URL: http://www.pap.in.ua/2_2013/Chubokha.pdf
147. Шаркова І. М. Добросовісність у системі категорій юридичної освіти: історичні та теоретичні аспекти. *Часопис Київського університету права*. 2019. № 2. С. 40–42. URL: <https://chasprava.com.ua/index.php/journal/article/view/7>
148. Шаркова І. М. Принцип добросовісності в римському приватному праві: історія та сучасність : монографія; за наук. ред. В.Ф. Опришка. Київ : КНЕУ, 2011. 246 с.
149. Шимон С.І. Цивільне та торгове право зарубіжних країн: навч. посіб. (Курс лекцій). К. : КНЕУ, 2004. 220 с.
150. Шинкарьова Є. Категорія «фідучія» в сучасному цивільному праві України. *Юридичний вісник*. 2020. № 4. С. 210–216.
151. Яворська О. С. Договірні зобов'язання про передання майна у власність: цивільно-правові аспекти: монографія. Тернопіль : Підручники і посібники, 2009. 384 с.
152. Яновицька Г. Б., Кучер В. О. та ін. Цивільне право України: підручник : в 2 т. Т. 1 /за ред. Г.Б. Яновицької, В.О. Кучера. Львів: «Новий Світ-2000», 2014. 444 с.

153. Яцуба В. В. Значення принципу добросовісності в системі принципів адміністративного судочинства. *Юридичний науковий електронний журнал*. 2024. № 2. С. 315–318. URL: <http://pgp-journal.kiev.ua/archive/2020/4/3.pdf>
154. Aarnio A. Värdena och domarreglerna. *Festskrift till Jan Hellner / redaktionskommitté: U. Bernitz, B. W. Dufwa*. Stockholm : Norstedt, 1984. XV, 834 p.
155. Adlercreutz A., Gorton L., Lindell-Frantz E. *Avtalsrätt I*. Lund : Juristförlaget, 2016. 416 s.
156. Andersen M. B. *Grundlæggende aftaleret*. 5. udg. København : Gjellerup ; Gads Forlag, 2021. 597 p. (Aftaleretten; I).
157. Andersen L. L. *Aftaleloven med kommentarer*. 5. rev. udg. København : Djøf Forlag, 2008. 367 p.
158. Andersen L. L., Madsen P. B. *Aftaler og mellemænd*. 8. udgave. København : Karnov Group, 2022. 476 s.
159. Avtalslagen 2020. URL: https://www.avtalslagen2020.se/Section/1.3.4?utm_source=chatgpt.com
160. Bar Christian von, Eric Clive (eds.). *Principles, Definitions and Model Rules of European Private Law: Draft Common Frame of Reference (DCFR). Outline Edition*. Munich: Sellier European Law Publishers, 2009. URL: <https://www.law.kuleuven.be/personal/mstorme/DCFR.html>
161. Bernitz U. Europarättens genomslag i svensk rätt – var står vi idag? *Juridisk Tidskrift*. 2009/10. Nr 3. S. 477–501. URL: <https://www.jt.se/author.asp?uid=39>
162. Björck M. *Culpa in contrahendo : Examensarbete*. Lund, 2003. 42 s. URL: <https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=1556278&fileId=1563936>
163. Bydlinski F. *System und Prinzipien des Privatrechts*. Wien ; New York : Springer, 1996. xix, 777 p.
164. Bygglin G. Om franchiseavtal och upplösningsfrihet med särskild hänsyn till förhållandena på dagligvaruhandelns område. *Oikeustiede – Jurisprudentia : Suomalaisen Lakimiesyhdistyksen vuosikirja*. 1978. Vol. 11, nro XI. S. 89–157. URL: <https://journal.fi/oikeustiede-jurisprudentia/article/view/146498/93256>

165. Bustadoppføringslova; LOV-1997-06-13-43. URL: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1997-06-13-43?q=Bustadoppf%C3%B8ringslova>
166. Evald J. Retsmisbrug i formueretten. Copenhagen : Jurist- og Økonomforbundets Forlag, 2001. xi, 387 p.
167. Commission Opinion on Ukraine's application for membership of the European Union. 17 June 2022. URL: <https://data.consilium.europa.eu/doc/document/ST-10321-2022-INIT/en/pdf>
168. Consumer Protection Act. (38/1978; amendments up to 740/2022 included). URL: <https://www.finlex.fi/en/legislation/translations/1978/eng/38?language=eng>
169. Contracts Act (228/1929; amendments up to 449/1999 included). URL: <https://www.finlex.fi/api/media/statute-foreign-language-translation/689258/mainPdf/main.pdf?timestamp=1929-06-12T22%3A00%3A00.000Z>
170. Flodgren B, Runesson E.M. Contract law in Sweden. Alphen aan den Rijn: Kluwer Law International; 2015. 176 p. URL: https://api.pageplace.de/preview/DT0400.9789041173577_A42018664/preview-9789041173577_A42018664.pdf
171. Grönfors K., Dotevall R. Avtalslagen : en kommentar. Stockholm : Norstedt, 2023. 472 s.
172. Hagstrøm V. Obligasjonsrett. 2. utg. Oslo : Universitetsforlaget, 2011. 968 p.
173. Holm A. Den avtalsgrundade lojalitetsplikten – en allmän rättsprincip. Linköping : Linköpings universitet, 2004. 315 s. URL: <https://www.juridikbok.se/books/pdf?url=d0954544-c225-4946-8978-9eae980aa998.pdf>
174. Hultmark C. Upplyningsplikt vid ingående av avtal. Stockholm : Juristförlaget, 1993. 117 s. URL: <https://www.jt.se/author.asp?uid=140>
175. Hultmark C. Lojalitetsplikten i avtalsförhållanden – närmare bestämt upplyningsplikten rörande rådighetsinskränkningar vid köp av kioskrörelse. *Juridisk Tidskrift*. 1991/92. Nr 4. S. 701–711. URL: <https://www.jt.se/author.asp?uid=140>
176. KKO:1990:20. 6.2.1990. C89/74. <https://www.finlex.fi/en/case-law/supreme-court/precedents/1990/20>

177. Kulmala S. The duty of loyalty in Nordic law : Master's thesis. Helsinki, 2014. XIII, 122 p. URL: <https://helda.helsinki.fi/server/api/core/bitstreams/5b527fa1-aebc-4139-ba90-80c8f1fcfd62/content>
178. Kull I. Unfair Contracts of Suretyship - a Question about the Horizontal Effect of Fundamental Rights or about the Application of Contract Law Principles? *Juridica International*. 2007. Vol. XII. P. 36–45. URL: https://juridicainternational.eu/public/pdf/ji_2007_XII_36.pdf
179. Krutnyk Roman. The principle of good faith in contractual obligations in the context of the modernization of civil legislation of Ukraine. *Актуальні проблеми правознавства*. 2024. № 2 (38). С. 79–84. <https://appj.wunu.edu.ua/index.php/apl/issue/view/74/35>
180. Lag (1915:218) om avtal och andra rättshandlingar på förmögenhetsrättens område (Avtalslagen, AvtL). URL: <https://lagen.nu/1915:218#P1S1>
181. Lag (1986:796) om godtroshärvärv av lösöre. URL: <https://lagen.nu/1986:796>
182. Lando O. CISG and Its Followers: A Proposal to Adopt Some International Principles of Contract Law. *American Journal of Comparative Law*. № 53. 2005. PP. 379–401. URL: <https://www.jstor.org/stable/30038700>
183. Lehrberg B. Avtalsrättens grundelement. 2:a upplagan. Uppsala : Institutet för bank- och affärsjuridik, 2006. 330 s.
184. Lilleholt K. Application of general principles in private law in the Nordic countries. *Juridica International*. 2013. Vol. XX. P. 12–19. URL: https://www.juridicainternational.eu/public/pdf/ji_2013_XX_12.pdf
185. Lög um samningsgerð, umboð og ógilda löggerninga, 1936 nr. 7 1. Febrúar). URL: https://www.althingi.is/lagas/129/1936007.html?utm_source=chatgpt.com
186. Lög um neytendakaup. 2003 nr. 48 20. Mars. Tóku gildi 1. júní 2003. URL: <https://www.althingi.is/lagas/nuna/2003048.html>
187. Lög um neytendasamninga. 2016 nr. 16 23. Mars Tóku gildi 1. apríl 2016. URL: <https://www.althingi.is/lagas/nuna/2016016.html>
188. Lög um eftirlit með viðskiptaháttum og markaðssetningu. 2005 nr. 57 20. Maí. L. 50/2008, 4. gr. Tóku gildi 1. júlí 2005. URL: <https://www.althingi.is/lagas/nuna/2005057.html>

189. Lov om avslutning av avtaler, om fullmakt og om ugyldige viljeserklæringer (avtaleloven). LOV-1918-05-31-4. URL: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1918-05-31-4>
190. Lov om forbrukerkjøp (forbrukerkjøpsloven), LOV-2002-06-21-34. URL: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2002-06-21-34?q=Forbrukerkj%C3%B8psloven>
191. Lov om finansavtaler (finansavtaleloven), LOV-2020-12-18-146. URL: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/2020-12-18-146?q=Finansavtaleloven>
192. Lov om kommisjon LOV-1916-06-30-1. URL: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1916-06-30-1?q=Lov%20om%20kommisjon>
193. Lov om handelsagenter og handelsreisende (agenturloven) LOV-1992-06-19-56. URL: <https://lovdata.no/dokument/NL/lov/1992-06-19-56?q=Lov%20om%20handelsagenter>
194. Lov om aftaler og andre retshandler på formuerettens område (aftaleloven). URL: <https://danskelove.dk/aftaleloven>
195. Munukka J. Harmonisation of Contract Law: In Search of a Solution to the Good Faith Problem. *Scandinavian Studies in Law*. Stockholm, 2005. Vol. 48 : Perspectives on Jurisprudence. P. 229–250. URL: https://cisg-online.org/files/commentFiles/Munukka_48_ScStL_2005_229.pdf
196. Munukka J. Transnational Contract Law Principles in Swedish Case Law – PICC, PECL and DCFR. *Scandinavian Studies in Law*. Stockholm, 2012. Vol. 57 : United in Diversity. P. 229–252. URL: https://scandinavianlaw.se/pdf/57-12.pdf?utm_source=chatgpt.com
197. Munukka J. The Contractual Duty of Loyalty: Good Faith in the Performance and Enforcement of Contracts. *The Nordic Contracts Act: Essays in Celebration of its One Hundreth Anniversary* / ed. by T. Håstad. Copenhagen : Djøf Publishing, 2015. P. 203-215. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=3076434
198. Munch M. Kommentar til Høyesterets dom af 24. marts 1981 (U 1981.300H). *Ugeskrift for Retsvæsen*. 1981. Afd. B. S. 298–304.
199. Nazarian H. Lojalitetsplikt i kontraktsforhold. Oslo : Cappelen Akademisk Forlag, 2007. 585 p.

200. Neumann T. International Commercial Law from a Nordic and Baltic Perspective: status and current challenges. *Nordic Journal of Commercial Law*. 2014. No. 2. P. 1–25. URL: <https://journals.aau.dk/index.php/NJCL/article/view/2842>
201. Nicander H. Lojalitetsplikt före, under och efter avtalsförhållandet. *Juridisk Tidskrift*. 1995/96. Nr 1. S. 31–49.
202. Norges Høyesterett – Dom: HR-2025-251-A. 2025-02-12. URL: <https://lovdata.no/dokument/HRSIV/avgjorelse/hr-2025-251-a>
- 203.** Olesen M. B. The Application of Section 36 of the Danish Contracts Act in Commercial Relationships (Anvendelsen af aftalelovens § 36 i erhvervsforhold) : Master’s thesis. Aarhus, 2023. 75 p. URL: https://law.au.dk/fileadmin/Jura/forskning/Rettid/Afh_2023/afh30-2023.pdf
204. Principles of European Contract Law : Parts I, II and III (2 Volume Set) / ed. by O. Lando, E. Clive, A. Prüm, R. Zimmermann. The Hague ; London ; Boston : Kluwer Law International, 2003. 823 p. URL: https://www.trans-lex.org/400200?utm_source=chatgpt.com
205. Pre-contractual Liability: When Negotiations Do Not Lead to an Agreement. *Advokats.no : Legal Insight*. 2025. April 15. URL: https://www.advokats.no/en/innsikt/pre-contractual-liability-when-negotiations-do-not-lead-to-agreement?utm_source=chatgpt.com
206. Ramberg J., Ramberg C. Allmän avtalsrätt. 13:e uppl. Stockholm : Norstedts Juridik, 2025. 342 s.
207. Ramberg J., Ramberg C. The Law of Standard Contracts in Sweden. Stockholm : Norstedts Juridik, 2016. 342 p.
208. Ramberg C. Kontraktsbrott vid köp av aktie : särskilt om fel. Stockholm : Juristförlaget, 1992. 316 s.
209. Ramberg C. Mot en gemensam europeisk civillagstiftning. *Svensk Juristtidning*. 2004. Årg. 89. S. 459–474. URL: <https://svjt.se/svjt/2004/459>
210. Rt-2001-418 (Kårstø). URL: <https://arbeidsmiljolooven.com/dom/rt-2001-418-karsto/>
211. Sale of Goods Act (355/1987). URL: <https://www.finlex.fi/api/media/statute-foreign-language-translation/689097/mainPdf/main.pdf?timestamp=1987-03-26T22%3A00%3A00.000Z>

212. Samuelsson J. Om harmoniseringen av den europeiska privaträtten och funktionalismens funktionalitet. *Europarättslig tidskrift*. 2009. Årg. 12, nr 1. S. 63–86. URL: <https://lawpub.se/en/artikel/2453>

213. Section 36. URL: <https://schjodt.com/news/section-36-of-the-contracts-act-nowadays-relevant-in-commercial-contexts>

214. Sleman H. Prekontraktuellt ansvar inom svensk rätt och UniP samt PECL : Kandidatuppsats. Lund, 2008. 52 s. URL: <https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOID=1338115&fileOID=1646635>

215. Sørensen M. J. Sanctions on Unfair Terms in Consumer Contracts. The Danish Example. *Zeitschrift für Europäisches Unternehmens- und Verbraucherrecht*. 2014. Vol. 3, Hft. 4. P. 224–232. URL: <https://vbn.aau.dk/da/publications/sanctions-on-unfair-terms-in-consumer-contracts-the-danish-exampl/>

216. Stang F. Avtalelovens § 33. Dens indhold og dens forhold til forudsætningslæren. *Tidsskrift for Rettsvitenskap*. 1930. Årg. 43. S. 51–81.

217. Strandberg S. Culpa in contrahendo – En de lege ferenda analys av rätten till skadestånd : examensarbete. / handledare: E. Lindell-Frantz. Lund : Lunds universitet, 2006. 55 s. URL: <https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOID=1562161&fileOID=1565871>

218. Svennerstad S. DCFR – En rättsskälla i svensk rätt? : Examensarbete. Lund, 2011. 48 s. URL: <https://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordOID=2204733&fileOID=2205087>

219. Summers R. S. “Good Faith” in General Contract Law and the Sales Provisions of the Uniform Commercial Code. *Virginia Law Review*. 1968. Vol. 54, No. 2. P. 195–267.

220. Sund-Norrgård P., Kolehmainen A., Suhonen O.-A. The Principle of Loyalty and Flexibility in Contracts. *Lapland Law Review*. 2015. No. 2. P. 190–208. URL: https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=2406905

221. Schultz M. Europeiska civilrättsprinciper. *JFT : Tidskrift utgiven av Juridiska föreningen i Finland*. 2009. Häft. 6. S. 762–793.

222. Taxell L. E. Avtal och rättsskydd. Åbo : Åbo Akademi, 1972. 504 s.
223. UNIDROIT Principles of International Commercial Contracts 2016. Rome : UNIDROIT, 2016. 512 p. URL: <https://www.unidroit.org/wp-content/uploads/2021/06/Unidroit-Principles-2016-English-bl.pdf>
224. Ussing H. Dansk Obligationsret. Almindelig Del. 1st ed. Copenhagen : Gad, 1937. 454 s.
225. Wilhelmsson T. Various Approaches to Unfair Terms and Their Background Philosophies. *Juridica International*. 2008. Vol. XIV. P. 51–57. URL: https://www.juridicainternational.eu/public/pdf/ji_2008_XIV_51.pdf
226. Wilhelmsson T. General Principles of European Private Law and the Theory of Legal Pluralism. *Dealing With Integration : Perspectives from Seminars on European Law 1995–1996* / ed. by I. Cameron, A. Simoni. Uppsala : Iustus Förlag, 1996. P. 39–59. URL: <https://researchportal.helsinki.fi/en/publications/general-principles-of-european-private-law-and-the-theory-of-lega/>
227. Zagajewski A. The future of contract formation where innovation meets agreement : Automated contracting in the light of international soft law and Swedish contract law : master's thesis / supervisor: N. Arvidsson. Lund : Lund University, 2025. 34 p. URL: <https://lup.lub.lu.se/student-papers/record/9197128>

ДОДАТКИ

Додаток А

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

1. Ксьондзик Ю. Ю. Закон як основне джерело цивільного договірною права скандинавських країн. *Наукові записки. Серія: Право.* 2025. № 19. С. 230-237. URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/663/691>
2. Ксьондзик Ю. Ю. Правова природа добросовісності як загального принципу цивільного договірною права України. *Аналітично-порівняльне правознавство.* 2026. № 1: частина 1. С. 244-250. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2026/02/41.pdf>
3. Ксьондзик Ю. Ю. Принцип добросовісності на стадії укладення цивільно-правового договору в скандинавських країнах. *Журнал східноєвропейського права.* 2026. № 143. С. 256-266. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2026/02/ksondzyk_143.pdf
4. Гринько С. Д., Ксьондзик Ю. Ю. Принцип добросовісності у модельних актах європейського договірною права. *Журнал східноєвропейського права.* 2026. № 144. С. 28-38. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2026/03/hrynko_ksondzyk_144.pdf
5. Ксьондзик Ю. Ю. Добросовісність і зловживання правом у цивільному праві України. Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни : матеріали Всеукр. наук. конф. (Одеса, 3 груд. 2025 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. Є. Харитонова ; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2025. С. 131-136. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/1260bc04-51da-4930-9ffc-3f23ac406935>

«ЗАТВЕРДЖУЮ»

Т.в.о. ректора
Хмельницького університету
управління та права
імені Леоніда Юзькова, доктор юридичних наук,
професор, заступник юрист України

Олег ОМЕЛЬЧУК

А К Т

про реалізацію результатів наукових досліджень
КСЬОНДЗИКА Юрія Юрійовича на тему:
«Принцип добросовісності за цивільним договірним правом України та
скандинавських країн»

Комісія у складі: голови, декана юридичного факультету, кандидата юридичних наук, доцента Захарчука Віктора Миколайовича, членів комісії: професорки кафедри міжнародного та європейського права, кандидатки юридичних наук, професорки Черняк Олени Юріївни, професорки кафедри приватного права, кандидатки юридичних наук, доцентки Сердечної Ірини Леонідівни, стверджує цим актом, що розроблені в ході дисертаційного дослідження Ксьондзика Юрія Юрійовича наукові положення і висновки з теми «Принцип добросовісності за цивільним договірним правом України та скандинавських країн» були детально вивчені колективом кафедри приватного права і кафедри міжнародного та європейського права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова реалізовані в освітньому процесі.

Зокрема, дисертантом було надано комісії для ознайомлення перераховані у дисертації наукові публікації:

1. Ксьондзик Ю. Ю. Закон як основне джерело цивільного договірного права скандинавських країн. *Наукові записки*. Серія: Право. 2025. № 19. С. 230-237. URL: <https://pravo.cusu.edu.ua/index.php/pravo/article/view/663/691>
2. Ксьондзик Ю. Ю. Правова природа добросовісності як загального принципу цивільного договірного права України. *Аналітично-порівняльне правознавство*. 2026. № 1: частина 1. С. 244-250. URL: <https://app-journal.in.ua/wp-content/uploads/2026/02/41.pdf>
3. Ксьондзик Ю. Ю. Принцип добросовісності на стадії укладення цивільно-правового договору в скандинавських країнах. *Журнал східноєвропейського права*. 2026. № 143. С. 256-266. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2026/02/ksondzyk_143.pdf
4. Гринько С. Д., Ксьондзик Ю. Ю. Принцип добросовісності у модельних актах європейського договірного права. *Журнал східноєвропейського права*. 2026. № 144. С. 28-38. URL: https://easternlaw.com.ua/wp-content/uploads/2026/03/hryenko_ksondzyk_144.pdf

5. Ксьондзик Ю. Ю. Добросовісність і зловживання правом у цивільному праві України. *Шерешевські цивілістичні читання: захист прав приватної особи в умовах війни : матеріали Всеукр. наук. конф.* (Одеса, 3 груд. 2025 р.) [Електронне видання] / за заг. ред. Є. Харитонова ; НУ «Одес. юрид. академія». Одеса : Фенікс, 2025. С. 131-136. URL: <https://dspace.onua.edu.ua/items/1260bc04-51da-4930-9ffc-3f23ac406935>

Наведені наукові публікації були розглянуті науково-педагогічними працівниками кафедри приватного права і кафедри міжнародного та європейського права Хмельницького університету управління та права імені Леоніда Юзькова та були включені до матеріалів лекційних занять з таких навчальних дисциплін:

1) «Цивільне право»:

1. Розуміння у договірному праві України значення принципу добросовісності для тлумачення договору шляхом обґрунтування можливості врахування переддоговірної поведінки сторін при визначенні змісту, меж здійснення та справедливості договірних умов.

2. Положення про добросовісність у договірному праві України як універсального стандарту поведінки на стадії виконання цивільно-правового договору; принцип добросовісності є підставою виникнення вторинних (додаткових) обов'язків сторін, які можуть прямо не передбачатися умовами договору, але випливають із природи зобов'язання, мети договору та необхідності забезпечення належного захисту інтересів контрагента.

2) «Основи порівняльного правознавства»:

1. Обґрунтування висновку про доцільність запозичення для українського договірного права скандинавського функціонального підходу до розуміння джерел права, відповідно до якого визначальним критерієм їх застосування є не формальна належність до системи джерел права, а здатність забезпечувати справедливе, передбачуване та економічно обґрунтоване вирішення договірних спорів.

2. Висновок про спільну тенденцію у правових системах України та скандинавських країн до застосування принципу добросовісності у модельних актах європейського договірного права; встановлено подвійне функціональне значення джерел європейського договірного права: для правової системи України є засобами гармонізації та модернізації приватного права, а для скандинавських країн виконують, як правило, функцію систематизації та узагальнення вже сформованих принципів справедливості, добросовісності й розумності.

3). «Порівняльне цивільне право»:

1. Поняття принципу лояльності у скандинавському договірному праві; це загальний поведінковий принцип договірного права, що функціонує як скандинавська модифікація принципу добросовісності та визначає обов'язок сторін здійснювати свої договірні права й обов'язки з урахуванням легітимних очікувань, взаємної довіри, пропорційності та необхідності забезпечення справедливого балансу інтересів сторін.

2. Особливості принципу лояльності у скандинавському договірному праві, які полягають у тому, що: 1) принцип лояльності виступає скандинавською модифікацією принципу добросовісності та має переважно поведінкову спрямованість; 2) його правова

природа характеризується поєднанням ознак оціночного нормативного стандарту поведінки та системоутворюючого принципу договірного права; 3) реалізація принципу здійснюється переважно через судову практику, конкретні законодавчі норми та вторинні (додаткові) обов'язки сторін; 4) зміст принципу розкривається через категорії довіри, легітимних очікувань, співпраці, пропорційності та врахування інтересів контрагента; 5) принцип виконує регулятивну, превентивну, інтерпретаційну, коригувальну та інтегративну функції; 6) він функціонує у взаємозв'язку з принципами справедливості, розумності, пропорційності та заборонаю зловживання правом; 7) орієнтований переважно на оцінку поведінки сторін на всіх стадіях договірних відносин, а не лише на контроль змісту договору; 8) його інтенсивність має контекстуально зумовлений характер і залежить від типу договору, тривалості правовідносин, рівня взаємної залежності сторін та специфіки договірного процесу.

3. У скандинавському договірному праві лояльність є стандартом поведінки учасників та принципом конструкції договору; на етапі формування договірної конструкції принцип лояльності впливає на вибір між жорсткою та гнучкою моделями договірного регулювання, виступає підґрунтям для легітимації гнучких договірних конструкцій, спрямованих на збереження договірного зв'язку та адаптацію зобов'язань до змінених обставин.

4. У скандинавському договірному праві рівень взаємної довіри між сторонами та характер договірних відносин (короткострокові чи довгострокові) визначають спосіб застосування принципу лояльності через правову визначеність і деталізацію умов договору або через механізми адаптації, співпраці та переговорного врегулювання.

5. Скандинавська доктрина *culpa in contrahendo* ґрунтується на принципі обмеженої переддоговірної відповідальності, за яким відшкодуванню підлягає переважно негативний інтерес, тоді як відшкодування позитивного інтересу можливе лише у виняткових випадках, коли поведінка сторони характеризується особливо високим ступенем недобросовісності.

6. У судовій практиці скандинавських країн принцип лояльності на стадії виконання договору виконує системоутворюючу функцію, що виявляється через заборону зловживання правом, формування вторинних (додаткових) обов'язків і вимогу договірної пропорційності, яка забезпечує баланс між автономією волі та захистом взаємних інтересів.

4) «Право Європейського Союзу»:

1. Положення про те, що в актах європейської та міжнародної уніфікації договірного права принцип добросовісності функціонує як самостійний наднаціональний регулятор договірних відносин, який визначає стандарти поведінки учасників цивільного обороту на всіх стадіях договірного процесу - від переговорів до припинення договору, виконуючи функції забезпечення балансу інтересів сторін, справедливості договірного регулювання та запобігання зловживанню суб'єктивними цивільними правами.

2. У Принципах UNIDROIT принцип добросовісності та чесного ведення справ має універсальний характер і поширюється на всі стадії договірних відносин, виконуючи функцію загального стандарту поведінки, спрямованого на забезпечення балансу інтересів сторін, запобігання зловживанню правами та формування справедливих і передбачуваних умов міжнародного комерційного обороту.

вимогою справедливого ведення ділових відносин. Його імперативний характер обмежує свободу договору, забезпечує належну поведінку сторін та виступає нормативним орієнтиром для тлумачення договірних положень і розвитку узгодженої моделі європейського договірного права.

4. У DCFR принцип добросовісності та чесної ділової практики (good faith and fair dealing) набуває найбільш комплексного та системного закріплення, виконуючи роль фундаментального стандарту приватноправового регулювання. Він поширюється на всі стадії договірного правовідношення, забезпечуючи чесність, відкритість, взаємну повагу до інтересів сторін і стабільність цивільного обороту.

У межах DCFR принцип добросовісності виконує не лише регулятивну, а й коригувальну та охоронну функції. Він слугує інструментом запобігання недобросовісному використанню договірної переваги, орієнтиром для тлумачення договорів, засобом захисту обґрунтованої довіри учасників цивільного обороту, критерієм оцінки справедливості договірних умов та механізмом підтримання балансу інтересів сторін у складних договірних ситуаціях.

5. У європейському договірному праві правова природа принципу добросовісності виявляється у подвійній його структурі, яка поєднує суб'єктивний елемент - чесність у фактичній поведінці (honesty in fact) та об'єктивний стандарт чесного ведення справ (fair dealing).

Голова комісії:

декан юридичного факультету,
кандидат юридичних наук, доцент

Віктор ЗАХАРЧУК

Члени комісії:

професорка кафедри міжнародного
та європейського права,
кандидатка юридичних наук, професорка

Олена ЧЕРНЯК

професорка кафедри
приватного права,
кандидатка юридичних наук, доцентка

Ірина СЕРДЕЧНА

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Козька

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Козька

Підпис
ЗАСВІДЧУЮ
Нач. ВК ХУУП
імені Леоніда Козька